

B E L G E L E R

T Ü R K T A R İ H B E L G E L E R İ D E R G İ S İ

Cilt: XVIII

1997

Sayı: 22

SİBT İBNÜ'L-CEVZÎ'NİN
MİR'ÂTÜ'Z-ZAMAN FÎ TARİHİ'L-ÂYAN
ADLI ESERİNDEKİ
SELÇUKLULARLA İLGİLİ BİLGİLER
I.
SULTAN TUĞRUL BEYDÖNEMİ

ALİ SEVİM

Türk kökenli Hüsameddin Kızıoğlu'nun oğlu olan *Sıbt İbnü'l-Cevzî* (İbnü'l-Cevzî'nin torunu) lakaplı Şemseddin Ebu'l-Muzaffer Yusuf, XIII. yüzyılın *Irak* ve *Suriyeli* tarihçileri arasında önemli bir yere sahiptir. *Sıbt*, aşağı-yukarı üç yaşında iken babasının ölümü üzerine, ünlü din bilgini ve tarihçi olan dedesi İbnü'l-Cevzî tarafından özenle yetiştirilmiştir. Özellikle *o*, *Bağdat*, *Musul* ve *Dımaşk*'taki devrin en ünlü bilginlerinden çeşitli dinî, edebî ve tarihî dersler okumuş, dolayısıyla bu alanlarda yüksek bir kültüre sahip olarak eğitimini tamamlamayı başarmıştır. Dedesinin ölümü (1200) üzerine, *Eyyûbî* yönetimindeki *Dımaşk*'a yerleşen *Sıbt*, buradaki *Şibliyye*, *Bedriyye*, *Mustansırıyye* v.s. gibi ünlü medreselerde dersler verip sonradan ünlü bilim adamları olmuş bulunan birçok öğrenci yetiştirmiştir. O, ayrıca hoş ve etkili sesiyle *Dımaşk*, *Kahire*, *Mekke*, *Medine*, *Kudüs*, *Harran*, *Urfa* v.s. gibi devrin kültür merkezleri konumundaki birçok kentlerde vaazlar vermiş ve dinî nitelikte sohbetler yapmıştır. Nihayet *Sıbt*, *Dımaşk*'ta 9 Ekim 1257'de hayata gözlerini yummuştur¹.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, dinî eserlerden başka *Selçuklular* tarihinin önemli kaynaklarından birisini oluşturan *genel vekâyinâme* türünde, yani evrenin yaratılışından (hilkat) başlayıp kendi ölüm yılına (1257) değin cereyan eden olayları kapsayan *Mir'atü'z-zaman Fî Tarihi'l-âyan* (Büyüklerin, ulu kişilerin tarihi hakkında zamanın aynası) adlı kaynak niteliği taşıyan bir eser kaleme almıştır. Bu eser, müellifin yaşadığı devir olan XII. ve XIII. yüzyıl olayları için kaynak olmakla beraber XI. yüzyıl olayları için çok önemli bir kaynak olarak da karşımıza çıkmaktadır. Çünkü *Sıbt İbnü'l-Cevzî*, XI. yüzyılda yaşayıp *Selçuklular* dönemi *Abbâsî* halifelerinden el-Kaim Biemrillah'ın *İnşa Divanı* (*Divanü'l-inşa*=Yazışmalar Dairesi)'nda

¹ *Sıbt*'in hayatı hakkında daha geniş bilgi ve bibliyografya için bk. A.Sevim, *Mir'atü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan* (Kayıp Uyünü't-tevârih'ten Naklen Selçuklularla İlgili Bölümler)= Belgeler (TTK. Türk Tarih Belgeleri Dergisi), XIV/18, s. 3-4.

görev yapmış olan *Garsunni'me* lâkaplı Ebu'l-Hasen Muhammed b. Hilâl es-Sâbî' (1025/26-1088)'in kaleme aldığı bugün elimizde bulunmayan *Uyûnü't-tevârih* (Tarihlerin Kaynakları) adlı eserinden (1056/57-1086/87 yılları olaylarını kapsar) çok geniş nakiller yapmıştır. Bu eser, Sıbt'tan başka hiçbir müellif tarafından görülmemiş ve ondan nakiller yapılmamıştır².

Sıbt, *Garsunni'me*'nin eserinden başka Muhammed b. Abdülmelik Hemedanî, İbnü's-Sem'ânî, İsmail b. Ebu'l-Fazl, Muhammed b. Tahir el-Makdisî (XI. yüzyıl olayları), İbnü'l-Kalânîsî, İbnü'l-Cevzî, İbnü'l-Ezrak, İmadüddin Muhammed el-Katip el-İsfahanî (XII. yüzyıl olayları), İbnü'l-Esîr, İbn Asâkir, İbnü's-Şeddâd, Sem'ânî, Dübeysî (XIII. yüzyıl olayları) ve daha adlarını kaydetmediği birçok müelliflerin eserlerinden nakiller yapmıştır.

Sıbt'ın bu büyük eseri, daha sonra Kutbeddin Musa b. Muhammed el-Yûnîni (Ölümü 1326) tarafından kısaltılmak suretiyle yeniden kaleme alınmış ve 1313/14 yılı olaylarına dek devam ettirilmiştir. Yûnîni, yeniden düzenlediği bu eserine, Sıbt'ta bulunmayan birçok kayıtları eklemiştir³. Yûnîni'den başka İbn Ebi'r-Ricâl ve Muhammed b. Şâdşah da *Mir'âtü'z-zaman*'ı kısaltmak suretiyle yeniden düzenleyip birer *zeyl* yazmışlardır⁴.

30 yıllık bir dönemin çeşitli tarihî olaylarını içeren *Uyûnü't-tevârih*'i daha önce de belirttiğimiz gibi, yalnız Sıbt'ın *Mir'âtü'z-zaman*'a yaptığı ayrıntılı nakillerle tanıyabiliyoruz. Bununla birlikte bu nakillerin yer aldığı bölümler, Sıbt'ın kendi elyazısıyla (müellif hattı) yazılmış olan eserinden bize doğrudan doğruya ulaşamamış, onun eserini kısaltıp *zeyl* yazan Yûnîni, İbn Şâdşah, İbn Ebi'r-Ricâl ya da adlarını tespit edemediğimiz başka müelliflerin telif ettikleri eserler vasıtasıyla bize ulaşabilmiştir. Bundan başka şu hususu da özellikle belirtmeliyiz ki, Sıbt'ın eserini kısaltan müelliflerin eserlerinin müellif nüshaları da bugün elimizde mevcut değildir, ancak onların başkaları tarafından kopya (istinsah) yoluyla oluşturulan nüshaları elimizde bulunmaktadır. Böylece bütün bu hususlar göz önüne alınacak olursa *Uyûnü't-tevârih*'ten Sıbt'ın oldukça ayrıntılı olarak yaptığı ve bugün elimizde bulunan bölümlerin nitelikleri daha iyi anlaşılabilir olacaktır⁵.

Mir'âtü'z-zaman'ın *Uyûnü't-tevârih*'ten yaptığı nakillerin *Selçuklular* tarihiyle ilgili bölümleri (Sultan Tuğrul Bey, Alp Arslan ve Melikşah döneminin bir bölümü), dünyada ilk kez tarafımızdan AÜ. DTC. Fakültesi yayınları arasında (Ankara 1968) basılmıştır. Uzun bir süre önce mevcudu tükenen bu önemli eseri, eserin yazma nüshaları yeniden gözden geçirilerek tespit edilen birtakım eksiklik ve metin yanlışlıkları tamamlanıp düzeltilmek suretiyle *Belgeler* (TTK. Türk Tarih Belgeleri Dergisi, Ankara 1992, XIV/18) dergisinde yeniden yayınlanmıştır.

Bu makalemizde, *Mir'âtü'z-zaman*'daki *Uyûnü't-tevârih*'ten nakledilen ilk *Selçuklu* sultanı Tuğrul Bey dönemiyle ilgili kayıtları, ilgili kaynak ve araştırmalar gözönünde tutularak değerlendirilecek, daha sonraki çalışmalarımızda da sırasıyla sultan Alp Arslan ve sultan Melikşah dönemleriyle ilgili kayıtlar yayınlanacaktır. Şimdi makalemizin konusunu oluşturan sultan Tuğrul devriyle ilgili bilgileri tarih sırasına göre incelemeye çalışalım.

² *Garsunni'me* ve kayıp eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, adıgeç. Makl., s. 6-9.

³ *Zeylû Mir'âti'z-Zaman* (Haydarabad 1959), I, 2.

⁴ *Mir'âtü'z-zaman* hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, adıgeç. Makl., s. 4 vd.

⁵ *Mir'âtü'z-zaman*'ın dünyadaki mevcut nüshaları hakkında genel bilgi için bk. A. Sevim, adıgeç. Makl., s. 22-24.

448 (1056/57) Yılı Olayları

Sıbt, *Garsunni'*me lakaplı Ebu'l-Hasen Muhammed b. Hilâl b. el-Muhassin b. İbrahim es-Sâbi' el-Kâtip'in bu yılın başında sona eren babası Hilâl'in *Tarihi'*ne⁶ zeyl olarak kaleme aldığı eserinden (*Uyûnü't-tevârih*) nakiller yapmaya başlamıştır⁷. Bu yıla ait nakiller şunlardır:

Sultan Rükneddin Tuğrul Bey Ebû Tâlib Muhammed b. Mikâil b. Selçuk'un veziri Amîdülmülk Ebû Nasr Mansur b. Muhammed el-Kündürî, -tabii sultan adına- Tac'ül-mülûk Ebû Kâlicar Hezaresb b. Bengîr b. İyâd'ı bu yıl için 360 bin altın (dinar) karşılığında *Büveyhî* devletine ait olan *Basra*, *Ahvaz*, *Hûzistan* ve bunlara bağlı yerlerin (mülhakat) vergi tahsiline atadı, ona ayrıca *Erreccan* da ıktâ edildi ve bütün bu memleketlerde kendi adına (tabii ki halife ve sultanın adlarından sonra) hutbe okutmasına izin verildi (448 yılı başı=1056). Fakat bununla birlikte Hezaresb'in antlaşmalar dışına çıkarak başta *Basra* olmak üzere, kendisine verilen bütün ıktaların vergi dışındaki gelirlerine el koyması üzerine *Basra* ve *Hûzistan*'daki *Deylemliler*, sultan Tuğrul Bey'in katna çıkarak "Hezaresb'in bu tutum ve davranışlarından dolayı sıkıntıya düştüklerini ve dolayısıyla senderecede üzüldüklerini" arz ettiler. Fakat sultanın onlara "Hezaresb, uygun gördüğü şeyleri yapar" demesi üzerine onlar, üzüntüyle ve ümitsizce sultanın katından ayrıldılar. *Deylemlilerle* birlikte gelmiş bulunan emîr Ali b. Ebû Kâlicar b. Büveyh de sultanın bu tutumu karşısında ümitsizliğe kapıldı ve memleketine geri döndü. Fakat daha sonra o, sultanın eşi olan kızını ve çocuklarını elçi olarak sultana göndermişse de sultan, ona olumlu bir cevap vermemiş, fakat haksızlık olmaması için de yönetimi kendisinden alınan yerlere karşılık ona *Karmasin*'i ıktâ olarak vermiştir⁸.

Arslan Besasirî, kendisine katılan *Bağdatlı Memlûklerden (Gılmanü'l-Bağdadiyye)* bir gurubu kışkırtmak suretiyle harekete geçirdi. Bunun üzerine halife el-Kaim'in veziri *Reisürrüesa* Ebu'l-Kasım Ali İbnü'l-Müslime'nin emriyle, sultanın hâdimi Humartekin et-Tuğraî et-Tuğrulbekî, ilerigelen kimselerden oluşan 20 kişiden fazla bir gurupla Besasirî'ye karşı harekete geçti ve tuzak kurup onlarla savaştı, pek çoğunu öldürdü. Öldürülen kimselerin yakınlarından hiçbirisi, *Reisürrüesa'dan* korkup çekinmeleri nedeniyle cesetlere yaklaşmaya cesaret edemediler. Daha sonra cesedler, *Bâbü'l-Ezec*'teki sulama kanalında yıkanarak toprağa verildi⁹.

⁶ Fahrülmülk Ebû Galib Muhammed ve vezir Müeyyidülmülk el-Hasan el-Ruhhacî (Ölümü 1038/1039)'nin katipliğini yapmış olan Hilâl (Ölümü 28 Kasım 1056), dayısı Sâbit b. Sinan'ın *Tarihi'ne* zeyl olarak kaleme aldığı *Tarih*'i 970/71-1056 yılları arasında cereyan eden olayları kapsamaktadır (Bu konuda ve *Sâbiî* ailesi hakkında genel bilgi için bk. İ.A. "Sâbi'ler" mad.).

⁷ Sıbt, *Garsunni'*me'nin eserinden nakillere başlamadan önce "H. 448(1056/57) yılının başından itibaren *Garsunni'*me olarak adlandırılan (lâkaplı) Ebu'l-Hasen Muhammed b. Hilâl b. el-Muhassin b. İbrahim es-Sâbi' el-Kâtip tarihine başladı" ifadesini kullanmakta, nakillerin ve dolayısıyla *Garsunni'*me'nin eserinin bittiği 1086/87 yılına değin cereyan eden olayların nakilleri sırasında "Muhammed b. Hilâl es-Sâbi', ya da İbnü's-Sâbi' diyor ki" cümleleriyle olayların rivayetlerini ona bırakmaktadır; bununla birlikte o, eserin bir yerinde *Garsunni'*me'nin adını belirtmeksizin olayların rivayetlerini vermektedir (Bk. A. Sevim, adıgeç., Makl. Metin, s. 89). Özellikle bu husus, Sıbt'a ait gibi görünen birtakım olayların rivayetlerinin *Garsunni'*me'ye ait olduğunu kesinlikle ortaya koymaktadır.

⁸ Krş. İbnü'l-Esîr (Tornberg yay. Tıpkıbasım, Beyrut 1966), IX, 613-14; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti* (Ankara 1965), s. 86-87; M.A. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı* (İstanbul 1967), s. 33-34; C. Alptekin, *Büyük Selçuklular* (Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi), VII, 111.

⁹ Burada, Sultan Tuğrul'un, halifenin isteği üzerine kendisine tahakküme çalışan Arslan Besasirî'ye karşı *Bağdat'a* ilk girişiyle ortaya çıkan olaylar belirtiliyor, fakat sultanın *Bağdat'a* gelişi kaydedilmemiştir (Bu konuda

Sultan Tuğrul Bey, *Horasan*'a bir mektup yazarak "*Bağdat*'a girdiğini" bildirip cereyan eden olaylar hakkında bilgi verdi (Muharrem=Mart/ Nisan)¹⁰. Bu arada vezir Amîdülmülk Kündürî, tabii sultan adına, Ebu'l-Ganâim İbn Fesances'i Vâsıt ve yörelerine vali atadı; o da oraya gidip görevine başladı.

Halife, vezir Amîdülmülk Kündürî, Ali b. el-Melik Ebû Kâlicâr, *Deylem* ile rigelenleri (âyan), kadılar ve adalet erbabının hazır bulunduğu bir toplantıda, Tuğrul Bey'in kardeşi Ebû Süleyman Davut Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun ile nikahlandı (12 Mart Perşembe gecesi). Bu olayın cereyanı şöyle olmuştur:

Halifenin dışındakiler, *Beytü'n-nûbe'de* toplandıktan sonra vezir Kündürî, halifeye bir mektup göndererek "Heyetin hazır olduğunu" bildirdi. Halife ise "Kendisini heyete götürmek üzere birisinin gönderilmesini" emretti. Bir süre sonra yapılan toplantıda *Reisürrüesâ* İbnü'l-Müslime, ayağa kalkıp, "Ey Tanrı'nın ömrünü uzatmasını dilediğimiz imam ve müminlerin emiri olan büyüğümüz, efendimiz! Doğu ülkelerinin büyükleri, size duacı ve müteşekkir olarak burada hazır bulunuyorlar" cümleleriyle Tuğrul Bey'i kastederek hitab etti. Daha sonra, buna karşılık olarak vezir Amîdülmülk Kündürî de halifeye hitaben, "Bizler efendimizin köleleri, hizmetkârları, dikilmiş fidanları ve kendisinin lütuf ve ihsanlarını bekleyen kimseleriz" dedi. Karşılıklı bu konuşmalardan sonra halife, "Tanrı, bizi sizler için mübarek kıldı" dedi. *Reisürrüesâ*'nın, nikâh hutbesini okuduktan sonra halifeye hitaben "Büyüğümüz ve efendimiz, eğer kabulü lütfedip uygun görürlerse nikahı kıyarım" demesi üzerine halife, "Bu nikahı 100 bin altınlık bir mehirle kabul ettik; Tanrı, bize ve sizlere, içinde hayır ve başarı bulunan şeyleri nasip etsin" dedi. Bu konuşmalardan sonra toplantıya katılanlar, salonu terkettiler. Öte yandan Tuğrul Bey, hâdim Mubarek'i, kardeşinin kızı ve artık halifenin eşi olmuş bulunan Hatice Arslan Hatun'u, *Bağdat*'a getirmesi için *Hemedan*'a gönderdi (Safer=Nisan/Mays). Bir süre sonra *Bağdat*'a gelen Arslan Hatun, halifeyle zifafa girdi (Şaban=Ekim/Kasım).

Böylece gerçekleştirilmiş olan bu evlenmenin nedeni, yukarıda kısaca verilen bilgilerden sonra metinde şöyle açıklanmaktadır:

Sultan Tuğrul Bey, *Besasirî* baskısı dolayısıyla *Bağdat*'a geldiği zaman çevre hükümdarlarının da şeref duyup memnun olacağı bir akrabalık tesis etmek amacıyla halifeyle ilişki kurmak istiyordu. Sonunda bu konuda anlaşmaya varılıp halifenin oğlu Zahîretüddin ile Arslan Hatun'un evlenmesi kararlaştırılıp söz kesildi. Fakat Zahîretüddin'in ölümü üzerine, bu kez, bu sözkesiminin halifeye dönüştürülmesi hususu, ortaya atıldı ve bunun gerçekleştirilmesi için de halifenin isteğini kapsayan birkaç mektup sultana gönderildi. Halifenin bu isteğini birkaç kez mektuplaşmadan sonra kabul eden sultan, *Selçuklu* emirleriyle birlikte kadılar, şahidler, bilgin ve tacirleri saraya davet etti ve içinde, çehizlerin bulunduğu süslenmiş odaları onlara gösterdi. *Halifenin Sarayı*'na (*Dârü'l-halife*) (6 Şaban=19 Ekim Cumartesi) nakledilen, bir benzeri daha olmayan çehizler arasında şunlar vardı: Üzerlerinde genç kızların bulunduğu yük taşıyan develer, katırlar, mal (para), cevahir, yakutlar, altın ve gümüş kaplar, üzerlerinde halis ipek kumaştan yapılmış kaftanlar ve mücevher kemerler, altlarında, nakışlarla benek yapılmış atlar ve *Rum* katırları olan kız oğlan kız sekiz cariyeye, üzerlerinde, mücevher işlenmiş kaftanlar bulunan katırların üstünde altı genç kız v.s. Bir süre sonra

bk. M.A. Köymen, adigeç. Eser, s. 36 vd.; O. Turan, adigeç. Eser, s. 85-87; C. Alptekin, adigeç, Makl. s. 110-111; A. Sevim-E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi* (Ankara 1995), s. 40 vd.

¹⁰ Bu olaylar, eserde daha sonra anlatılacaktır.

Reisürrüesâ İbnü'l-Müslime, sultanın katına çıkarak halifenin "Hiç şüphesiz Tanrı, size, emanetleri ehline teslim etmenizi emreder"¹¹ mesajını arzetti; sultan da "Halifenin şerefli emirlerinin başının üstünde olduğu" cevabını verdi. Daha sonra halifenin annesi Seyyide, bir çektiriyle *Dicle* yoluyla *Sultanın Sarayı*'na (*Dârü'l-memleke*) giderek "Halifenin eşi olan gelinin, kendisine teslim edilmesi" hususunda sultanın eşi Altuncan Hatun'a haber gönderdi. Bunun üzerine Hatun, halifenin annesine gelini bizzat götürmeyip birisiyle gönderdi¹². Böylece saraydan ayrılan Arslan Hatun, kenarında çadırların kurulmuş bulunduğu *Dicle* yoluyla *Hilafet Sarayı*'nın (*Dârü'l-hilâfe*) *Garebe Kapısı* (*Bâbü'l-garebe*)'ndan geçip halifenin bulunduğu odaya girdi ve birkaç kez yer öptü. Bunun üzerine halife, onu kendisine yaklaştırıp yanına oturttu ve ona çok miktarda altın, işlemeli bir ferace verdi ve başına mücevherlerle süslenmiş bir taç giydirdi. Halife, ertesi gün de Arslan Hatun'a altın işlemeli 100 ipek elbise, üzerinde yakut ve firûze bulunan bir altın tas ve değerli taşlardan yapılmış bir gerdanlık verdi. Halife, ayrıca sultana, Ebû Kâlicar b. Büveyhî'nin kızı olan eşi için 10 yük elbise, çeşitli âletler v.s. şeyler armağan etti¹³.

Bu nikahın gerçekleştirilmesinden sonra Garsunni'me, diğer olayları şöylece kaydetmektedir:

Sultan Tuğrul Bey, *Bağdat*'ta bulunan *Türklerin "Horasan'a gitmelerini"* emretti. Bu emri kendileri için çok ağır bulan *Türkler*, bunu geri alması için sultana yalvarıp yakardılarsa da sultan, bundan vazgeçmedi; bunun üzerine onlar, bu emre uyum gösterdiler, bu nedenle sultan, onlara hoş davranıp güzel sözlerle iltifatta bulundu. Metinde daha sonra "bunların *Bağdat*'ı ele geçiren *Türkler*" olduğu belirtilmiştir¹⁴.

Bu kayıtlardan sonra Garsunni'me, sultanın *Bağdat*'taki inşa faaliyetleri hakkında şu bilgileri vermektedir:

Sultan Tuğrul, korunması gereken kimselerin (kadın, çocuk v.s.) içine yerleştirileceği "kendi sarayı ile *Dârü'l-fil*'in¹⁵ çevresine uzun bir sur inşa edilmesini" emretti; ayrıca o, *Dârü'l-memleketi'l-Adudiyye*'nin yenilenip üzerine burçlar yapılması, *Bağdat*'ın doğu kesimindeki *Dârü'l-memleke*'ye yakın olan ev, mahalle ve çarşıların yıkılması ve *Bağdat*'ın batı kesimindeki ahşap *Türk* evlerinin sökülüp *Dârü'l-memleke*'ye nakledilmeleri için ustalar görevlendirdi¹⁶.

Reisürrüesa İbnü'l-Müslime, özellikle şii *Türklerin* oturdukları "*Kerh* mahallesine sünnî simgesi siyah bayrakların çekilmesini" emretti (12 Safer=1 Mayıs Çarşamba). Bu emir üzerine korku ve endişeye kapılan halkı, *Reisürrüesa*, zulmedip öldürmek istediye de vezir Amîdülmülk, kendisine engel oldu¹⁷.

¹¹ Kur'an, Nisa sûresi, âyet nr. 58.

¹² Sultanın eşinin, halifenin annesinin kendisine karşı bu tutumuna aynı şekilde karşılık vermesi ve Garsunni'me'nin de bunları özellikle kaydetmesi, dikkate şayandır.

¹³ Bu husustaki kayıtları krş. Z. Kitapçı, *Abbâsî Hilâfesinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları* (Konya 1994), s. 30 vd.; A. Sevim-E. Merçil, adıgeç. Eser, s. 40-42; O. Turan, adıgeç. Eser, s. 85-87; C. Alptekin, adıgeç. Makl. s. 110-111.

¹⁴ Burada sözkonusu edilen *Türkler*, Besasiri ile işbirliği yapıp *Bağdat*'a hâkim duruma geçen *Türk* kitleleridir. Tuğrul Bey, bu kararıyla *Bağdat*'ta sükûnu sağlama amacını gütmüştür.

¹⁵ *Dârü'l-hilâfe*'nin kapılarından olan *Bâbü'l-hâss* yakınında [Yakut, *Mu'cemü'l-Büldan*] (F. Wüstenfeld yay. Tıpkıbasım), Tahran 1965, I, 444].

¹⁶ Krş. O. Turan, adıgeç. Eser, s. 87; A. Sevim-E. Merçil, adıgeç. Eser, s. 41-42; C. Alptekin, adıgeç. Makl., s. 111.

¹⁷ *Bağdat*'ın *Kerh* mahallesinde genellikle çoğunluğu *Türk* olan ve Besasiri'yi destekleyen şiiiler oturmakta idi. *Reisürrüesa*, sünnîlerin siyah bayrağını (şiiilerin beyaz) oraya dikmekle onları tam anlamıyla mahvetmek suretiyle

Kerh mahallesinde cereyan eden bu olaylardan sonra "Besasirî'nin *Bağdat*'a yürüme niyetinde olduğu" haberi, *Bağdat*'a geldi (Safer =Nisan/Mayıs). Bunun üzerine sultan Tuğrul Bey, bizzat Besasirî'nin bulunduğu *Rahbe*'ye yürümek istediye de İbnü'l-Müslime, "*İsfehşâlârdan* (ilerigelen komutan) birisi bunu yapar" diyerek sultana engel oldu, böylece o da bu seferden vazgeçti.

Selçuklu vasalı *Musul* emîri Kureyş'in kardeşi Mukbil, İbn Verrâm, *Arap* ve *Kürt* guruplarıyla kardeşinden ayrılıp gizlice *Bağdat*'tan kaçarak *Habur* ve *Rahbe*'ye gitti ve Besasirî'ye katılıp hizmetine girdi (1056/57). Bunun nedenini Garsunni'm e şöyle anlatıyor:

Besasirî, *Vâsıt*'ta bulunduğu sıralarda, *Büveyhî* hükümdarı Melikürrahim'den Mukbil için bir hil'at aldıktan başka onun kardeşi Kureyş'in yönetimindeki *Musul*'un güney yörelerinde bulunan (*el-Bilâdü'l-ulyâ*) toprakları alıp Mukbil'e verdi. Bu nedenle Besasirî ile Kureyş arasında bir gerginlik ve düşmanlık ortaya çıktı. Fakat öte yandan sultan Tuğrul'un (tabii daha önce) *Bağdat*'a yaklaşması üzerine Besasirî *Basra*'ya çekilirken Mukbil de kardeşi Kureyş'ten korkup endişeye kapılarak onunla barış yapmak zorunda kalmışsa da yine de ona karşı saldırıya geçmekten kendini alamamıştır. Besasirî'nin *Rahbe*'ye çekilmesi sonucunda Kureyş ve Nuruddevle b. Mezyed, memleketlerini yağma ve tahripten korumak amacıyla sultan Tuğrul Bey'e tâbi olmayı yeğlediler. Bu durum karşısında Mukbil, kardeşi Kureyş'e *Arap* ilerigelenlerinden birkaçını gönderip şunları bildirdi: "435 (1043/44) yılında, adamlarımızı ve çocuklarımızı öldürüp topraklarımızı yağmalayan bu *Oğuzlar* değil miydi? Onlardan kanlarımızın öcünü almak boynumuzun borcudur. Eğer biz, onların gurubuna girecek olursak can, mal, aile ve memleketlerimizi onlara teslim etmiş oluruz". Kureyş ise kardeşine gönderdiği cevapta şöyle demiştir: "Sizler, sözlerinizde haklı olabilirsiniz; ancak beraberinde pek çok asker bulunan sultan Tuğrul Bey, son derecede güçlü ve kuvvetlidir. Bu nedenle bizler, onlarla birlik olmadıkça memleketlerimizi tahrip ve mallarımızı yağmadan kurtaramayız. Onları bu topraklardan çıkarmaya güç ve kudretimiz yetmez; en iyisi, onlara iyi davranıp hizmet etmektir. Çünkü biz, kesinlikle eza ve cefadan uzaklaşıp süratle güven ve selamete kavuşmalıyız". Bununla birlikte kardeşi ve yandaşlarının büyük bir kısmı, Kureyş'in bu öneri ve tavsiyesini kabule yanaşmadılar. İşte tam bu sırada "*Mısır Fatımî Halifeliği*'nden Besasirî'ye para geldiği, onun da bunları Kureyş'e bağlı *Araplar* arasında bölüştürüp dağıttığı" haberi etrafa yayılmıştı. Paraları alan *Araplar*, Kureyş'ten ayrılıp Besasirî'ye katıldılar. Bununla birlikte *Mısır Fatımî* halifesi, Kureyş'e yakınlık gösterip onu, kendi sırtında taşıdığı bir denk olarak görüyordu. Bu bakımdan *Fatımî* veziri Ebû Muhammed el-Hasan el-Yâzurî, Kureyş'e mektup yazıp onu yumuşatmak istiyordu. Ona gönderdiği mektubun başlığı şöyle idi:

"*en-Nâsır Li'd-din, Gıyasü'l-Müslimîn, el-Ecell, el-Evhad, el-Mekîn, Seyyidü'l-vüzera ve Tacü'l-asfiya ve Kadi'l-kudât ve Dâi'd-duât, Alemü'l-mecd, Halilü Emîri'l-mü'minîn* ve ona sadık Ebû Muhammed el-Hasan b. Ali b. Abdürrahim'den el-emîr *Mustafa'd-devle* ve devletin en faziletlisi Ebu'l-meâli Kureyş b. Bedran, Tanrı, onun selâmet, saadet ve nimetini devam ettirsin".

Bu başlıktan sonra mektup şöyle devam etmektedir:

bertaraf etmeyi planlamıştı. Fakat *Selçuklu* devletinin huzursuzluk çıkarmamaları halinde her türlü mezhep mensuplarına eşit muamele yapılması siyaseti doğrultusunda ona, vezir Amîdü'l-mülk engel olmuştur.

"Sen, kesin olarak halifenin yandaşları ve ehl-i beyti -selâmet üzerlerine olsun- için sevgi ve muhabbetle nâib yapıldın, böylece onların kalb ve sevgilerini kazandın, onların ruh ve bedenlerine intisap ile bağlandın. Çünkü *Devletü'n-Nebeviyye* (yani *Fatmî devleti*)-Tanrı, onu iyi düşünce ve fikirleri sayesinde daim kılınsın- senin yanındadır. Fakat senin, ordu komutanı durumunda olan Besasirî'den ayrılıp başka bir yere gitmen, şaşılacak bir şey olmuştur. Eğer bu yer, iman edenlerin güvenli bir sığınacak yeri ise o zaman seninle onun arasında, iki Doğu ve iki Batı arasındaki uzaklık kadar mesafenin bulunması vâcib olur"¹⁸.

Bundan sonraki metinde *Diyarbakır Mervanlı* emîri Nasr b. Mervan'ın Rebiülevvel (Nisan/Mayıs) ayında, renkli giysiler, atlar, üç yiyecek taşıyan kayak ve daha birçok şeylerden oluşan armağanlarının sultan Tuğrul Bey'e ulaştığı kaydedilmiştir.

Halife el-Kaim Biemrillah, Rebiülevvel ayının sonlarında (Mayıs), sultan Tuğrul'a "*Rahbe*'den başlayıp, *Suriye*'ye yürümesini, *Fırat* ırmağını geçerek *İslâm* camileri minberlerinde *şii* hutbesi okutmaya başlayan Besasirî'yi yakalamasını" bildirdi. Bunun üzerine sultan, askerlerine "Sefer için hazırlık yapmaları, çadır, aile ve çocuklarını hazırlayıp gelmeleri" için haber gönderdi ve "Onların *Irak*'ta kalmalarını, kendilerinin ise kendisiyle birlikte *Suriye*'ye yönelmelerini" emretti. Askerler ise sultana "Bu beldeler haraptır; burada ne bizim için yiyecek maddeleri ve ne de hayvanlarımız için yem vardır. Bu bakımdan azıklarımız bize yetmez, biz de sürekli olarak atlarımızın sırtında kalamayız. Bizim, ailelerimizden ayrılığımız uzadığı takdirde durum nasıl olur? Böylece biz, ailelerimize karşı suç işlemiş oluruz, bu nedenle onlara dönmek hususunda sizden izin isteriz ve emir verilirse onlara döneriz" dediler. Bunun üzerine sultan Tuğrul, askerlerden bir gurubu yakalayıp dövdürdü ve birkaç gün tutuktuktan sonra acıyarak salıverdi. Sonunda askerlere *Mihrican Şenliği*'nden (22 Eylül) sonra *Suriye*'ye sefere gitmeyi kabul ettirdi. Sultan, ayrıca askerlerine "Melikürrahim'i *Şirvan* kalesinden *Rey* kalesine götürmelerini, daha sonra da *Taberek* kalesine hapsetmelerini" emretti. Onlar da sultanın bu buyruğunu yerine getirdiler¹⁹.

Bir *Deylemli*, sultan Tuğrul'un sarayından *Bâbü'l-meratib*'te²⁰ hapis bulunan Besasirî'nin eşine geldi (12 Rebiülâhır=29 Haziran Cumartesi). Buradakiler (görevliler olabilir), kendi rızklarının (maaş) kadına verilmesi sebebiyle ona bağırıp, çağırdılar ve suçlamalarda bulunup eziyet ettiler. Bunun üzerine *Bâbü'l-meratib* hâcibi, iki bin altın ödeyerek kadını alıp evine götürdü, fakat onu evinde tutmaya maddi gücü yetmeyerek yeniden haphaneye iade etti. Hapishanede kadına sürekli olarak baskı yapıp para talebinde bulunulmuştur.

Bu sıralarda, *Bağdat*'taki *Selçuklu* ordusunun büyük bir bölümünün *Horasan*'a gitmesi nedeniyle askerlerin sayısı azaldı. *Şeybanoğulları*, muhafızlık ücretlerinin kendilerine verilmemesi nedeniyle yağma saldırılarına başladılar. İşte bu sırada, "Bir kısım *Arapların* Besasirî'ye katıldığı, dâî Ebû Nasr b. Ebû İmran'ın pek çok para, hil'at ve lâkaplarla *Mısır*'dan Besasirî'ye elçi olarak geldiği, Besasirî'nin, kendisi ve kendisiyle beraber olan *Türk* ve *Arapların*, *Mısır* halifesi tarafından hâkimiyetlerinin tanındığını içeren beratlarını

¹⁸ Garsunni'me'nin ifadesine göre vezir Yâzurî, bu mektubunda, Kureyş'e daha pek çok şeyler yazmışsa da bunlar, metne alınmamış ve yalnızca "Yâzurî, daha uzun sözler zikretti" cümlesi kaydedilmiştir.

¹⁹ Garsunni'me'nin verdiği bu bilgileri krş. O. Turan, adigeçen. Eser, s. 85 vd.; M.A. Köymen, adigeç. Eser. s. 34 vd.; A. Sevim-E. Merçil, adigeç. Eser., s. 40-43; ayrıca bk. H. Busse, *Chalif und Grosskönig, Die Buyiden im Iraq* (945-1055), Beirut 1969, s. 113 vd.

²⁰ *Bağdat*'ta Halifenin Sarayının (*Dârü'l-hilâfe*) en şerefli ve değerli kapılarından birisi (Yakut, adigeç. Eser, I, 451).

aldıkları ve onların da *Bağdat*'a yürüme kararında oldukları" hususunda birtakım uydurma haberler çoğalıp yayıldı. Sultan, veziri Amîdülmülk'ü halifeye gönderip şunları bildirdi:

"Ordu dağılmış durumdadır, ancak elimizde çok az asker kalmıştır, bunlarla da işleri yürütmek mümkün değildir, ancak bunlar da öteki askerlere katıldılar, böylece *Bağdat* askersiz kalmıştır. *Reisürrüesa İbnü'l-Müslime*, *Irak*'a geldiğim zaman bana 300 bin altın (dinar) vermeyi vaat etmişse de ancak onun 180 binini gönderdi, geri kalanını da almak için onunla konuşmalar yapıldı. O, bu konuda bana, 'Ben, sana vereceğim bu parayı *Besasirî* ve adamlarının mal ve paralarından tahsil edecek idim, fakat onlar, artık *Bağdat*'tan gittiler. Bununla birlikte ben, şimdilik 20 bin altın daha vermeye çalışacağım' dedi". Daha sonra İbnü'l-Müslime, geri kalan parayı, halkı müsadere etmek suretiyle sağladı ve *Besasirî*'nin cariyesi *Zühre* ve bundan olan çocukları hapse atılıp onlardan para istendi, fakat onların hiçbir şeyleri yoktu²¹. Bu sıralarda *Besasirî*'nin karısına yeni cezalar verildi.

Sultan Tuğrul Bey'in ordusundan *Bağdat*'a bir gurup asker geldi ve bunlar, halka ait evlere yerleştirildiler ve halk, bu askerler için 500 altın vermeye mecbur edildi (Cumadelûla=Temmuz/Ağustos). Bunun üzerine halk, toplu halde *Irak Amîdî*'ne gittiler; *Amîd*, onlara: "Bu, bizim ülkemizde âdet haline gelmiştir; ordu buradan uzaklaştığı zaman sizler, devlete karşı harekete geçiyorsunuz, bu nedenle sultan da orduyu yeniden getirtti ve böylece sizlerden bu parayı almaktadır" dedi. Sonunda onlar, derhal harekete geçerek *Kerh* mahallesi ve civarı halkından 500 altın topladılar. Bunun üzerine *Kerh* mahallesi halkı, topluca halifenin sarayına giderek halifeye, "Yangın ve mallarımızın yağmalanması ortadan kaldırılmışken, bu para toplama işi, alışmadığımız bir durumdur" dediler. Bunun üzerine halifenin vezirinin Amîdülmülk Kündürî'ye, "Durum kötüleşti, fena şeyler iştiliyor; çirkin ve iğrenç hareketler çoğaldı", kapsamlı bir haber göndermesi üzerine, herhalde Kündürî'in müdahalesi sonucunda, halktan para tahsilinin durdurulup kaldırıldığı açıklandı²². Fakat bununla birlikte bir kısım *Horasanlı*, *Bağdat*'ın *Harbiye* mahallesine giderek halktan para istedi. Bunun üzerine mahalle halkı, "Biz mescitlerimizde ibadetle meşgul olan ve bize getirilen zekat ve sadakalara muhtaç durumda bulunan iffetli kimseleriz" dediler; fakat onlar, halkın bu sözlerine kulak asmayıp onları dövdüler ve buldukları mallarını aldılar. *Harbiye* halkı da tanıdıkları kimselerden topladıkları paraları *Horasanlı*lara verip canlarını kurtardılar. Daha sonra bu *Horasanlılar*, *Kasrı İsa*²³ tarafına gidip halkı evlerinden çıkararak sokaklara attılar. Bunun üzerine buradaki insanlar, halifenin sarayının aşağı tarafına kamıştan kulübeler yapıp burada ikamete başladılar; daha sonra da *Bâbü'l-garebe* ve *el-Müsevah*(?)'a hasırlar serip fer-yat ve figanlar ettiler, aralarında *Ehli Beyt*'ten bir gurup da vardı. Bu topluluk, *Bâbü'd-dâr* tarafından yapılan saldırı sonunda yakalandı ve malî durumlarına göre bin altından on altına kadar müsadere edildiler. Böylece bu *Bağdat*'lılar şiddetli bir belâyâ uğratılıp soyuldular; bunların çoğu, vurulan darbelerle ve hapishanelerde hayatlarını kaybettiler²⁴.

Bu sıralarda, *Vâsıt*'tan vezir Amîdülmülk'ün buraya atadığı "Ebu'l-Ganâim b. Fesances ile *Türklerin* sultan Tuğrul'a karşı ayaklandıkları" haberi *Bağdat*'a gelmişti.

²¹ Garsunni'me'den naklen verilen bu bilgiler, şimdiye dek bu konuda yapılan hiçbir araştırmaya yansıtılmamıştır.

²² Bu kayıtlar da hiçbir araştırmada sözkonusu edilmemiştir. Gerçekten görüldüğü üzere, *Selçuklu* yönetiminin halkın huzurunu bozacak hiçbir hareket ve davranışın sürdürülmesine kesinlikle taraftar olmadığı, açık ve seçik olarak görülmektedir. Bu kadar ilginç ve ayrıntılı kayıtlar, öteki ilgili kaynaklarda görülmeyip ancak içinde yaşadığı *Bağdat*'ta cereyan eden çeşitli olaylara tanık olan Garsunni'me tarafından belirtilmektedir.

²³ Bu kasr, *Rufeyl ırmağı*'nın *Dicle*'ye döküldüğü kıyıda bulunmaktadır (Yakut, IV., 117-118).

²⁴ Bu olaylara kısmen İbnü'l-Esir (IX., 607-608)'de değinilmiştir.

Bunun üzerine, "görevinden azledilip mallarına elkonacağı" kendisine bildirilen Ebu'l-Ganâim, *Türklerle* yakınlık gösterdi; bu arada *Deylem* ve yayalardan oluşan bir gurup da kendisine katılıp onu önder tanıdılar; o da onlara mal ve para verdi. Bu arada *Besasirî*, onlara gönderdiği mektuplarda, kendilerine lütuf, ihsan, ıktâ ve adalet vaad ediyordu. Esasen buradaki *Türkler*, kendilerinden bir gurup insanı öldürttüğü için sultan Tuğrul'dan nefret ediyorlardı. Öte yandan *Batîha* halkı, kendileriyle mektuplaşan Ebu'l-Ganâim'e "Kendisiyle mutabık olduklarını" bildirdiler. *Vâsıt* şehrinin çevresine hendekler kazıldı ve üzerlerine demir kapılar yerleştirilen yüksek surlar inşa edildi. Öte yandan vezir Amîdülmülk Kündürî, durumu düzeltmek amacıyla Ebu'l-Ganâim'e bir elçi gönderdi. Bunun üzerine Ebu'l-Ganâim ve *Türkler*, "Bizler itaatli hâdimlerimiz; sultanın, beraberinde çeşitli halklardan oluşan kalabalık bir ordunun bulunması nedeniyle bize ihtiyacı yoktur, işte bu yüzden bizimle hiç ilgilenmemektedir, dolayısıyla biz, onun askerleri arasında aşağılık bir durumda kalamayız. Biz, bizden daha değerli ve şerefli olan *Bağdatlı* kardeşlerimizin başına gelenleri, yani kendi memleketlerinden nasıl çıkarıldıklarını, mal ve kumandanlıklarının (*İspehsâlar*) nasıl ellerinden alındığını ve nasıl öldürülüp yollara atıldığını gördük. İşte bütün bu olanlardan dolayı kalblerimiz sizlerden nefret etmeye başladı. Eğer bizim başımıza bir *Horasanlı* emîrin atanmaksızın, halife ve sultan adına hutbe okutup, fakat vergi vermeme-mize razı olursanız o takdirde biz itaat eder ve buyruklarınızı dinleriz. Aksi takdirde itaatinizden çıkar ve başka bir yöne sapmak zorunda kalırız. Biz, ya şerefli olarak yaşar, ya da şerefli olarak yok olur gideriz" şeklinde Amîdülmülk'e cevap gönderdiler²⁵.

Yukarıda sözkonusu edilen çeşitli olaylardan sonra 12 Cumadelâhır (27 Ağustos)'da, halife el-Kaim Biemrillah, veziri *Reisürrüesa* İbnü'l-Müslime'yi yanına çağırarak halka karşı olan sert tutum ve davranışları sebebiyle onu şiddetle azarladı ve "Yaptıklarına sonderecede üzüldüğünü" bildirerek dedi ki:

"Gözümün gördüğü ve kulağımın duyduğu olaylar ve yapılan dualar, bana ayrıca ulaştırıldı. Ben, bunları asla kabullenip razı olamam. Bu, çabuk kazanılan bir ödül sebebiyle tehlikeli bulduğum bir sonuç'a yönelen bir durumdur. Ben, sultan Tuğrul ile iki hususta anlaşabilirim: Ya Hakk'a güvenip adaleti yerine getirme; halka hizmet, onlara her türlü kötülükten elçemek, yaşamlarında onları korumak, canlarını güvence altında tutmak, ya da benim bu memleketten ayrılmak suretiyle kötülüklerden uzaklaşmama yardımcı olmak. Ben, buna, Tanrı katında cüret etmekten çekinmem. Böylece sen, vezir Amîdülmülk Mansur b. Muhammed el-Kündürî'yi yanına çağırarak ona, bunu, korkup çekinmeden anlatmak suretiyle bildir". Bunun üzerine İbnü'l-Müslime, bir ulakla haber gönderip yanına davet ettiği vezir Kündürî'ye halifenin kendisine söylediklerini nakletti. Kündürî de derhal sultan Tuğrul'un katına çıkıp İbnü'l-Müslime'nin kendisine bildirdiği halifenin mesajını açıkladı. Bunun üzerine sultan, halifeye şu cevabı gönderdi:

"Ben, her türlü durumlarda, siz halifenin itaatli bir hizmetkârıyım. Cereyan eden olayları tam anlamıyla bilmediğim gibi, bunlara emir de vermedim, böyle şeyler benim töreme aykırıdır. Ancak askerlerin çokluğu sebebiyle, onları kontrol ve denetim altında bulundurmaya güç, kuvvet ve kudretim yeterli olamıyor. Gerçekten eğer onlardan kötü eylemler ortaya çıkarsa biz, bunlardan rahatsız oluruz. Bu hususta gerekli buyrukları verip girişimde bulunacağım; böylece yapılan kötülüklerin açtığı yaralar iyileşip izleri kalmaz". Vezir Kündürî, sulta-

²⁵ Garsunni'me'nin verdiği bu kadar ayrıntılı bilgiler, öteki ilgili kaynaklarda yoktur. Krş. İbnü'l-Esir, IX, 609 vd.

nın kaundan ayrıldıktan sonra sultan kendisini seher vakti, yeniden yanına çağırıp ona, "Bak, beni iyi dinle! Ben, dün gece, askerlerin çıkardığı olayların benim kontrol ve sorumluluğumda olduğunu bilmem hususundaki halifenin mesajını düşünerek uyudum. Rüyamda, Mekke'de bulunuyormuşum. Tanrı'nın elçisi (Hz. Muhammed) -Tanrı'nın salat ve selamı üzerine olsun- olduğu bana bildirilen bir şahsı görünce selam vermek üzere ona doğru yöneldim. Bunun üzerine o, yüzünü çevirip benden uzaklaştı ve bana, 'Tanrı, sana, ülke ve halklarını verdi; elini, onların üzerinde hâkim, buyruklarını geçerli ve sürekli kıl!, dolayısıyla onlara karşı hareket, muamele ve davranışlarını iyileştir, onların üzerinden baskı ve zulmü kaldır! Beni endişeye düşüren askerleri güvenli bir duruma getir! Derhal *Divan*'a git ve cereyan eden olayların açıklamasını yap'" dedi. Gerçekten sultan Tuğrul Bey, onun dediklerini aynen yerine getirdi. Sultanın halifeye gönderdiği cevaptan daha önemlisi, Peygamberi rüyasında gördüğünün müjdesini içeren halifenin ona cevabı geldi. Halife, sultana, adalet, insaf ve nasihatı kapsayan bir tevkii, İbnü'l-Müslime ile gönderdi. İbnü'l-Müslime, bu tevkii sultana okuyunca sultan ağlamaya başladı ve "Adaletle hareket edilmesini, askerlerin derhal halkın evlerinden çıkartulmasını" emretti. Böylece evlerinden çıkartulan halk, yeniden evlerine dönerek mutlu oldular, dükkanlarını açtılar, dolayısıyla eski iyi durumlarına kavuşmuş oldular²⁶.

17 Cumadelâhır (1 Eylül) Pazar günü, sultanın başlarına Ebu'l-Fevaris Kutalmış'ı kumandan atadığı askerlerinden bir gurup, *Şemmasiyye*'ye²⁷ gitti. Bunun nedeni metinde şöyle anlatılıyor:

Sultan ile Kureyş ve Dübeyş arasında "Selçuklu askerlerinden şikayetlerini, her ikisinin *Tekrit*'e gitmek istememelerini, sultanın kendilerine vezir Amîdülmülk'ü gönderip Tacü'l-mülûk'a yapıldığı gibi, kendi memleketleri hakkında da gerekli kararları tespit etmesini ve kendilerini *Oğuzlardan* korumasını" içeren mektuplar teati edilmiş idi. Bunun üzerine Tuğrul Bey, her ikisine haber göndererek "Vezir Amîdülmülk'ü, istedikleri kararları tespit için *Tekrit*'e gönderdiğini" bildirdi. Bununla birlikte Kureyş ve Dübeyş, adamlarını toplayıp Besasirî ile aralarında tespit edilerek kararlaştırılan esaslar çerçevesinde, fitne ve fesat çıkarmak amacıyla aşağı yörelere gittiler. Bu nedenle vezir Amîdülmülk, askerlere *Ukberâ*'ya²⁸ yürüyüp "*Bilâdü'l-Müryediyye*'yi²⁹ yağmalamaları emrini verdi. Derhal harekete geçen askerler *Sûra*³⁰, *Matûrâbad*³¹ ve diğer yerleri yağmaladılar; ele geçirilen koyun sürüleri *Bağdat*'a getirilerek satıldı; bu arada bütün köyler de sanki yok olup gitmişti; buralarda oturan halk, nefret duygularıyla ikamet yerlerini terkettiler. Bu arada Kureyş, Amîdülmülk'e bir mektup göndererek "Bizim kötü bir niyet ve muhalif bir tutumla buralardan ayrıldığımız hususunda bize, pek iyi olmayan haberler ulaştı. Tanrı korusun biz, isyana yönelmiyoruz, ya da verdiğimiz sözden asla dönmüyoruz; aksine, ancak ve ancak sultanın itaatli hizmetkârlarıyız" ifadeleriyle sultana sadakat ve bağlılığını bildirdi. Bunun üzerine Amîdülmülk, duru-

²⁶ Sultanın ifade ettiği üzere, ordu sayısının çokluğu nedeniyle *Bağdat*'ta ortaya çıkan huzursuzluğa sultanın asla sebep olmadığı, böylece açıklanmış oluyor. Bu kadar ayrıntılı bilgiler, ilgili kaynak ve araştırmalara şimdiye değin çok az yansımıştır (Krş. M.A. Köymen, adigeç. Esr., s. 49).

²⁷ *Bağdad*'ın yukarı tarafındaki *Dârü'r-Rûm*'a komşu olan bir semt (Yakut, III, 317-18).

²⁸ *Ducey*'le bağlı olup *Bağdat*'a 10 fersah uzaklıkta küçük bir belde (Yakut, III, 705).

²⁹ *Hatma oğullarına* ait bir şehirdeki kaleye ait topraklar (Yakut, IV, 514).

³⁰ *Bağdat* yakınlarında bir yer (Yakut, III, 184).

³¹ Sadece *Matûre*, *Sâmerrâ*'ya bağlı olup *Bağdat*'ın gezinti yerlerinden biri (Yakut, IV., 568).

mun açıklığa kavuşmasına değin Kutalmış'a "Herhangibir harekâta girişmeyip *Ukberâ*'da beklemesini" bildirdi³².

Garsunni'me'den yapılan nakiller arasında, tarihî bir değeri olmamakla birlikte şöyle ilginç bir kayıt da yer almaktadır:

Seher vakti, güney *Esed (Arslan)* burcunun doğduğu yerde, beyaz bir kuyruklu yıldız göründü (Cumadelâhır'ın ikinci on günü=Eylül 1056); uzunluğu, göz kararınca aşağı-yukarı yer zirâiyle on zirâ idi. Bu yıldız, Receb (Eylül sonları) ayının ortalarına dek böylece kaldı. *Reisürrüesa İbnü'l-Müslime'nin Mısır*'da bulunan bir yakınının, sözkonusu bu kuyruklu yıldızla ilgili olarak halk arasında yayılan "Bu kuyruklu yıldız doğduğu zaman *Oğuzlar, Mısır*'a hâkim olacaklar; fakat ben *Oğuzların Bağdat*'a hâkim olacaklarını sanıyorum" şeklindeki bir haberi *Bağdat*'a ulaştı. Gerçekten olaylar, onun dediği gibi cereyan etti.

Garsunni'me'nin yukarıdaki kaydının hemen arkasından, bu kez, Sıbt İbnü'l-Cevzî, 617 (1220/21) yılında, birkaç kuyruklu yıldızın görünmesinin ardından *Tatar*, yani *Moğol* istilâsının başladığına değinerek daha önce cereyan eden *Besasirî'nin Bağdat*'ı işgali olayı ile bir karşılaştırma yapmıştır.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, daha önceki olayların devamı olarak Garsunni'me'den yaptığı nakillerine şöyle devam etmektedir:

Sultan Tuğrul Bey, Kureyş ve Dübeys hakkında söylenenleri öğrenince vezir Amîdülmülk Küdürî'nin "Onlarla buluşup birleşmeleri amacıyla *Amîd Ebu'l-Feth Muzaffer b. Muhammed* ve bazı ilerigelenleri *Tekrit*'e göndermesi hususundaki" emrinin doğru olmadığını düşündü. Çok geçmeden *Tekrit*'e gelen heyet, Kureyş'in çadırında biraraya geldiler. *Amîd*: "Sultan, *Şiraz*'a gitmek niyetindedir; zira bu memleket (*Irak*), onun yükünü çekecek güç ve kuvvete sahip değildir. Bu bakımdan o, kendisinin naibleri olarak *Irak*'ta işlerin yürütülmesini ikinize bıraktı" dedi. Kureyş, ona cevap olarak "İşte bu oğlum! *Hilâfet Sarayı (Dârü'l-hilâfe)*'nda rehin kalsın" dedi. Bunun üzerine Dübeys'ten de bir rehin istediler. Fakat Dübeys, "Sultan, bundan beni muaf tutmuştu" dedi. *Amîd*, ona cevap olarak "Kureyş, bize bir rehin verdi, sen ise rehin olarak herhangi bir şey vermiyorsun" dedi. Dübeys de ona "Ben, sana bir şey vermedim" deyince *Amîd*, "Senin çocuklarından birisi ile ilerigelen adamların lânetlenmiş *Besasirî'nin* yanında bulunuyorlar. İşte bunlar, senin suçlanmanı gerektiyor ve sana olan güveni azaltıyor. Bu *Alemüddin Ebu'l-meâli Kureyş*, her zaman ve her durumda sultanın kölelerinden olup bütün bu olumsuz şeylerden uzak kalmıştır. Senin de aynı şekilde güvenilir kimselerden olmanı gerektiren şey, bize rehinelere vermen ve sağlam bir antla ant içmendir. Böylece biz, senin dostluk ve itaatının doğruluğundan hiç şüpheye düşmeyiz; sonunda da sen ön plana geçersin" şeklinde sonderecede anlamlı bir cevap verdi. *Amîd*'in bu sözleri üzerine Dübeys, "Ben, sultana itaatı kabul etmeden buradan ayrılmam. Fakat buradan ayrılıp gittikten sonra memleketimi yağmalamak, nüfuz ve kudretimi kırıp beni güç duruma düşürmek suretiyle kararlaştırdığınız hususlardan dönen sizlersiniz. Durum böyle de olunca ben elbette ellerime kelepçe vurmam. Sizler, bana pek çok mal ve para verip topraklarımı genişletenlerden (*Besasirî* ve dolayısıyla *Mısır Fatimileri*) daha güçlü ve kudretlisiniz" dedikten sonra kendisine gönderilen elçiyi azarlayıp binitine binerek *Besasirî'nin* yanına gitti. Öte yandan Kureyş, *Dârü'l-azîze* (Halifenin sarayı)'de halifenin yanında kalır ümidiyle beraberinde, bir binit ve bir bedevî bulunan üç yaşındaki oğlu Ali'yi

³² *Besasirî'nin Bağdat*'ı işgalinden önce cereyan eden bu tür ilginç olaylar, konuyla ilgili hiçbir araştırmaya yansıtılmamıştır.

rehin olarak elçiye teslim etti. İşte bundan sonra *Araplar*, Kureyş'ten nefret ederek Dübeys'in fikir ve hareketlerini doğru bulup onu takdir ettiler. Kureyş ise kendisine cephe alan *Araplar* ve kardeşi Mukbil'den korkup çekinmesi nedeniyle *Musul'a* gitti. Bir süre sonra (Recep=Eylül/Ekim) Kureyş, Besasirî'nin kendisine karşı harekete geçmesi üzerine, *Bağdat'a* haber gönderip askerî yardım ile aşiretine dağıtmak üzere para isteğinde bulundu; bu arada da o, Besasirî'ye karşı savunma amacıyla 500 askerden oluşan bir kuvvet hazırlayarak hacip Boztekin ile birlikte *Şemmasiye Kapısı'nda* karargâh kurdu^{32a}.

Kutalmış, ordusuyla birlikte Ebu'l-Ganâim İbn Fesances'le savaşmak için *Vâsıt* yönünde harekete geçti (9 Şaban=22 Ekim), fakat sonra aynı gün askerlere çadırları geri verildi. Bunun nedeni şu idi:

Kureyş, *Musul'a* yürümek üzere *Habur'da* karargah kuran Besasirî, Dübeys, Mukbil, İbn Verram ve İbn Hafâce'ye mektup gönderdi. Bunun üzerine vezir Küdürî, orduyu geri döndürdü, halife el-Kaim de *Vâsıt'a*, oradakilerin kalblerini hoş tutmak amacıyla bir mektup gönderdi. Bunun üzerine *Vâsıt* halkı, "Biz, bulunduğumuz bu durumdan memnun olan itaatli kullarız" dediler. Öte yandan sultan Tuğrul, amcasının oğlu Kutalmış'ı, beraberinde büyük hacib ve diğer kumandanlar olduğu halde, *Türk, Oğuz ve Türkmenlerden* oluşan iki bin atıyla sevkettikten başka Kureyş'e de kabilesi *Ukayloğullarına* dağıtmak üzere 10 bin altın, 200 giysi, ayrıca kendisine güzel bir hil'at, altın işlemeli bir at ve boncuk, oğlu Müslim'e de aynısını armağan olarak gönderdi. Fakat daha sonra ise "*Rahbe'deki* müttefiklerin, kardeşi Mukbil'i, Kureyş'e karşı, savaş ve *Musul'u* onun elinden almak amacıyla sevkette niyetinde oldukları" haberi *Bağdat'a* ulaştı. Bunun üzerine Kutalmış'a "Derhal *Musul'a* yürüyüp müttefiklere yönelmesi ve nerede olurlarsa olsunlar onlara karşı harekete geçmesi" hususunda bir mektup yazıldı³³.

Halife el-Kaim ve sultan Tuğrul Bey, *Büveyhî* hükümdarı Celâlüddevle Ebû Kâlicâr ile işbirliği yapmakta olan *Türklerin* hepsini *Bağdat'tan* çıkarıp *Dinever* ve *Hulvan'a* sürmek suretiyle onları tam anlamıyla parçalayıp dağıttular, böylece onlardan *Bağdat'ta* hiç kimse kalmadı (Ramazan=Kasım/Aralık)³⁴.

Bu olaydan kısa bir süre sonra (Kasım/Aralık) sultan Tuğrul, müttefikleriyle birlikte halifeye karşı harekât hazırlığı içinde bulunan Besasirî'ye karşı yürümek istedi ise de halife "Sen dur, ona karşı asker gönder" demek suretiyle onun hareketine engel oldu.

Amîdü'l-İrak Ebû Nasr, *Vâsıt'a* yürüyerek tutsak aldığı *Türklerden* bazılarını suya atıp öldürttü, geri kalanlar ise gemilerle *Batîha'ya* kaçtı. Ebû Nasr, *Vâsıt'ın* surlarını yıktırdıktan başka hendekleri de doldurttu. Çok geçmeden o, sultana bir mektup göndererek *Vâsıt'ın* fethini haber verdi; bu arada İbn Fesances de *Batîha'ya* kaçmıştı (Şevval=Aralık/Ocak 1056/57).

Bu olaydan kısa bir süre sonra Kutalmış ile Besasirî ve müttefikleri arasında *Sincar'da* Kutalmış'ın yenilgisiyle sona eren bir savaş yapıldı (Aralık/Ocak). Bu savaş, Garsunni'me'den naklen şöyle anlatılmaktadır:

^{32a} Bu konuda Garsunni'me'den yapılan ayrıntılı nakillerdeki bilgiler, diğer ilgili kaynaklarda sonderecede az, araştırmalarda ise hiç yer almamıştır.

³³ Burada, Kutalmış'ın Besasirî ve müttefikleriyle savaşa girişmeden önceki siyasî olaylar anlatılıyor.

³⁴ Halife ve sultanın *Büveyhî* hükümdarı ile olan ilişkileri hakkında bk. M.A. Köymen, adıgeç. Esr., s. 36-37.

Kutalmış, kumandası altındaki *Oğuz* askerleriyle birlikte *Bağdat*'tan harekete geçerek *Arap* memleketlerini yağma ve kadınlarını tutsak aldı, bu nedenle *Araplar*, *Besasirî*'ye katıldılar. Bu sıralarda *Tellü A'fer*'de (Bk. Not nr. 58) karargâh kurmuş olan *Kureyş*, *Arapların* kendisine yaklaşmakta olmalarından korkup endişeye kapılarak onlardan daha uzak yerlere çekildi ve onlarla birleşmedi. Öte yandan *Dübeys*, *Kureyş*'le beraber olan *Ukayloğulları*na ulaklarla haber gönderip onlara pek çok ihsanlarda bulundu. O, ayrıca "*Araplarla Oğuzların* ilişkilerinin çözümünün kendisine düştüğünü" bildirip onları tehdit etti. İşte bu sıralarda *Besasirî*, *Dübeys*, *Mukbil*, *İbn Verrâm*, *Arap* oymakları, *Gilmanü'l-Bağdadiyye* (*Bağdatlı Türk Memlükleri*), *Kutalmış* ve *Kureyş*'ten ancak iki fersah uzaklıkta karargâh kurup savaşa hazır bir duruma gelmişlerdi. Bu arada onlar, *Kureyş*'e kendileriyle birleşmeleri hususunda mektuplar gönderdilerse de *Kureyş*, onlara olumlu cevap vermedi; bununla birlikte onlar, *Kureyş* aleyhine kendi kabilesini (*Ukayloğulları*) kışkırttılar. Fakat bu girişimlerinden de olumlu bir sonuç alınamayınca *Besasirî*'nin atlı kuvvetleri, harekâta başladı (1 Zülkade=10 Ocak); bunun üzerine *Kureyş*'in kuvvetleri de atlanıp onlara karşı harekete geçtiler. İşte tam bu sırada *Kureyş*'in askerleri, yavaş yavaş *Besasirî* ve müttefiklerine katılmaya başladılar; böylece *Kureyş*'in beraberinde çok az bir kuvvet ve yakınları kalmıştı. Bu durumu fırsat bilen *Besasirî* ve müttefik kuvvetleri, *Kureyş*'e doğru ilerlemeye başladılar. Bu sırada *Kureyş*'e tesadüfen yaklaşmış olan *Dübeys*'in "canını kurtar" demesi üzerine *Kureyş*, zırhlarını bırakıp hızlı koşan bir ata binerek kaçmak suretiyle canını kurtardı. Bu arada kardeşi *Mukbil*, onun obasını (konak yerini) yağmalamak istediye de, kızkardeşi olan *Dübeys*'in karısı, ona engel oldu. Daha sonra *Kureyş*, obasına gelip burayı kontrol ve denetim altına aldı ve derhal durumu obada bulunan *Oğuzlara* bildirdi. Bunun üzerine süratle harekete geçen *Oğuzlar*, ikinci vaktine değin *Besasirî* ve müttefikleriyle savaştılar. Fakat *Besasirî*, *Dübeys* ve beraberindeki kuvvetlerle karşı saldırıya geçince *Oğuzlar*, bozguna uğradılar; bunlardan bir kısmı kaçıp kurtuldu, fakat bir kısmı da öldürüldü; çarpışmalar sırasında *Büyük Hacıp* de öldürüldü, *Kutalmış* ise beraberindeki kuvvetlerle kaçıp kurtulmayı başardı. Öte yandan *Besasirî* ve müttefikleri pek çok ganimet ele geçirdiler. Savaşta birçok kimseler öldürüldü. Metinde, "*Besasirî*'nin 2200 kesik insan başını *Mısır*'a gönderdiği" özellikle kaydedilmiştir. Bu olayla ilgili olarak *Garsunni*'me, başka bir rivayeti, şöyle anlatmaktadır:

Besasirî, *Mısır*'dan gelen mal, para ve hil'atleri dağıttuktan sonra 10 Ramazan (21 Aralık)'da *Rahbe*'den ayrılmıştı. *Garsunni*'me, *Mısır* halifesinin *Besasirî*'ye gönderdiği para ve armağanları şöyle sıralamaktadır: Üzerinde çok miktarda altın bulunan güzel hil'atler, renkli sarıklar, altından yapılmış (minyatür) binitler, gümüş ince keten üzerinde bayraklar, baş tarafında altın dizileri olan ve üzerinde *Mısır* halifesinin adı yazılı bulunan bir beşik, altın işlemeli, mavi renkli *Debikî* kumaştan yapılmış örtü. Özellikle *Dübeys*'e 30 bin ve öteki *Arap* emirlerine verilmek üzere yine *Dübeys*'e bir o kadar altın gönderildi. *Dübeys*, bu paranın üçte birini (10 bin) *Musul*'a gönderdi, üçte ikisini (20 bin) de *Mukbil*'e verdi.

Dübeys, *Elcezire*'yi *Arap* emirlerine ıkta ettikten sonra *Habur* ırmağı taraflarına gitti; bu sırada *Kureyş*, kendine bağlı *Ukayloğulları* kuvvetleriyle birlikte *Tellü A'fer*'de bulunuyordu. Öte yandan sultan *Tuğrul*'un *Kutalmış* aracılığıyla *Kureyş*'e yardım ettiğini haber alan, buna sonderecede üzülp endişeye kapılan *Besasirî*, *Tellü A'fer*'e 20, *Sincar*'a 12 fersah uzaklıkta bulunan *Şemmâsiyye*'de karargâh kurmuştu. Çok geçmeden o, *Kureyşoğulları* kabilesinden bazı kimselerle *Kureyş* aleyhine gizli anlaşmalar yaptı. Böylece her şey tamamlanınca *Besasirî* ve müttefikleri harekete geçtiler. *Besasirî*, ordunun sağ kanadına

Dübey's'i, sol kanadına Câbir b. Nâşib ve *Kürtleri* koymuş, merkez hattında da kendisi yer almıştı. Askerlerin önünde, cariyeler, def çalıyor ve savaşı konu alan şiirler okuyorlardı. Böylece iki taraf kuvvetleri, karşılıklı olarak savaş düzeni almışlardı. Öte yandan Kureyş, 10 bin atlının başında bulunuyordu. Sultanın askerleri ise bunlardan aşağı-yukarı bir fersah uzaklıkta yer almışlardı. İşte bu sırada Kureyş'in atlılarından 200 kadarı, birbiri ardından ortaya çıkıp mızraklarını ters çevirerek karşı taraftan "aman" dilediler. Bunun üzerine Kureyş'in geri kalan öteki askerleri de aynı şekilde hareket edip karşı tarafa kaıldılar; böylece Kureyş, yalnız başına kaidi. Bu durumu haber alan sultan Tuğrul, anne bir kardeşi İbrahim Yınal'a bir mektup gönderip "Kuvvetleriyle birlikte Kureyş'e yardıma gitmesini" bildirdikten başka *İrak Amîdi*'ne de bir mektup yazarak onu *Vâsıt*'tan çağırttı. Sultan, hiç vakit kaybetmeksizin *Deylem* ve diğer milletlerden oluşan askerlerini teftiş ettikten sonra onlara mal, para ve silah dağıttı; böylece Besasirî ve mütteliklerine karşı harekâta hazırlanmış oldu³⁵. İşte bu sıralarda "Besasirî'nin *Musul*'a girip *Mısır* halifesi adına şii hutbesi okuttuğu ve şehir halkının güvence altında olduğu ve Besasirî'nin *Bağdat*'a yürüme niyetinde bulunduğu" haberi, *Bağdat*'a, sultana ulaştırıldı. Bunun üzerine sultan, ordusuyla birlikte *Şemmâsiyye Kapısı*'na gitti (Zülkade=Ocak/Şubat). Böylece sultan, bu haber nedeniyle Besasirî'yle birlik olan *Araplara* karşı mücadele etmek amacıyla *Horasan*'a dönmeyip *İrak*'taki ikametini uzatmış oluyordu. Fakat öte yandan halife el-Kaim Biemrillah ise sultana haber gönderip "Bizzat harekete geçmeyi durdurmasını ve böylece işlerin kolaylaşacağını" bildiriyordu. Buna rağmen Tuğrul Bey, Besasirî ve mütteliklerine karşı harekât hazırlığını durdurmadı. *Sincar* olayından bir aydan fazla bir zaman geçmesine rağmen, oradaki askerlerden herhangi bir haber alınmadı, bu nedenle de onların akıbetlerinden kuşku duyulmaya başlandı; bu arada da *Bağdat*'a "Besasirî'nin *Musul*'da karargâhını *Bağdat* yönünde kurduğu" haberi gelmişti. Bu haber üzerine halife, sultana "*Musul*'a yürümesi" haberini gönderdi ve daha sonra da ona "Nasıl uygun görüyorsan onu yap" şeklinde bir haber daha yolladı. Bununla birlikte Besasirî tehlikesini ciddi biçimde sezen halife, bu kez, *Reisürrüesa İbnü'l-Müslime*'yi, bu sırada otağında bulunan sultan Tuğrul'a gönderip ona "Emîrül-mü'minin senin *Bağdat*'tan ayrılmanı istemiyor; sen, burada kalır, eğer ordu, Besasirî ve mütteliklerine karşı harekâta girişecek olursa o zaman senin kuvvet, kudret ve azametinin daha çok etkili olur" şeklindeki mesajını verdi. Fakat buna karşılık sultan, İbnü'l-Müslime'ye, "Askerim çok, kuvvet ve kudretim yerindedir, bu nedenle Besasirî ve mütteliklerine karşı orduyla bizzat harekete geçmem, doğru ve yerinde olurdu. Fakat ben, bundan men edildim; bana, halife tarafından "Burada kalıp onlara karşı asker sevketmem" tavsiye ediyor. Böylece artık olanlar oldu, onlar çoğalıp kuvvetlendiler. Bu nedenle durumun daha da ciddileşip kötüleşmesinden önce onlara karşı harekete geçmem gereklidir" dedi. Sultan, ayrıca İbnü'l-Müslime'ye çok sert bir biçimde "Bunları, yani cereyan eden şeyleri sizler yaptınız" dedi. Sultanın bu sözlerini çok ağır bulan İbnü'l-Müslime, onun kendilerine olan duygu ve güveninin değiştiğini zannetti, korku ve endişeye kapılması nedeniyle de sultana hiçbir şey söylemeden huzurdan ayrılarak gelip bunları halifeye arzetti; bu durum, halifeye de çok ağır gelmişti. Daha sonra (6 Zülkade=15 Ocak 1057) sultan Tuğrul, âdet edindiği halde, halifeyle buluşmaksızın, beraberinde hazineleri ve kuşatma araçları olduğu halde, 13 ay, 13 gün kaldığı *Bağdat*'tan ayrıldı. Bu arada Besasirî'nin *Babü'l-meratib*'deki hapisyanede

³⁵ Bu sıralarda (25 Şevval=5 Ocak 1057), Besasirî'nin kâtabi Ebu'l-Hasen Said b. Nasr en-Nasranî (metinde Ebu'l-Hüseyn b. Ubeyd), beraberinde Amîdülmülk Muhammed en-Nesevî olduğu halde, *Necmâya* götürülüp İslâmiyeti kabul ettikten sonra boynu vurularak öldürüldü (Bu hususta ayrıca bk. İbnü'l-Esir, IX, 608; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam* (Haydarabad 1358), VIII, 164).

bulunan eşi, cariyesi Zühre ve bundan olan kızı, sultanın adamlarına teslim edildi, onlar da bunları hapsedilmek üzere *Cebel*'deki bir kaleye gönderdiler. *Amîdü'l-Irak*, *Bağdat*'tan ayrılmayıp *Sultanın Sarayı (Dârü'l-memleke)*'nda kalmıştır³⁶.

Yukarıda sözkonusu edilen olaylar cereyan ederken İbn Fesances, kumandası altındaki *Türk ve Deylemlilerle* birlikte *Vâsıt*'a gelerek halife el-Kaim'e ait köylerden olan *Abdullah köyünü*³⁷ yağma ile halkını öldürdü ve buradaki halifenin gemilerine el koydu. O, ayrıca *Vâsıt* camiinin duvarlarını şîi simgesi olan beyaza boyattı, camiin kible tarafında yazılı bulunan *Abbasoğullarının* lâkaplarını sildirdi ve minberin üzerine de iki beyaz bayrak koydurdu, cuma günü de *Mısır* halifesi adına şîi hutbesi okuttu ve onun adına, altın ve gümüş paralar bastırdı, ayrıca *Kufe*'de de *Mısır* halifesi adına hutbe okuttu; *Meşhed*'teki mal ve paraları *Alevîlere* dağıttı. Buradaki camiin duvarlarını beyaza boyatıp halife el-Kaim'in adını sil-direrek yerine *Mısır* halifesinin adını yazdırdı. Bütün bu işleri Dübey's'in kardeşi Bedr b. Ali yürütmüştür; fakat Mahmud b. el-Ahrem el-Hafâcî'nin de yaptığı söylenmiştir³⁸.

Kureyş, daha önceleri düşman durumunda olduğu Dübey's'in yanına gidip onu ziyaret etti (Zülkade=Ocak/Şubat). Onu sonderecede iyi karşılayan Dübey's, "Kendisiyle kardeşi Mukbil ve Besasirî arasındaki düşmanlığı kaldırma hususunda çaba göstereceğini" ona söyledi. Bu arada Kureyş, *Mısır* halifesinden kendisine özel olarak gönderilen hil'atı giydi ve yine *Mısır*'dan gelen paraları aldı.

İşte bu sıralarda (14 Zülkade=23 Ocak) sultan Tuğrul, daha önce *Selçuklu* askerlerinin yağmalayıp halkını kaçırttığı *Ukberâ'ya* gitmişti. Çok geçmeden sultan Tuğrul, buradan ayrı-lıp *Tekrit*'e yönelerek burasını ele geçirdi (7 Zülhicce=15 Şubat). Bu olay şöyle cereyan etmiştir:

Sultan, ordusuyla *Tekrit*'e yürüyüp şehir önlerinde karargâh kurmuştu. Şehir hâkimi İsa b. Hâmis'e bir ulak gönderip ondan para ve yiyecek maddeleri isteğinde bulundu. İsa, bu isteğini kabul etmişse de sultanın elçisi şehre geldiği zaman mevcut yiyecek maddeleri şehir halkına dağıtılmış idi. Bu arada halk, elçiye ağır sözlerle hakarete bulunarak ona "Bu memleket Besasirî'nindir" dediler. Elçinin dönüp durumu sultan Tuğrul'a arzemesi üzerine sultan, derhal harekete geçerek şehri kuşatıp savaşmaya başladı. Sıkışık duruma düşen halkın büyük bir bölümü, kaçıp kaleye sığındı ve bir bölümü de bu karışıklıklar sırasında hayatlarını kaybetti; birçok kimseler tutsak alındığı gibi, birtakım yağmalar da yapıldı. Böylece şehrin kuşatma ve sıkıştırması sürüp gitmekte iken kent hâkimi, sultana "Canının bağışlanması karşılığı olarak üç bin altın (kurtuluş akçası) vermesi ve kaleye çekmek üzere siyah bayraklar göndermesi" şartlarıyla barış önerisinde bulundu. Bu öneriyi kabul eden sultan, *Tekrit*'te tutsak alınan üç binden fazla kadını ailelerine iade etti. Böylece *Tekrit*, *Selçuklu* yönetimine yeniden geçmiş oldu (16 Zülhicce=24 Şubat)³⁹.

Tekrit'in fethinden sonra sultan Tuğrul, *Musul*'u da kurtarmak amacıyla *Bevazic*'e hareket etti. Daha sonra *Vâsıt*'a gelen sultan, kuvvetleriyle kendisine yardıma gelmekte olan İbrahim Yinal'ı beklemek üzere burada ikamete başladı. Bu sıralarda sultanın şehre gelmekte olduğunu haber alan *Musul* halkının büyük bir bölümü şehirden ayrıldı, içeride ancak

³⁶ K u t a l m ı ş ' ın *Sincar* yenilgisi ve daha sonra cereyan eden bu olayları Krş. O, Turan adigeç. Esr., s. 87-88; M.A. Köymen, adigeç. Esr., s. 38 vd.; A. Sevim-E. Merçil, adigeç. Esr. s. 41 vd. ve bu eserlerdeki bibliyografya.

³⁷ *Vâsıt*'ın 5 fersah aşağı tarafında büyük bir camii bulunan ve iskân yeri geniş olan bir köy (Yakut, IV, 85).

³⁸ Burada sözkonusu edilen olaylar, birçok ilgili kaynaklarda yoktur ve araştırmalara da yansıtılmamıştır.

³⁹ *Tekrit*'in kurtarılışı olayı da araştırmalara yansımamıştır. Krş. O. Turan, adigeç. Esr. s. 88; C. Alptekin, adigeç. Makl. s. 112.

yoksul ve düşkünler kalmışlardı; bu arada şehri elinde tutan Besasirî ve beraberindekiler de *Musul*'dan ayrılıp 7 fersah uzaklığa çekildiler. Sultan Tuğrul Bey'in Besasirî ve yandaşlarına karşı sürdürmekte olduğu askerî harekât sırasında, Muhammed b. el-Ahrem el-Hafâcî, *Kufe*, *Hille*, *el-Ayn*⁴⁰, *Şefâsâ*, *Savâra* ve *el-Vakf*'da⁴¹, İbn Fesances de *Vâsıt* ve buna bağlı bütün yörelerde *Mısır Fatımî* halifesi adına şii hutbesi okutmakta idiler. Böylece *Bağdat* dışındaki bütün *Irak*'ta şii hutbesi okutulmakta idi. Bu arada *Musa b. Câfer Meşhedi* 'nde ve *Bağdat*'taki *Kerh* mahallesindeki mescitlerde okunan ezanlardaki şii simgesi olan "*Hayy alâ hayri'l-amel (Hadi iyi iş yapmaya)*" sözcükleri kaldırılıp yerine sünî simgesi "*es-Salatu hayrun mine'n-nevm (Namaz uykudan hayırlıdır)*" cümlesi konuldu. Bu arada *Basra Kapısı* semtinde oturan bir gurup halk, gelip sahabeyi öven şiirler okumuşlardır. Bu arada *Reisürrüesa* İbnü'l-Müslime, *Şurta*⁴² hâkimi İbnü'n-Nesevî'ye "*Babü't-tâk*'taki *Bezzâzîn* şeyhi Ebû Abdullah b. Cullab'ın öldürülmesini" emretti; o, derhal öldürülerek cesedi *Dekâne kapısı (Babu Dekâne)* üzerine asıldı. Bu arada şii fakihî ve tefsir müellifi *Tuslu* Ebû Câfer kaçtı, evi tamamen yağma ve tahrip edildi⁴³.

Bu yıl içinde Garsunni'me'den nakledilen *Selçuklularla* ilgili olarak cereyan eden çeşitli olayların anlatımı böylece sona ermektedir. Bundan sonraki metinlerde, ölen ünlü şeyh, şair, kâtip ve bilginlerin haltercümeleri verilmektedir. Bunlar arasında özellikle Garsunni'me'nin babası ünlü tarihçi Ebu'l-Hüseyin Hilâl b.el-Muhassin b. İbrahim b. Hilâl el-Kâtib es-Sâbi'in haltercümesi, sonderecede ayrıntılı olarak yine oğlu Garsunni'me'den nakledilmek suretiyle verilmiştir.

449 (1057/1058) Yılı Olayları

Bu yılın *Selçuklularla* ilgili olayları arasında ilk ve çok kısa olarak "*Vâsıt*'ın fethedildiği, İbn Fesances ile İbn Yânis'in şehirden kaçtığı ve camilerde halife el-Kaim adına hutbe okutulmaya başlandığı" kaydedilmiştir. Daha sonraki olaylar ise sırasıyla şöyledir:

Bu yıl içinde (Muharrem=Mart/Nisan 1057) Ebu'l-Ganâim İbn Fesances tutsak alınmıştır. Bu olayın cereyan tarzı şöyle açıklanmaktadır:

Selçuklu devletinin *Irak Amîdi Hemedanlı* Ebu'l-Fazl, İbn Fesances'in *Vâsıt*'tan ayrılmasından önce, beraberinde, *Arap* ve *Türk (Acem)* kuvvetleri olduğu halde, *Vâsıt*'a yürümek üzere *Bağdat*'tan ayrıldı. O, bir süre sonra (14 Safer=22 Nisan Salı) *Busîr*'de, *Vâsıt*'ı köle askerler (*Gilmanü'l-Vâsitiyye*), *Deylemli*, *Hafâceoğulları* ve yayalardan oluşan kalabalık bir kuvvetin başında bulunan İbn Fesances'e rastladı ve derhal onlara karşı saldırıya geçti, bir süre yapılan çarpışmalar sonucunda onları yenilgiye uğrattı; onlardan bir kısmı savaşta hayatlarını kaybettiler. Bu arada İbn Fesances, kardeşi ve aile bireyleriyle birlikte tutsak alındı. *Amîd* Ebu'l-Fazl'ın bir kuş kanadında bir mektup gönderip durumu *Vâsıt*'lılara bildirmesi üzerine şehirde müjde davulları vurulup sevinç gösterileri yapıldı. İbn Fesances, üzerinde kırmızı bir gömlek, başında boncuklu kırmızı bir şapka olduğu halde, bir deveye bindirilerek *Bağdat*'a gönderildi (19 Safer=27 Nisan). O, beraberinde bulunan ve üzerlerinde *Mısır Fatımî* halifesinin adı yazılı olan gümüşler elinden alınmış ve bunlardan bazıları, bir demet halinde alnına asılmış olduğu halde, *Bağdat*'ın iki tarafında dolaştırılıp halka teşhir edildi. Halife ve

⁴⁰ Birçok memleketlerde olan bu yer adı hakkında bk. Yakut, III, 755 vd.

⁴¹ *Bilâdi Âmir*'de bir yer (Yakut, IV, 936).

⁴² *Vâsıt*'a bağlı büyük bir belde (Yakut, III, 275).

⁴³ Bu konuda ayrıca bk. *el-Muntazam*, VIII, 172-73.

Reisürrüesa İbnü'l-Müslime, onu seyretmek için *Halbe Kapısı (Bâbü'l-Halbe)*'ndaki⁴⁴ *Manzara*'ya⁴⁵ çıktılar. Bu sırada İbn Fesances'in arkasında yürüyen birisi, ona vuruyor ve "Bu, nimete küfredene ve kendisine iyilikte bulunan kimseye kötülük yapana verilen cezadır" diyerek bağıyordu. Şehrin *Necmâ* semtine getirilen İbn Fesances, deveden indirilip buraya dikilen bir darağacına, iki eli başına bağlanmış olduğu halde, getirilip asıldı; başı kesilerek üzerinde *Mısır* halifesinin adı yazılı bulunan kendisine ait bir bayrakla (*moncuk*)⁴⁶ birlikte sultan Tuğrul'a gönderildi. Sultan, "Bu bayrağa taktırdığı kesik başın askerler arasında dolaştırıp gösterilmesini" emretti, cesedi ise köpeklere yedirildi^{46a}.

Bu olaylardan sonra sultan Tuğrul, *Zâbü'l-evvel (Büyük Zap suyu)* üzerine bir köprü kurdurup askerleriyle birlikte üzerinden geçerek Mücellâ b. Zer'e ait olan *Küşşâf kalesini*⁴⁷ fethetti. Sultan, buradan pek çok yiyecek maddeleri ve diğer çeşitli şeyler ele geçirdi (Rebiülevvel = Mayıs/Haziran). Daha sonraki olaylar şöyledir:

Tus kentinde ikamet etmekte olan Seyfüddeve İbrahim Yınal, kardeşi sultan Tuğrul Bey'e, onu oyalayıcı ve birtakım kuşkulu önerileri kapsayan bir mektup gönderdi. Sultan, bunu okuyunca ona sonderecede kızdı ve hattâ gazaba bile geldi. İşte bu sıralarda, beraberinde, pek çok kuvvet olduğu halde, sultanın kardeşi Davut (Çağrı Bey)'in oğlu (Yakutî), İbrahim Yınal'ın yerine, *Anadolu*'da gaza yapmak amacıyla sultanın yanına gelmişti⁴⁸. Çok geçmeden sultan, *Musul*'a yönelince Besasirî, derhal şehirden ayrılıp on fersah uzaklığa çekilmek zorunda kaldı. Sultanın şehre yaklaşıp *Tellü Tevbe*'de⁴⁹ karargâh kurması üzerine halk, şehirden kaçtı. Çok geçmeden sultan, 4 Rebiülâhır (10 Haziran Salı)'da, *Musul*'a girip *Emîrlik Sarayı*'na (*Dârü'l-emâre*) oturdu, askerler de halkın terkettiği evlere yerleştirildi; sultan, halifeye derhal bir mektup yazarak "*Musul*'a girdiğini" bildirdi, daha sonra da Besasirî ve beraberindeki *Şezioğullarının* bulunduğu on fersah uzaklıktaki *Dekke*'ye⁵⁰ gelip konakladı ve *Musul*'u Hezaresb'e iktâ etti; şehri yağma isteğinde bulunan askerlere "Bu şehir, artık bize itaat ile hizmette bulunmuş olan bir yerdir. Bizim, bu kentin askerlerimize vereceği maaş ve hayvanlarımıza vereceği yeme ihtiyacımız vardır" demesi üzerine askerler, "Ya bize şehri yağma izni verirsiniz, ya da biz sizden ayrılıp gideriz" dediler. Bu arada Hezaresb, sultandan "*Müslümanların* kadın ve mallarının korunmasını" diledi. Sultan ise ona, "Ben, onları koruyup himaye ettim, şimdi bu durumda artık gücüm yetmiyor. Askerlere maaşlarını verip ihşanlarda bulunmak elbette gereklidir; ama bende artık para kalmadı. Bu nedenle sen, şehirdeki halkın hayatlarını koruma amacıyla onları ordugâha getir" dedi. Sultanın bu tavsiyesi üzerine Hezaresb, onlara bir ulak göndererek durumu bildirdi. Bunun üzerine halk, korku ve endişeye kapılarak mümkün olduğu ölçüde gece şehirden ayrıldı. Sabah olunca askerler, şehre girdiler, fakat şehrin yağma ile tahrip edilmiş olduğunu gördüler. Askerlerin şehirden hiçbir şey elde edemediğinden sonra Hezaresb, halkı şehirdeki evlerine geri döndürdü ve onlara, ihtiyaçları olan mal ve paraları dağıttı.

⁴⁴ *Bağdat*'ın doğu kesiminde büyük bir mahalle (Yakut, II, 316).

⁴⁵ *Bâbü'l-Halbe*'de etrafın kolayca seyredilebilen yüksek bir yeri. Buraya *Manzaratü'l-Halbe* de denir (Yakut, IV., 665).

⁴⁶ *Moncuk (Mancuk)* için bk. R. Dozy, *Supplément Aux Dictionnaires Arabes* (Beirut Tıpkıbasımı 1968), II, 625. Bu kelime, *Kıpçak* lehçesinde "boncuk" anlamına gelir.

^{46a} Krş. İbnü'l-Esîr, IX, 624-625.

⁴⁷ *Musul*'a bağlı bir yer (Yakutî, IV, 275).

⁴⁸ Metinde tespit edilen yanlışlıklar, İbnü'l-Esîr (IX, 627-28)'deki ilgili kayıtlarla düzeltilmiştir.

⁴⁹ *Musul*'un karşı tarafında ve *Dicle ırmığı*'nın doğusunda (Yakut, I, 866).

⁵⁰ *Musul Bekaası* tarafında, *Nusaybin* yönünde küçük bir belde (Yakut, I, 571).

Musul olaylarının bir bölümünün böylece anlatılmasından sonra metinde, "Sultanın askerleriyle *Araplar* arasında cereyan eden olayların zikri" başlığı altında olayların anlatımına devam edilmektedir. Şöyleki:

Selçuklu ordusunun *Musul* ve çevresindeki ikameti uzadıkça askerlerle *Arap* halkı arasındaki sürtüşmeler sürüp gitmekte idi. Bu durumu önlemek amacıyla sultan Tuğrul Bey'in katında yüksek bir yeri olan ve çeşitli sorunların çözümlenmesinde ona danışmanlık yapmakta olan Hezaresb, sultana "Benim doğudaki *Arapların* obalarına giderek onlarla görüşüp konuşmam yerinde olacaktır. Böylece bu girişimim, ya barışla sonuçlanır, ya da savaş heyecan ve öfkesi ortaya çıkar. Bizim buradaki ikametimiz oldukça uzamıştır. Ben, seçtiğim bin asker (gulam) ile kılıcı çekip savaşa gireceğim" dedi. Onun bu önerisi üzerine sultan, "Bin asker sana yetmez, üç bin asker al" deyince Hezaresb, "Bin asker yeterlidir, daha fazlası yorucu ve sıkıntılı olur; bu nedenle ben, bin atlıdan oluşan bir askerî birliği sevkedeceğim" cevabını verdi. Böylece derhal harekete geçen Hezaresb, bir kısım askerleri pusulara yerleştirdi. Öte yandan *Berkâid'e* doğru hareket halinde bulunan *Araplar*, Hezaresb'in öncü kuvvetlerini görünce bunların başında bizzat sultanın bulunduğundan şüphe etmeyecek derhal geri çekildiler. Hezaresb, onları yakından izleyerek bir bölümünü tutsak aldı, bir bölümünü de öldürdü; bu arada Muhammed b. Mansur da tutsak alınmıştı. Bu askerî harekâttan tutsaklarla dönen Hezaresb, sultana durumu arzetti. Tahuna oturan sultan, tutsak *Araplardan* bir kısmını huzuruna getirip onları fillerin ayakları altına attırdı. Bunlar arasında henüz bıyıkları çıkmamış bir oğlan gulam da bulunuyordu. Fil, bu oğlanı öldürmekten vazgeçince sultan da onu afetti⁵¹.

Sultan Tuğrul Bey'in yönetiminde, Besasirî ve mütteliklerine karşı başarıyla sürdürülen *Selçuklu* askerî harekâtının etkisiyle Besasirî ile ittifak ve işbirliği yapmış olan Kureyş ve Dübeys'ten sultana elçiler gelmişti. Bu elçiler, "Efendilerinin sultandan af ve özür dilediklerini ve hizmetine girdiklerini, Besasirî'nin de kendi hüküm ve kararlarını yine kendilerine bıraktığını ve daima kendilerinin yanında olacağını, *Abbasi halifeliği* adına *sünnî* hutbesi okutacaklarını" bildirdiler. Sultan Tuğrul Bey, bu elçiler aracılığıyla Kureyş ve Dübeys'e "Biz, sizlere yardımcı ve sizlerden bize karşı yapılmış olan kötü hareket ve davranışlar için müsamahalı ve hoşgörülü oluruz. Biz, sizinle olan ilişkilerimizi olumlu yönde sağlama bağlamak üzere, sizleri huzur ve rahata kavuşturacak olan tavsiyelerimizi anlayıp değerlendirebilecek güvendiğiniz birisini, bize gönderin, böylece bizim size olan nimet, lütuf ve ihsanlarımızın nasıl bol bol aktığını göreceksiniz. Fakat Besasirî'ye gelince, onun affedilmesi hususu, halife el-Kaim'e aittir; o, affederse biz de affederiz ve kendisine seçeceğimiz memleketlerin yönetimini veririz. Onun bizce kabul edilmesini gerekli kılan yetenek, kuvvet ve kudrete sahip olduğu hususunda bize haberler ulaştırılmıştır" şeklinde bir cevap gönderdi. Sultana teşekkür ve saygılar sunup huzurdan ayrılan elçiler, geri dönüp efendileri Kureyş ve Dübeys'e "Sultan Tuğrul'un tavsiye ve önerilerini karara bağlamak amacıyla Ebu'l-Feth İbn Verrâm'ı derhal sultana göndermelerini" bildirdiler. Rivayet edildiğine göre Besasirî, bu yeni siyasi gelişmeden haberdar olunca beraberinde, *Bağda'lı* yandaşları (genellikle *Türk* asıllılar), bir kısım *Şeybanoğulları*, *Kürtler*, *Mukbil* ve daha bazı guruplar olduğu halde, korku ve endişeye kapılıp derhal *Rahbe*'ye çekildi; iki müttelikinin sultan Tuğrul Bey'e yaptıkları barış önerisi, kendisine sonderecede ağır gelmişti. Bu hususta, yine *Garsunni*'me'den naklen, ikinci bir rivayet de şöyledir:

⁵¹ Bu olaylar hakkında öteki kaynaklara nazaran İbnü'l-Esîr (IX, 626-28)'de biraz daha ayrıntılı bilgiler vardır; fakat bunlar, yukarıda adları geçen ilgili araştırmalara yansıtılmamıştır.

Sultan Tuğrul Bey'in Kureyş ve Dübeys'e gönderdiği yukarıda sözkonusu ettiğimiz mesajın nedeni şudur: Muhammed b. Mansur, tutsak alındığı zaman Hezaresb'e "Sultan, beni öldürmedi, hayatımı lütfedip bana bağışladı, ben de ona, bu konuda samimi fikir teatisini tavsiye edeceğim; amcaoğullarım, aşiretim ve bütün herkes hakkındaki haberleri toplayıp ona sunacağım. Irak ülkesi harabeye çevrilmiş, mallar yok olmuş, üzerinde savaşın yapıldığı şu dünya helâk olmuştur. İşte bu nedenle yapılması gereken en doğru iş, sultanın "Kendisiyle *Arapların* arasını bulmamı ve bütün herkesi sultana itaat ve hizmetine döndürmemi ve bazı *Arap* hükümdarlarının yaptıkları gibi, ellerinde bulunan her şeyi açıklamalarını" bana emretmesidir. Eğer *Araplar*, *Selçuklu* ordusunun güç ve kuvvetine inanacak olurlarsa o zaman isyan etmezler ve bu kan da akmamış olur; sen de böylece bu olumlu işe aracı olmuş olursun" dedi. Muhammed b. Mansur'un bu olumlu ve yapıcı sözlerini Hezaresb, derhal sultan Tuğrul Bey'e arzetti; bunun üzerine sultan, ona "Onu serbest bırak ve *Araplara* bizim adımıza elçi olarak gönder" dedi Hezaresb, sultanın bu emrini Muhammed b. Mansur'a bildirince o, "Hayır, ben burada kalır, onlarla haberleşirim" dedi. Çok geçmeden Muhammed, bir *Arabi*, *Araplara* göndermek suretiyle işin gerçek yüzünü ve dolayısıyla ciddiyetini onlara açıkladı. *Araplar* da ona olumlu cevap verdiler. Öte yandan bu siyasi gelişmeleri haber alan Besasirî, Kureyş ve Dübeys'e sonderecede kızıp konak yerinden ayrılarak onlardan bir fersah uzaklıkta bir yere gidip konakladı. Onun bu hareketi üzerine Kureyş ve Dübeys, derhal atlanıp Besasirî'nin yanına giderek ona "Senin yüzünden memleketimiz harap oldu, adamlarımız öldürüldü, kadınlarımız tutsak alındı. Savaş bu, bazan lehte, bazan da aleyhte cereyan eder. Şimdi ne olacağını bilmiyoruz. Bu sultan, şan ve şöhrat sahibi bir hükümdardır. Bizim onlarla başa çıkacak kuvvet ve kudretimiz yoktur. 'Basra kenti senin olmak şartıyla barış yapılması hususundaki senin hüküm ve kararın, bizim hüküm ve kararımızdır' şeklinde, sultanla bir yazışma yapamayız. Aksi takdirde ülkemiz harap edilir" dediler. Onların bu sözleri üzerine Besasirî, "Ben, sizlere sultan tarafından yapılmış olan lütuf ve ihsanları araştırarak değilim. Ama yapılmış olan böyle bir teşebbüs, bizim ittifakımızı ve birliğimizi dağıtmaktan başka bir amaç taşımaz. Bu, bizlere karşı düzenlenen bir tuzaktır. Artık durum, bu konuma gelince yani bana verilen görevleri yapamadığım ve duruma hâkim olamadığım için benden uzakta olan efendim *Fatımî* halifesinin yeni bir fikir ve mütalaası mutlaka gerekecektir; bundan sonra yapacağım işler hususunda kesinlikle onun iznini ve onayını isteyeceğim" dedikten sonra Kureyş ve Dübeys'e çok kızdı. Bunun üzerine onlar, Besasirî'den ayrılıp gittiler.

Görüldüğü üzere, Kureyş ve Dübeys'in Besasirî'den ayrılıp sultan Tuğrul Bey, yani *Selçuklular* tarafına dönmelerinin nedenleri, bu ikinci rivayetle daha da çok açıklığa kavuşmuştur. Böylece Garsunni'me'den nakledilen sözkonusu her iki rivayet, birbirlerini tamamlamış oluyor. Bu ikinci rivayetten sonra cereyan eden olayların anlatımına şöyle devam ediliyor:

Kureyş ve Dübeys'in elçisi İbn Verrâm'ın ifadesine göre, her ikisinin istedikleri hususlar, sultan tarafından tespit edilip karar altına alındı. Bu kararlar doğrultusunda, tutsak Muhammed b. Mansur ve diğer *Araplar* serbest bırakıldılar. Ayrıca Hezaresb'in "Kureyş, Dübeys ve diğer *Araplar* temsil edecek vekillerin tespiti ve sultana gönderilmeleri" kararlaştırıldı. Böylece Kureyş ve Dübeys'in yanına gelen Hezaresb, "Ben, şu anda sizin yanınızda rehin durumundayım. Sizler, sultanın istediklerini iyice anlayıp dikkat nazara alırsanız ne âla, aksi takdirde şu canım, çocuklarınız ve aileleriniz için feda olsun" deyince onlar, "Biz sultana itaat etmekteyiz; eğer o, yurdumuzu bize bırakıp *Irak*'a giderse biz de onun şerefli eşğinin önünde el pençe divan durup huzuruna çıkarız. Bu hususta halife de

bizim lehimize olarak güvence verir" dediler. Onların bu sözlerine karşılık olarak Hezaresb, "Eğer sizler, sultanın sizlerden yapmanızı istediği şeylere güvenmeyip onu olumsuz buluyorsanız, o zaman ben, istediğiniz şeylerin gerçekleştirilmesini üzerine alırım" şeklinde cevap verip onlara sultanın önerilerini kabul ettirmeye çalıştı. Sonunda onlar, kendilerinin saygı duyduğu kimseler ve ilerigelen kabile mensuplarından oluşturdukları 70 atlıyı sultana gönderdiler, kendileri de Hezaresb ve İbn Verrâm'la birlikte sultana gittiler. Öte yandan vezir Amîdülmülk, atına binip onları karşılamaya gitti. Hezaresb, onları, kendi oturduğu çadıra yerleştirdi; fakat sultan, onlara izzet ve ikram olsun diye büyük bir özel çadır gönderdi. Fakat işler böylece olumlu yönde gelişmekte iken gece, bir Türk gulam (asker) gelip heyete ait Arap atlarını oka tuttu ve bu arada dört at öldürüldü. Bunu hoş karşılamayarak kınayan sultan, o askeri derhal hapse attırdı. Ertesi gün sultan, huzuruna gelen Arap heyetine izzet ve ikramda bulundu. Heyet mensupları, "Sultandan özürlerinin kabulünü" dilediler. Sultan da onlara iyi ve güzel sözlerle hitap etmek suretiyle özürlerini kabul etti; sultanın bu hitabı, onların kendisine itaat ile hizmette bulunmaları ve dolayısıyla yakınlaşmalarını sağlamak amacıyla özellikle hazırlanmıştı. Böylece "Arap heyeti, sultana güvenip sözlerine inandılar, bu nedenle de gönülleri rahatlamış oldu. İki taraf arasında güven ve anlaşmanın gerçekleşmesi sonucunda sultan Tuğrul Bey, "Yönetecekleri memleketlerin kendilerine tahsisi hususunda resmî bir yazı yazılmasını" emretti; ayrıca, daha önce onlara tahsis edilmiş olan ıktaları, yenileri verilmek suretiyle artırdı ve daha sonra da Ebu'l-Feth b. Verrâm ve öteki Arap ilerigelenlerine hil'atler verdi. Böylece Arap heyeti, kendi istekleriyle sultana tâbi olarak memleketlerine döndüler⁵².

Söz konusu edilen Arap heyetiyle gerçekleştirilen bu anlaşmadan sonra ordu mensupları, sultan Tuğrul Bey'den "Mervanoğlu (Nasruddevle Ahmet), itaatten çıkıp Besasirî'ye yardımda bulunmuştur. Bu nedenle ceza olarak onun memleketlerinin yağmalanmasını" istediler. Bunu haklı bulan sultan, yağma hususunda onlara izin verdi. Fakat orada bulunan ve sultanın affına uğramış olan bazı kimseler, "Mervanoğlu bizim gibi hata yapmıştır. Bizim affedildiğimiz gibi o da affedilsin" diyerek sultandan onun için şefaatta bulundular. Bunun üzerine sultan, "Mervanoğlu'nun bize itaattan çıkıp isyana başladığını ve bunda kararlı olup olmadığını kesin olarak bilmiyorum" deyince onlar, "Biz Mervanoğlu'na gidip devlete karşı olan tutumunu göreceğiz" dediler ve sultanın katundan ayrıldılar (Cumadelâhır ortaları=17/18/Ağustos 1057). Her şeye rağmen sultan Tuğrul, bir önlem olarak Mervanoğlu'nun yönetimindeki Diyarbekir topraklarının yakın yörelerine gelip karargâh kurdu. İşte bu sıralarda, daha önce sultanın, Bağdat'ta iken Hasankale Zaferî'nden (18 Eylül 1048) sonra Mervanoğlu vasıtasıyla barış isteğinde bulunan Bizans imparatoru IX. Konstantinos'a gönderdiği Ebu'l-Fazl Nâsır b. İsmail el-Alevî, beraberindekilerle İstanbul'dan dönüşünde, sultana verilmek üzere pek çok değerli armağan ve Bizans elçisiyle birlikte Mervanoğlu'na uğramıştı. Mervanoğlu, onlara izzet ve ikramlarda bulunmuş ve "Arapların Elcezire'ye yayılmış olmaları nedeniyle yollar tehlikeli bir duruma düşmüştür, bu sebeple benim yanımda kalınız; çünkü ben, başınıza kötü şeylerin geleceğinden endişe ederim" demişti. Onun bu tavsiyesi üzerine onlar, Mervanoğlu'nun yanında kalmışlardı. Öte yandan Besasirî, Kureyş ve Dübeys de Mervanoğlu'na haber gönderip "Kendilerine yardımda bulunmasını" istemişlerdi; o da onlara yardımda bulunmuştu. Ebu'l-Fazl Nâsır el-Alevî, Mervanoğlu'nun, sultanın Araplarla olan ilişkisinin ne sonuç doğuracağını beklemek

⁵² Büyük bir siyasi olgunluk ve hoşgörü gösteren sultan Tuğrul Bey'in Kureyş, Dübeys ve öteki Arap emir ve ilerigelenleriyle olan bu ilginç ve ayrıntılı siyasi ilişkileri, şimdiye dek yapılan araştırmalarda yer almamıştır (Kırş. İbnü'l-Esîr, IX, 629).

amacıyla kendilerini gözaltında tuttuğu kanısına varmıştı; böylece o, *Arapların* sultana karşı üstün duruma gelmeleri halinde onun, beraberindeki armağanlara el koyacağı hissine kapıldı. Bu nedenle Ebu'l-Fazl, sultana bir mektup yazarak durumu arzetti. Bu haber üzerine sultan Tuğrul Bey, vasalı *Mervanoğlu*'na karşı burukluk duymaya başladı. Fakat *Araplarla* barış yapılması ve dolayısıyla *Besasirî*'nin de onlardan ayrılması üzerine *Mervanoğlu*, sultanın eşi Hatun'a değerli armağanlarla bir hâdim gönderip ondan, "Sultandan kendisine bir zarar gelmemesi amacıyla yardım isteğinde" bulundu ve ona "Ben, memleketimin elimden alınması korkusuyla *Besasirî*'yi destekledim. Bu iki elçiyi gözaltına almam, onlara şefkatimden dolayıdır. Ben 70 yaşını aşkın bir ihtiyarım. Uç bölgesinde bulunan memleketimi yağma ve tahripten korumaktan başka hiçbir amacım ve emelim yoktur" şeklinde bir mesaj gönderdi. Hatun, bu mesajı sultana arz edip ondan *Mervanoğlu* için ricada bulundu. Bunun üzerine sultan, eşi Hatun'a, "Ben, *Mervanoğlu*'nun beraberindeki hediyeleri almak amacıyla iki elçiyi hapsedtiğini, düşmanlarımıza yardımda bulunduğunu ve bize karşı da etrafı gözlediyip önlemler aldığını yakînen öğrendim. Onun bütün bu hareketleri, gerçekten affedilemeyecek nitelikte bir suçtur" dedi. Bu sıralarda Davut Çağrı Bey'in oğlu Yakutî, *Mervanoğlu*'nun topraklarını yağmalayıp tutsaklar almış idi. Öte yandan *Bizans* imparatorunun elçisi de *Meyyâfârikîn (Silvan)*'de gözaltında bulunduğu sırada Hatun'a, "Efendimiz değerli Melike'ye, gururlu, asil ve kerem sahibi Hatun'un ve *Bizans* ülkesinin aziz ve şerefli hükümdarının kölesi'nden" başlığı altında bir mektup göndermişti. Elçi bu mektubunda şunları zikretmiştir: "Davutoğlu Yakutî, *Bizans* memleketlerini tamamen yağma ve talan akınlarına uğratmıştır. Eğer benim aziz hükümdarım, sultan hazretleriyle yaptığı antlaşmalara rağmen, kendi askerleri etraf yörelere yürüyüp yağma etmiş olsalardı, onların derhal akınları durdurup geri çekilmelerini kesinlikle emrederdi". Bu ifadeleriyle *Bizans* elçisi, özellikle Yakutî'nin *Bizans* topraklarındaki akınlarını durdurtması için sultan Tuğrul'a imada bulunmuştur. Elçinin bu mektubunda, daha pek çok şeyler yazdığı, metinde belirtilmekle birlikte bunlar, kaydedilmemiştir. Öte yandan çöllere çekilen *Araplardan* bir bölümü *Besasirî*'ye katıldı, başka bir bölümü de *Elcezire*'ye çekildi⁵⁸.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, *Mervanoğlu*'nun isyankâr tutumu dolayısıyla *Diyarbakir* bölgesine yakın yörelerde karargâh kurmuş olan sultan Tuğrul Bey, buradan *Arap* obalarına yakın bir konumda bulunan *Mercü Bâgîdâ*'ya yönelince bura halkı *Aynü'l-bârîde*'ye kaçtı. Bir kısım *Selçuklu* askeri onlara yetişip yüklerini yağma etti (Cumadelâhır= Ağustos/Eylül). Bunu haber alan Kureyş ve Dübeyş, derhal Hezaresb'e bir mektup yazıp "Sen, bizimle sultan arasında arabulucu olarak bizlerin *Elcezire*'ye güvenli olarak dönmemiz hususunda garanti vermiştin. Buna rağmen sultanın askerlerinden bir bölümü bizi yağmaladı; ayrıca İbrahim Yınal'ın bize doğru gelmek üzere *Hemedan*'a ulaştığını haber aldıklarını" bildirdiler. Fakat kâtip, bu mektubu vezir Amîdülmülk'e arz edince o, onlara, "Biz, bize verilen imkânlardan daha fazlasını elde etmek istemeyiz. Bizim harekâtımız, bizi güçlendirecek kötü bir amaç için değildir. Ancak biz, *Mervanoğlu*'nun memleketine yöneldik. Ben, sultana, 'Sizin memleketinizden çekil' demek için hiçbir girişimde bulunmam ve buna cesaret de edemem. Fakat *Mervanoğlu* sorunu çözümlenip sona ererse ancak o zaman ben, sultandan 'Bu toprakların çiğnenip tepelenmesinin hafifletilmesini' dileyebilirim" kapsamlı bir cevap gönderdi. İşte bu sıralarda *Mervanoğlu*, gözaltında tutmakta olduğu iki elçiyi, 500 ipek elbise, at vesair armağanlarla sultana göndermişti. *Mervanoğlu*'nun bu hareketi üzerine

⁵⁸ Krş. İbnü'l-Esîr, IX, 630-631; O. Turan, Adigeç. Eser, s. 88; M.A. Köymen, Adigeç. Eser, s. 41-42. Bu iki araştırma eserinde, bu konuda sondercede az ve yetersiz bilgiler vardır.

Hezaresb, onun için sultandan şefaatt diledi. Fakat bununla birlikte sultan, *Mervanoğlu'nun* gönderdiği armağanları kabul etmeyip geri yolladı⁵⁴.

Yukarıda sözkonusu ettiğimiz olayların cereyanı sırasında *Bağdat'ta* yakalanan bir casus, "*Rahbe'den* geldiğini ve *Besasirî'nin Bağdat'a* yürüme kararında olduğunu" söylemişti. Bunun üzerine halk, korku ve endişeye kapıldı. *Amîdü'l-İrak* Ebû Nasr Ahmet, şehirdeki yakınlarını *Dârü'l-memleke'ye* çağırıp güvence altına aldı; ayrıca *Dârü'l-memleke'nin* surlarına taş ve nefit çıkardıktan başka çeşitli türde taş v.s. atan büyük, küçük mancınıklar yerleştirdi. Böylece burası sağlam bir kale durumuna getirildi. İşte bu sıralarda sultan Tuğrul Bey'in karargâhından "Seyfüddeve İbrahim Yınal'ın 20 bin kişilik bir *Oğuz* kuvvetiyle *Hemedan'dan* geldiğini" bildiren bir mektup geldi. Bir süre sonra o, sultan gibi çok geç kalmadan tam zamanında geldi ve halk onu karşıladı. İbrahim Yınal, gözü vezir Amîdülmülk'e ilişince ona Türkçe olarak "*Araplarla* sultanın arasını buldun mu? Onları barışa razı ettin mi? Ancak barış, birbirine eşit kimseler arasında olur. Ne oldukları belirsiz olan bu köpekler de kim oluyor?" dedi. Amîdülmülk, ona "Ey emîr, durumun neyi gerektirdiğini çok iyi biliyorsun. *Araplar*, büyük bir topluluktur. Onların barış istemeleri, dağınık ve parçalanmış durumda bulunmaları sebebiyledir. Sen, onlardan 'kan akıtılmamış olmaları hususunu' haber aldın. Sen şu anda sultanın nâibi durumundasın; bu nedenle biz, sana tâbiyiz. Böylece sen, uygun gördüğün şeyi yap" cevabını verdi. İbrahim Yınal da ona "Bugün çadırına git, dinlen ve istirahat et. Yarın sultanla bir araya gelirsin" dedi; o da çadırına gidip istihata çekildi. İbrahim Yınal ise kendisine takdim edilen armağanları beraberinde bulunan *Oğuzlara* dağıttı; sadece Amîdülmülk'ün kendisine takdim ettiği mücevher bir gerdanlığı kimseye vermeyip kaftanına koydu. Ertesi gün İbrahim Yınal, sultan Tuğrul Bey'in katına çıkınca sultan, derhal ayağa kalkıp ona doğru yürüdü ve kendisinin elini öpen İbrahim Yınal'ın boynuna sarılıp öptü. İbrahim Yınal, sultanla bir saat konuştuktan sonra çadırına döndü. Bu arada *Araplar*, *Aynü'l-bârîde'den* kaçıp uzaklaştılar. Çok geçmeden sultan, *Elcezire'ye* yürüyüp kuşattı. Halk, af dileğiyle sultanın merhametine sığındılar ve sultana canlarını bağışladığı için bir miktar para takdim ettiler. *Selçuklu* kuvvetlerinden bir bölümü, *Meyyâfarîkin'e* yürüyüp şehri yağma etmişlerdi. Daha önce, buradan *Âmid (Eski Diyarbakır)'e* gitmiş olan *Mervanoğlu*, İbrahim Yınal'a özel bir ulak gönderip ondan yardım isteğinde bulunmuştu; İbrahim Yınal ise sultandan kendisi için şefaatt girişiminde bulunacağını ona vaadetti. Bu arada 20 *Oğuz* askeri, içinde 400 rahibin bulunduğu *Silvan'daki Nâsrânî* manastırına girip 120 rahibi öldürdü, geri kalanlar ise 6 ölçek (Mekkük) altın ve gümüş karşılığında canlarının bağışlanmasını sağladılar⁵⁵.

Yukarıda da değinildiği üzere, *Besasirî'nin Bağdat'a* yöneleceği haberi karşısında vezir Amîdülmülk, münadiler vasıtasıyla *Bağdat'ta* halka çağrıda bulunarak "*Derhal Dârü'l-memleke'ye* gelip yeni surların tamamlanmasına yardımında bulunmalarını" bildirdi. Gerçekten çok geçmeden kadılar, şahitler, tabibler, *Abbâsî* sülâlesine mensup kimseler, tacirler v.s. kimseler, hep birlikte surların tamamlanması işlerinde büyük çaba gösterip çalıştılar (Şaban=Ekim). Bu sıralarda *Dübeys*, kendi memleketi olan *Hille'yi* teslim almak amacıyla *Hit'e* geldi; *Kureyş* ise *Besasirî'yle* buluşmak amacıyla *Rahbe'ye* yöneldi. Fakat o, ayrılmadan önce *Dübeys'e* "Sen *Selçuklu* askerlerinin bulunmadığı *Hille'ye* gidiyorsun.

⁵⁴ Garsunni' me' den nakledilen bu olaylar, daha değişik olarak İbnü'l-Esîr (IX, 630-631)'de kaydedilmiş olup ilgili araştırmalara yansıtılmamıştır.

⁵⁵ Krş. İbnü'l-Esîr, IX, 630; Bundarî, *İrak ve Horasan Selçukluları Tarihi* (Türkçe çev. K. Burslan, İstanbul 1943), s.9-10.

Senin orada kalıp şehrin imarıyla uğraşman mümkündür. Fakat benim memleketim harap durumda ve sultan da halen orada bulunmaktadır. Sultanın kalbini hoş tutacak bir niyetimin olduğunu pek sanmıyorum. Bu nedenle, *Rahbe*'ye gidip Besasirî ile olan ilişkilerimi yoluna koyacağım" demişti⁵⁶.

Yukarıda değindiğimiz sonderecede ciddi siyasal ve askerî olaylar cereyan etmekte iken *Selçuklu* veziri Amîdülmülk Kündürî, *Bağdat*'taki *Büveyhî* hükümdarı Adudu'd-devle Ebû Şucâ Fenahüsrev (977-1012) tarafından inşa edilmiş olan *Adudî Hastahanesi*'ne (*el-Bimaristanü'l-Adudî*) gidip oradaki faaliyetleri düzenlemiştir. Bu denetleme hakkında Garsunni'me, şu ilginç bilgileri vermektedir:

Hastanede ilâç, doktor ve içilecek şuruplar yoktu; hastalar yerlerde yatıyorlardı. Hastanın biri, baş ucundaki soğanı kokluyordu, ötekisi ise su yokluğu nedeniyle susamıştı. Bunu gören Amîdülmülk, hastaya bizzat su getirmek için su küpüne gidince, küpte su yerine, çamur, pislik ve kurtları buldu. Ebu'l-Hüseyin b. el-Mühedî, hastahane işlerini yürütme görevini, bir *Yahudiye* vermişti. *Yahudi*, hastahane gelirlerini sağlayan vakıfların bütün gelirlerine elkoyup kendi çıkarları için kullanmıştı. Bu denetleme sonunda, hastahanenin bu kötü durumunu tespit eden Amîdülmülk, hastahane işlerini düzene sokmak amacıyla büyük çaba gösterdi. O, ilk iş olarak hastahane vakıflarının gelirlerine elkoyan kimseleri buradan uzaklaştırdı; ayrıca hastahaneye ait olan birçok mal ve mülkleri daha da çoğaltma faaliyetlerini bizzat üzerine aldı ve hastahaneyi onartmaya başlattı. Garsunni'me, hastahanenin 15 bin tuğladan yapılmış olduğunu, özellikle ifade etmiştir. Onarım sonunda, hastahanenin kapı tarafında, içinde 100 dükkanın bulunduğu çarşı, eski haline getirildi. Amîdülmülk, hastahaneye çeşitli ilaçlar, şuruplar, çok az bulunan ve ilaç yapımında kullanılan değerli bitki kökleri sağladı; hastalar için yatak, yorgan ve çarşaf, tıbbî kuvvet şurupları, buz, müstahdem, doktor ve hizmetkârlar getirtti. Onun bu çabaları sonucunda, hastahaneye 28 doktor, aşçı kadınlar, kapıcılar ve bekçiler sağlanmış, hastahanenin yanında, içinde, çeşitli meyve ve sebzelerin yetiştirildiği bir bahçe düzenlenmiş, düşkün ve yoksul hastaların taşınması için hastahanenin *Dicle*'ye bakan kapısının önüne kayıklar konulmuştur. Doktorlara gece ve gündüz hastahane nöbet tutturularak, hastalar sürekli kontrol altında bulundurulmaya başlanmıştır. Hastahane depolarında, ilâç yapımında kullanılan toz ve kesme şeker, badem ve kayısı (veya zerdali) vs. şeyler için küpler, içinde tıbbî bitki köklerinin bulunduğu kalın *Çin* kapları, dört sepet *Kâbil* ve *Hint karahalilesi*, dört sepet *demirhindi*, zencefil, öd ağacı, misk, ağız geniş çömlekler içinde *Çin* ve *Râvend* anberi, *tiryâk-i Fârukî* ve her türlü tıbbî bitkiler (veya kökler), hastalar için yeni dikilmiş giysiler ve mendiller bulunan sandıklar, ayrıca kefen sandıkları, büyüklü küçüklü yemek kazanları, çömlek ve tencereler, çeşitli tıbbî âletler, 24 adet yatak, ancak halife ve hükümdarların saraylarında bulunabilen güzel eşyalar vardı. Vezir Amîdülmülk, hastahaneye kolayca ve çabucak açılır kapanır bir kapı da yaptırmıştı. Hastahane, bu yıl içinde, 300 çocuk ve 80 bebek sünnet ettirildi. Hastahane çalışan müstahdemler için her gün 1370 rıtl (1 rıtl 300 gram) ekmek çıkarılırdı⁵⁷.

Garsunni'me'den nakledilmiş olan bu sonderecede ilginç kayıtlar, *Selçuklu* devlet adamlarının sosyal kurumlar arasında önemli bir konumu bulunan hastahanelere ne kadar ilgi duyduklarını bütün açıklığıyla ortaya koymaktadır. Yukarıda da değinildiği üzere,

⁵⁶ İbnü'l-Esir (IX, 630)'de bu konuda sonderecede az ve yetersiz bilgi vardır. Kureyş'in sultanla anlaşmasına rağmen yeniden Besasirî ile birleşme kararı, yukarıda adları geçen araştırmalara yansıtılmamıştır.

⁵⁷ Bu hastahane hakkında ayrıntılı bilgi için bk. H. Busse, adigeç. Esr., s. 529-32. Bu eserde, sözkonusu ettiğimiz Garsunni'me'den yapılan bu nakiller yer almamaktadır.

Selçuklu veziri Amîdülmülk'ün, sıkışık ortama rağmen, çalışmaz bir durumda bulunan *Adudî Hastahanesi*'ni büyük ilgi ve çaba göstermek suretiyle halka hizmet verir duruma getirmesi, takdire şayan bir olay olarak görüldüğü üzere, tarih sayfalarına geçmiştir. Öteki çeşitli *Türk* devletlerinde de bu tür olaylara sıkça rastlanmaktadır.

Vezir Amîdülmülk'ün *Bağdat*'taki *Adudî Hastahanesi*'ni yeniden işler bir duruma sokmak amacıyla giriştiği sözkonusu faaliyetleri sırasında *Besasirî*, *Rahbe*'den *Haleb* emîri *Atiyye* b. Ru'kiliyye'nin yönetimindeki *Bâlis*'e geldi ve daha önce *Haleb* emîri bulunan *Simâl* b. *Salih* b. Ru'kiliyye'nin adamlarının elinde bulunan *Rakka*'yı ele geçirip *Harran* hâkimi *Meni*' b. *Vessâb*'a verdi. Görüldüğü üzere *Besasirî*, *Bağdat*'a yürümeden önce müttefik durumunda olan yandaşlarını ödüllendirmek suretiyle onları kendine sıkı sıkıya bağlama faaliyetlerinden geri kalmamaktadır.

Sultan *Tuğrul Bey*'in *Besasirî*'ye yardımda bulunması nedeniyle memleketini sıkı sıkıya kontrol ve denetim altında tutmayı sürdürmesi ve hattâ zaman zaman da yağma akınlara uğraması üzerine *Mervanoğlu*, güçlkle sağladığı 100 bin altını (dinar) sultana verip onunla barış yapmak zorunda kaldı. Çok geçmeden sultan, *Sincar*'a gitti. Bunun üzerine surlara çıkan kent halkı, ona hakaret ve küfürler yağdırıp "Biz, daha önce, *Besasirî* tarafından bozguna uğratılan *Kutalmış*'a karşı savaştık, şimdi ise size karşı savaşıyoruz" dediler. Daha sonra onlar, bir yıl önce öldürdükleri *Oğuzların* külâhlarını çıkarıp sultana gösterdiler ve bunları sırkaların üzerinde öylece bıraktılar. Esasen *Kutalmış*, daha önce burada bozguna uğradığı zaman *Sincarlıların* yaptıkları bu vahşeti sultana arzedince sultanın onlara karşı kin ve nefreti artmıştı. Çok geçmeden sultan, *Mücellâ* b. *Mürecca*'ın emîri bulunduğu *Sincar*'ı hücumla fethedip kadın ve çocukları tutsak aldı ve şehirdeki malları yağmalattı. Şehir camiiinin ahşap kısımlarını ateşe verdikten sonra yıktırdı; âdeta şehirden eser kalmamıştı. Öldürülenlerin sayısının dört bin, hattâ daha fazla olduğu söylenmiştir. Bu harekât üzerine sultan *Tuğrul Bey*, şehir içinde konaklamanın güvenli olmaması dolayısıyla şehirden takriben bir fersah uzaklığa çekildi; daha sonra da *Tellü A'fer*'e⁵⁸ döndü ve burasını, *Sincar*'a bağlamaya kesin karar verdi. Bunun üzerine *Sincar* halkı, *İbrahim Yınal*'a bir mektup yazıp "Sultanın bu kararından vazgeçmesini sağlamasını" istediler. Halkın bu isteğini yerinde bulan *İbrahim Yınal*, kardeşine özel bir ulak gönderip "Ben, *Tellü A'ferlilerin Sincar*'da ikamet etmeyecekleri hususunda *Sincarlılara* güvence verdim, onlar da bunu kabul ettiler" şeklinde bir haber gönderdi. Sultan, iki saf halinde dizdiği askerlerine "İçinizden birisi, halktan birisine saldırırsa onu derhal öldürün" talimatını verdi. Daha sonra halk, mal, zahire, kadın ve çocuklarını alıp şehirden ayrıldılar. Bu arada halktan birisi, sultana gelip "Evimde, değeri üç bin altın olan zahirem vardır. Bunları alacak birisini benimle gönder" dedi. Daha sonra sultanın onunla gönderdiği adam, zahireleri sultana getirdi. Bunun üzerine *İbrahim Yınal*, "Bunlar, benimdir" deyince sultan, "Bunlar, sahibine aittir; bunu al ve sahibine ver" dedi. Sultan, *Ebû Ali el-Hâzin*'i, *Tellü A'fer* yönetimine atadıktan sonra *Musul*'a döndü. *İbrahim Yınal* da sultandan "Tasarruf edebileceği bir ıktâ, hattâ daha fazlasını" isteyince sultan, ona, "Biz, ancak sana senin fethettiğin yerleri veririz; eğer *Rahbe*'ye gidersen orası, senin olsun" cevabını verdi. sultanın bu sözleri, *İbrahim Yınal*'ın hoşuna gitmedi ve bunları kendisi için çok ağır buldu. Yiyecek sıkıntısı nedeniyle sultan, askerlerinden bir bölümünü *Horasan*'a gönderdi; kendisi de fikir değiştirip *Bağdat*'a dönmeye karar verdi. Çok geçmeden o, *İbrahim Yınal*'a *Musul* ve ona bağlı yerlerin yönetimi ile birlikte hil'at, at ve 20 bin altın verdikten sonra *Bağdat*'a döndü. *İbrahim Yınal* ise ordugâha bir darağacı

⁵⁸ *Sincar-Musul* arasında bir kale (Yakut, I, 863).

kurdurup "Her kim yağma girişiminde bulunursa onu derhal astırırım" dedi. Onun bu sözlerinin etkisiyle hiçbir yağma eylemi olmadı, bu nedenle de halk yurtlarına geri döndü. Halk, İbrahim Yınal'ın kendilerine gösterdiği bu adaletli davranış nedeniyle onu pek çok sevip saydılar. Halktan bir adamın, İbrahim Yınal'a gelip "Ben, devlet hazinesine memleketten toplanan vergilerden 100 altın getireceğim" demesi üzerine İbrahim Yınal, kadı ve şehir ilerigelenlerini toplayıp onlara "Bu adam, sizin hemşehriniz olup bana şöyle şöyle söyledi; sizler onun bu hareketine razı mısınız?" diye sorunca onlar, "Eğer sen, bizi vergi olarak genç deve vermekten muaf tutarsan buna razı oluruz" dediler. İbrahim Yınal'ın "Tanrı, bunu size karşılıksız olarak vermiştir. Biz sadece üzümlerin hasaundan sonra sizden vergi alıp bununla yetineceğiz" demesi üzerine onlar, kendisine duada bulunup teşekkürler ettiler. İbrahim Yınal, yukarıdaki kararını, münadiler aracılığıyla halka ilân etti. Böylece o, halkı huzur ve rahata kavuşturan bir tutum ve davranış örneği gösterdi⁵⁹.

Ordusunu *Bağdat*'a gönderip halka ait evlere yerleştirmiş olan sultan Tuğrul, *Tekrit Kapısı*'nda konakladı. *Kerh-i Sâmerrâ*'daki⁶⁰ kaleyi teslim aldıktan sonra, *Tekrit Kalesi*'ne, en-Nisay? (النسای) 'ı atadı (16 Şevval=16 Aralık 1057).

Amîdülmülk Kündürî, *Bağdat*'a gelen Bedran b. Dübeyş ve Ebu'l-Feth b. Verrâm'ı karşılayıp onlara gerekli geçim giderleri için para tahsis etti (Şevval ortası=Aralık/Ocak 1057/58). Ertesi gün *Reisürrüesa* İbnü'l-Müslime, onları yanına çağırtdı ve özellikle Ebu'l-Feth'i Besasirî'ye yakınlaşması nedeniyle azarladı. Bunun üzerine o, "Sizler, bizi Besasirî'ye muhtaç duruma soktunuz. Çünkü sultan, bu ülkeye geldiği zaman sizler, askerlerin mal, çocuk ve kadınlarını yağmalamaları sebebiyle bizleri yurtlarınızdan uzaklaştırmak zorunda bıraktırdınız; bu nedenle bize sığınacak bir yer kalmadı, biz de aile ve mallarımızdan endişe etmemiz nedeniyle yukarı yörelere çekildik" dedi. Onun bu haklı sözleri üzerine *Reisürrüesa*, ona güzel sözler söyleyip "Halifenin de kendilerine her türlü lütuf ve ih-sanı yapacağı" vaadinde bulundu. Öte yandan sultan Tuğrul Bey, *Kuf's*'a⁶¹ geldi (23 Şevval=23 Aralık). *Reisürrüesa*, beraberinde Bedran, İbn Verrâm, halifelik ilerigelenleri, emîrler, yedek binîtlar ve bunların önünde de nefesi kesilmeyip durmadan giden bir deve olduğu halde, sultanı karşılayamaya çıkmıştı. Halife, sultana verilmek üzere, altından ağaç motifi yapılmış halis ipekten bir cübbe (ferace), altın işlemeli hasır tolga ve altınla süslenmiş yağız bir atı *Reisürrüesa*'ya verdi, vezir Amîdülmülk de sultanı karşılamaya çıktı. Bütün heyet, üzerinde siyah bir kaftan ve başında samur bir külâh olduğu halde, otağındaki tahtunda oturmakta olan sultanın huzuruna çıktı. *Reisürrüesa*, sultana yaklaşınca sultan, diz çöküp ona doğru uzanarak iki eliyle onu bağrına basıp kucakladı. Daha sonra *Reisürrüesa*, kendisi için özel olarak konan mücevherlerle işlenmiş altından bir kürsüye oturdu, sonra da ayağa kalkıp halifenin "Sultanın bize yakına gelmesi ve selâmette olması dolayısıyla sevinç duyduğunu, çaba ve davranışları sebebiyle teşekkürü" içeren mektubunu sultana takdim etti. Bu takdimden sonra halifeyi ululamak için sultanın "Yer öpmesi" işaret edildi. Sultan, yer öptü ve sonra da "Ben, bu aziz hilâfet sarayının (yani halifenin) hizmetkârıyım ve ona hizmetle şeref duyarım; buraya gelmekle sonderecede sevinçli ve neşeli oldum" dedi ve halifenin gönderdiği cübbeyi giydi ve tolgayı yastığının üzerine koydu ve atı da yanına getirtti; bu sırada da kendisine, yeniden "Yer öpmesi" işaret edildi. Daha sonra sultan, "Müstahak olmayan bir kimseye

⁵⁹ *Sincar*'ın fethi ve burada cereyan eden çeşitli olaylar hakkındaki bu kayıtları krş. İbnü'l-Esir, IX, 630-631; Bunderî, adigeç. Esr., s. 10; O. Turan, adigeç. Esr. s. 88.; A. Sevim-E. Merçil, adigeç. Esr., s. 42. Bu kaynak ve araştırmalarda yer alan konuyla ilgili bilgiler, *Garsunni'me*'de yer alan kayıtlara oranla oldukça azdır.

⁶⁰ *Sâmerrâ*'ya bitişik olup ondan daha eski bir şehir (Yakut, IV, 256).

⁶¹ *Bağdat-Ukberâ* arasında, *Bağdat*'a daha yakın bir köy (Yakut, IV, 150).

arka arkaya ihsanlar edilmiştir" deyince *Reisürrüesa*, ona, "Senin mü'minlerin emîri olan halifenin yanındaki yerin, yüce ve değerlidir. Sen, halifenin tebaasının yönetiminin nâibisin. Tanrı'ya şükürler olsun ki, halife için senin gibi, kendisine ihtişam ve debdebenin bulunmadığı güvenilir kimselerden birisi ortaya çıkmıştır. Mü'minlerin emîrinin ihsan ve nimeti, doğru, dürüst, fikir ve güzel inançlara sahip olan kimselere ulaşacaktır" dedi. Sultan da onun bu sözlerine karşılık "Halifenin bu nazik ve konuksever çehresini ve onun şerefli ve değerli yüzünü görme hususunda şevk ve neşem, artıp çoğalmıştır" demek suretiyle halifeyle bir an önce buluşup görüşmek arzusunda olduğunu belirtmiştir. *Reisürrüesa* ona, "Bu isteğiniz asla gecikmeyecektir" cevabını verdi. Bu arada sultan Tuğrul Bey, İbn Verrâm ve Bedran'a iltifatta bulundu ve "Nuruddevle Dübeys nasıldır?" diye sordu. Bunun üzerine her ikisi, ayağa kalkıp, sultana hizmet ve tazimde bulundular. Sultan ise Kureyş'i kastederek "Bu, gaddar, yalancı ve hain bir adamdır" dedi; bu konuşmalardan sonra *Reisürrüesa* takdiren Dübeys'e teşekkür ettikten sonra "Kureyş'in, lânetlenmiş Besasiri ile anlaşıp ona katılmasına karşılık Dübeys'in bunu yapmaması, onun bize olan ahd ve vaadlerine ne kadar rahatlıkla güvenilebileceğini açıkça göstermiştir" dedi. Öte yandan sultan Tuğrul Bey, buluşma isteğiyle ilgili olarak halife el-Kaim ile birkaç kez mektuplaştıktan sonra onun yanına gitti (25 Zülkade=24 Ocak 1058). Genellikle halifenin devlet adamlarıyla buluşma amacıyla yapılan cülûs töreni, herkese açık olurdu. *Sahn-ı Selâm* (selâmlık)'da oturan *Reisürrüesa*, nakipleri, kadıları, şahidleri, hilâfet ilerigelenlerini (âyan), Bedran'ı, İbn Verrâm'ı, *Irak Amîdi*'ni ve sultanın yakınlarını yanına davet etti. Daha sonra o, *Haşimî* ailesinden el-Me'mun'un iki oğlunu, hâdim ve hâcipleri sultana gönderip onu *Hilâfet Sarayı* (*Dârü'l-hilâfe*)'na davet etti. Sultan, kendisine özel olarak gönderilen halifenin süslenmiş bir atına bindi ve sultanın hâsları da bunun hizasında giden bir nehir gemisi ve karada da iki file bineyerek ilerliyorlardı; bu kortejin iki tarafında askerler ve halk da onlarla birlikte gidiyorlardı. Bu sırada filin birisi ürküp kaçtı, dolayısıyla çıkan karmaşa nedeniyle sultan, kendisine takdim edilen halifenin özel atlarından bir kır ata bindi; sultanın üzerinde, siyah ipekten bir kaftan, başında üçgen şeklinde altın bir tolga vardı. Böylece sultan, önünde Ebû Kâlicâr b. Bûye'nin iki oğlu Ebû Ali ve Ebû Tâlib Kâmurâ, sultanın amcasının oğlu Kutalmış, ilerigelen komutanlar, *Deylemliler* ve 500'e yakın silâhsız *Türk* askeri (gulam) olduğu halde, *Hilâfet Sarayı*'na girdi ve *Sahn-ı Selâm* dehlizinin kapısına ulaştı ve kendisine kapı açılıncaya değin burada atının üzerinde uzun bir süre bekledi; nihayet kapı açıldı ve atından inip yürüyerek içeri girdi; bu sırada da kendisini *Reisürrüesa* karşıladı. Halife ise *Selâmlığın* üst tarafındaki kapının yakınındaki ipek perde ve örtüleri olan odada bulunuyordu. Sultan, odaya çıkarılınca bir de baktı ki halife, ipekle işlenmiş bir minder üzerinde, yerden yüksekliği 7 zirâ olan bir tahtta, başında iyice yerleştirilmiş bir sarık ve üzerinde, sıkıca giydirilmiş bir gömlek ve arkasında (veya omuzunda) "Tanrı'nın elçisi Hz. Muhammed'in -Tanrı'nın salat ve selâmı üzerine olsun- hırkası ve elinde keskin bir kılıç olduğu halde, oturmakta idi. Sultan onu görünce pek çok kez yer öptü. Sultana, halifenin kürsüsünün (taht) aşağı tarafında özel olarak güzel bir kürsü (taht) hazırlanmıştı. Halife, *Reisürrüesa*'ya "Sultan Rükneddin Tuğrul Bey'i kendisine doğru, onun konuşmalarını tercüme ve açıklaması için de vezir Muhammed b. Mansur el-Kündürî'yi onun hemen yanına oturt" emrini verdi; böylece her ikisi, istenilen şekilde oturdular. Halife, *Reisürrüesa*'ya "Rükneddin Tuğrul Bey'e, 'Mü'minlerin emîri, senin çaba ve faaliyetlerine müteşekkirdir ve bu nedenle sana sonderecede çok sevgi duymaktadır. Bu bakımdan sana, Yüce Tanrı'nın kendisini (halifeyi) yönetici olarak atadığı ülkelerin hepsinin yönetimini verdi ve burada oturan kulları gözetme ve koruma işlerini sana bıraktı. Dolayısıyla Tanrı'nın vaki olabilecek cezasından sakın ve onun bu nimetini iyi bil! Ülkenin imareti ve kulların iyiliği için çaba göster, adalet uygulam-

sını kolaylaştır ve zulümden geri dur' de" dedi. Amîdülmülk Kündürî, halifenin bu sözlerini sultana aynen tercüme etti. Bunun üzerine sultan, ayağa kalkıp yer öptü ve halifenin sözlerine şu cevabı verdi: "Ben, mü'minlerin emîrinin hizmetkârı ve kölesiyim. Onun buyruk ve yasaklarına göre hareket ederim. Ben, onun beni ehil kabul edip bu işle görevlendirme- siyle şeref duyar ve Tanrı'dan yardım ve tevfiğ dileğimin hayırlı şekilde yerine getirmesi di- leğinde bulunuyorum". Sultanın bu konuşmasından sonra halifenin, kendisine hil'atler giydi- rilmesine izin vermesi üzerine sultan, *Selâmlık* tarafındaki odaya girdi ve kendisine daha önce özel olarak hazırlanmış olan hil'atler giydirildi ve geri dönüp halifenin önüne oturdu. Halife ise ona, kılıç kuşatıp "Doğu'nun ve Batı'nın (yani dünyanın) *Hükümdarı* (*Melikü'l-maşrik ve'l-mağrib*) unvanını verdi ve bu unvanla ona hitap etti; ayrıca halife, sultana bir bayrak verdi ve kendisine getirilen "ahidname'nin sultana verilmesini" söyledi ve ahidname'nin başındaki "Bunun gerektirdiği şeyi yap" yazısı okundu; halife "Tanrı'nın yapılmasını buyurduğu şeyleri yapmanı sana emrediyor, yasak ettiği şeylerden de seni men ediyorum. Bu, Mansur b. Muhammed, bizim, senin yanındaki nâib ve vekilimizdir; onu koru ve gözet, çünkü o, emin ve kendine güvenilir bir insandır. Yüce Tanrı'nın adını, kendine dost, arkadaş ve koruyucu bilerek hareket et" dedi. Halifenin bu sözleri üzerine sultan, onunla tokalaşma isteğinde bulununca o da elini uzattı. Bunun üzerine sultan da onun elini öpüp iki kez yüzüne sürdü. Bu törenden sonra halife, önünde halifelik ilerigelenleri olduğu halde, dışarı çıktı; bu sırada, kapılara takılıp yırtılmaması için *Sahn-ı Selâm*'ın damından aşağıdaki pencerelere kadar inen bayraklar asıldı. Bütün bunlardan sonra da halife, kutlamaları kabul için kürsüsüne oturdu. Öte yandan sultan Tuğrul Bey, Salı günü, halifeye kılıç ve kemerleri takılı at üstünde 50 Türk askeri (gulâm), 25 at, 50 bin altın (dinar) ve 500 çeşit giysi, *Reisürrücase*'ya da 5 bin altınla 50 giysi gönderdi.

Böylece düzenlenen bu törende halife el-Kaim Biemrillah, *Selçuklu* sultanı Tuğrul Bey'e yukarıda sözkonusu ettiğimiz unvan ve lakaplardan başka bütün *İslâm* dünyasının hâ- kimiyetinin temsil yetkisini resmen vermiş, böylece *Abbâsî* halifesi sadece *İslâm* dünyasının manevî lideri olarak kalmıştır⁶².

450 (1058/59) Yılı Olayları

Bu yılın en önemli olayı, hiç şüphesiz Arslan Besasirî'nin *Bağdat*'ı işgal etmesi ve ha- lufe el-Kaim Biemrillah'ın şehirden çıkarılıp *Hadîse-Âne*'deki kalede gözaltına alınması- dır. Halifenin *İnşâ Divanı*'nda görevli olması bakımından Garsunni'me, bu sırada cereyan eden olayları yakından izlemiş ve bunlara tanık olmuştur. Bu nedenle bu konuda verdiği Sıbt tarafından nakledilen ayrıntılı bilgiler, aynı zamanda yaşayan Ebû Bekir Ahmet Hatîb Bağdadî'nin *Tarihu Bağdad* adlı eserindeki kadar ayrıntılıdır. Şimdi bu yılda cere- yan eden bütün olayları birer birer verip değerlendirmeye çalışalım.

Besasirî, bu yıl içinde *Bağdat*'ı işgal ve istilâ ile halife el-Kaim Biemrillah'ı buradan çıkardı ve *Bağdat*'ın bina ve sair yerlerini tahrip etti. Halifenin ailesi ve sarayının başına ge- lenler, hiçbir kâfirin başına gelmemiştir. Fakat daha sonra Ulu Tanrı, halifenin öcünü Besasirî'den aldı ve halifeyi ikamet ettiği *Bağdat*'a geri gönderdi.

⁶² Sultan Tuğrul Bey'in *Bağdat*'a dönüp halifeyle buluşması törenleri, Garsunni'me'nin içinde bulunması dolayısıyla, metinde sonderecede ayrıntılı olarak verilmiştir. Ayrıca krş. İbnü'l-Cevzi, adigeç, Esr. VIII, 183; İbnü'l- Esîr, IX, 633-34; Bundarî, adigeç. Esr. s. 10 vd. (Burada oldukça ayrıntılı); O. Turan, adigeç. Esr., s. 88 (çok genel olarak); A. Sevim-E. Merçil, adigeç. Esr. s. 42-43; M.A. Köymen, adigeç. Esr., s. 40-41.

Sıbt, Besasirî olayını böylece birkaç cümleyle verdikten sonra "Bu olayı, ilgili bölümde zikredeceğini" belirtmiş, yine bu yıl içinde cereyan eden başka olayların anlatımına -tabii Garsunni'me'den naklen -geçmiştir. Şöyleki:

Sultan Tuğrul Bey, Has *Hâdimi* Savtekin'i, halifenin verdiği sık altın işlemeli ipek bir ferace, yine altın işlemeli bir *Mekke* sarığı ve işlemeli bir atı armağan olarak, *Musul*'da bulunan kardeşi İbrahim Yınal'a gönderdi ve "Bu giysileri giymesini ve süratle *Bağdat*'a gelmesini" emretti (Muharrem=Şubat/Mart 1058). Bir süre sonra (Safer=Mart/Nisan), *Bağdat*'a, "Besasirî'nin, yıllık vergi geliri 80 bin altın (dinar) olan *Rahbe*'yi ilerigelen bir adamına ıkt ettiği, *Mısır* halifesinden, her yıl, kendisine, kumandasındaki *Bağdatlı* askerlerin maaşlarını karşılaması için 60 bin altın gönderileceğinin vaadedildiği, *Mısır* halifesinin, barış veya savaş (düşmanlık) konusundaki fikir ve görüşü, kendisine bildirilinceye kadar *Fırat* ırmağını geçmemesi ve *Irak* topraklarına saldırıda bulunmaması hususunda bir mektup gönderildiği" haberi ulaştı. İşte bu sırada da İbrahim Yınal, sultanın emri uyarınca *Musul*'dan *Bağdat*'a gelmişti (Muharrem sonu=Mart sonları). Safer (Mart/Nisan)'de de geldiği rivayet edilmiştir.

Halifenin veziri İbnü'l-Müslime, sultan Tuğrul Bey'in sarayına (*Dârü'l-memleke*) giderek sultanla buluşup İbrahim Yınal hakkındaki halifenin şu mesajını bildirdi: "Ey sultan, İbrahim Yınal'ın sana karşı isyanı, onun aleyhine olarak kötü ve aslı olmayan haberlerin ortaya çıktığı sırada, sana mektup yazıp İbrahim Yınal hakkında söylenen sözlerin doğruluğunu kabullenme ve onun aleyhine herhangi bir karar vermede acele etme: çünkü bazı kimseler, kendi çıkarları doğrultusunda, bu uydurma haberleri sana ulaştırıyorlar. Ulu Tanrı: 'Seni kardeşinle destekleyeceğiz, ikinize öyle bir kudret ve kuvvet vereceğiz ki, onlar, size el uzatamayacaklardır. Âyetlerimizle ikiniz ve ikinize uyanlar üstün geleceklerdir'⁶³ demiştir. İbrahim Yınal'ın itaat, sevgi, saygı ve bizimle kesin bir ittifak halinde bulunduğu haberi, bana ulaştı; bu nedenle 'onu görmeyi çok arzu etmiş ve bu duyduklarım da onu görme isteğimi daha da çok artırmıştır' demişim". Halifenin bu iyi niyetli mesajına cevap olarak sultan, "*Mü'minlerin* emîri, eğer emir buyururlarsa İbrahim Yınal'ı hizmetine gönderirim" dedi ve ondan şikâyette bulunarak, "Ben, ona güvenip yetki (işlerin yularını) verdiğim halde o, açıkça isyana kalkıştı; bu nedenle ben, ona karşı harekete geçip başarı kazandım, bununla birlikte ona, iyi ve yumuşak davrandım. Eğer şu anda 'onun yeniden isyan ettiği' söylentisi doğru ise kesinlikle ona karşı bizzat harekete geçeceğim ve onu, ensesinden yakalayacağım. Çünkü ben, onunla mücadele etmekten asla çekinmem. Düşmanın (Besasirî) fırsatı ganimet bilip sizlere üstün gelerek tahakküm etmemesi için bizler burada kalırız" dedi. Sultanın bu sözleri üzerine *Reisürrüesa* İbnü'l-Müslime, sultana, "İbrahim Yınal'ın kapına gelip huzuruna çıkarak seni ziyaret etmesi, kutsal halifeyle birlikte olma şerefine nail olmasından sonra değişik hareket ve davranışı, insanın onun hakkındaki duygu ve düşüncesini şüpheye düşürüyor ve onun bu durumuyla yakından ilgilenilmesini gerekli kılıyor" cevabını verdi. Daha sonra İbnü'l-Müslime, *Selçuklu* askerlerinin huzursuzluk ve karışıklık çıkarmalarından sultana şikâyette bulundu. Bunun üzerine sultan, "Bu konuda iş, sana düşüyor, uygun gördüğün şeyi yap! Sen bana gelmeden önce, *Amîdülmülk*'e, adamlarımıza ve hâciplere 'Her kim, benim *Horasan*'a döneceğim hususunda karıştırıcı haberler yayarsa onu ağır şekilde cezalandırırım' dedim. Ben, aziz halifeyle hizmet dolayısıyla bu yüksek dereceye ulaşmak amacıyla âdeta yeryüzünü katettim; böylece bu dünyadaki arzu ve isteğimin sonuna gelmiş bulunuyorum. *Horasan*'da ülkem için endişe duyduğum hiç kimse kalmadı. Yöresel hükümdarların hepsi, benim verdiğim hil'atı giyerek bana itaat ettiler. Yaz mevsiminin

⁶³ Kur'an, Kasas sûresi, âyet nr. 35.

geçip *mihricanın* girmesinden sonra benim *Suriye*'ye karşı âni bir harekâta girişmem gerekli olup kaçınılmaz bir duruma gelmiştir" dedi. Karşılıklı bu konuşma ve fikir teâtîlerinden sonra *Reisürrüesa*, sultanın huzurundan ayrıldı ve derhal İbrahim Yınal ile buluştu ve ona, "Mü'minlerin emîri, senin *Bağdat*'a gelmen ve selâmette olmanla huzur ve sükûna kavuştu ve senin itaatta olduğuna dair aldığı habere de çok sevindi" deyince İbrahim Yınal, derhal ayağa kalkıp yer öptü ve "Ben, *Dârü'l-hilâfe*'nin hizmetkârıyım ve ona yardım hususunda kanımı bahşederim. Senin, halifenin huzuruna çıkmam hususundaki mektubun ve emrin bana ulaştığı zaman, bu şerefli mahal ile şereflenmek ve bu güzel davete icabet etmek amacıyla emir ve fermanlara canımı adanmış olduğum halde, sonderecede acele ettim" dedi. Onun bu sözleri üzerine vezir *Reisürrüesa*, ona teşekkür edip duada bulundu⁶⁴.

Şefâse ile *Hafâceoğulları* emîri Mahmud b. el-Ahrem'e ait olan ve içinde *Hafâcilerin* kalesi bulunan *Kal'atü'l-ayn* ahalisi, sultan Tuğrul Bey'e "Kale ve şehri kendisine teslim ettiklerini" bildirdiler; sultan, buraları eşi Altuncan Hatun'un oğlu Enûşirvan'a verdi; o da adamlarını gönderip buraları teslim aldı (Safer=Mart/Nisan).

Bu sıralarda *Besasirî* ve *Kureyş* b. Bedran'ın, beraberlerinde bir kısım *Bağdat*'lı askerler (gulâm) ve *Kürtler* olduğu halde, *Fırat* ırmağını geçip *Elcezire* topraklarında yağma ve zulüm hareketlerinde bulunmaları üzerine, hacip Humartaş, bir miktar askerle *Enbâr'a* hacip Bârtekin ve hacip Yaruhtekinde *Musul'a* gönderildiler. Bu sırada *Bağdat*'lı askerler (gulam), *Besasirî*'ye karşı gelip "Rahbe, *Mısır* halifesi tarafından sana ıkta edildi. Kendimize destek olacak hiçbir şeyimiz yok" diyerek huzursuzluk çıkardılar. Bunlardan bir bölümü, *Besasirî* yandaşlığından ayrılıp *Dımaşk'a* gitti.

Bu olaydan bir süre sonra (Rebiülâhır başları=Haziran başları) *Besasirî* ve *Kureyş*, *Tellü A'fer'e* gelince sultan Tuğrul Bey'in buradaki nâibi İnanç Bey, şehirden ayrılıp *Musul'a* gitti. Bunun üzerine *Tellü A'fer'i* ele geçiren *Besasirî* ve *Kureyş*, bu kez, *Musul* üzerine yürüyüp şehre karşı karargâh kurdular. Bunun üzerine sultanın askerleri, şehirden çıkıp onlarla savaştılar ve onları yenilgiye uğrattılar. Öte yandan bu ciddi durumu haber alan sultan Tuğrul, bir yandan *Cibal'e* ulaklar gönderip *haylbaşlar* (atlı birlikler) isterken, bir yandan da haciplerin komutasında, *Besasirî* ve *Kureyş'e* karşı 600 asker sevketti. İşte bu sırada Sultan b. Dübeys, beraberindeki askerlerle sultana yardım amacıyla *Bağdat'a* geldi. Vezir Amîdülmülk tarafından karşılanan Sultan b. Dübeys, sultanın katına çıkıp yer öptü.

Bu olaylardan kısa bir süre sonra (Cumadelâhır=Haziran/Temmuz) İbrahim Yınal, yukarıda değinildiği üzere, sultanın naibi olarak bulunduğu *Tellü A'fer'den Musul'a* gelen ve sultan Tuğrul Bey'e durumu bildiren sürekli mektuplar gönderen İnanç Bey'e yardım için *Bağdat'tan Musul'a* hareket etti. Esasen sultan, bizzat *Musul'a* gitmek istemişse de halife, kendisine engel olmuş ve "İbrahim Yınal'ı kendi yerine gönderip, ortaya çıkan buhranı önlemesini" kendisine tavsiye etmişti. Böylece sultan, halifenin bu tavsiyesine uyarak İbrahim Yınal'a kendi özel giysilerinden güzel bir hil'at ve para verdikten başka halife de ona, hil'atler, kendi binek atlarından bir at verdi ve ayrıca ona sonderecede güzel bir mektup da yazıp gönderdi. İşte İbrahim Yınal'ın *Musul'a* hareketi böyle olmuştur. Bu arada (Cumadelâhır=Ağustos) sultan Tuğrul Bey, kendi aleyhine, doğru olmayan fesat ve huzursuzluklar çıkaran *Bağdat*'ın batı kesimi halkına karşı bir takip harekâtına girişmek istemiş, fakat veziri Amîdülmülk'ün, "Bu, şehrin bu kesiminin tahrip olmasına neden olur" demesi

⁶⁴ Kırş. İbnü'l-Esir, IX, 639; O. Turan, adigeç. Esr. s. 89 (Bu konuda çok az bilgi verilmiştir).

üzerine sultan, bundan vazgeçmiştir. Öte yandan İbrahim Yınal, *Bağdat*'tan *Vâsır*'a gittiği zaman, halk onu görünce süratle kaçtı. Daha sonra İbrahim Yınal, *Erbil* hâkimi İbn Müsek'e gitti, fakat hasta olarak geri döndü. Askerler ve kumandanlardan bir gurup vebaya yakalanmışlardı; bunlar da tekneyle *Bağdat*'a gönderildilerse de ölümden kurtulamadılar. Bu arada Amîdülmülk, sonderecede sevip güvendiği Humartaş'ın da ölümü sebebiyle çok üzüldü, bu nedenle yere oturup yeme ve içmeden kesildi. Çok geçmeden Humartaş'ın tabutu *Horasan*'a gönderildi.

Sultan Tuğrul Bey, Receb ayı başlarında (Ağustos sonları) Perşembe günü, *Musul*'a gitmek üzere, ordusunun çadırlarını hazırlatıp *Musul* yönüne doğru koydurdu. Bunun üzerine *Reisürrüesa* İbnü'l-Müslime, halifeye ait bir hil'at ile bir atı sultana getirdi ve ona "Yıldızlar yoluyla haber alındığına göre, sultanın Receb ayının 10. Çarşamba günü (2 Eylül) hareket etmesinin tespit edildiğini" söyledi. Esasında halife de sultana, "Bizzat gitmemesi" hususunda tavsiyede bulunmuştu. Sultan, *Reisürrüesa*'ya, "Benim askerlerim, *Musul*'da kuşatılmış durumda olup yiyecekleri de azalmıştır, ayrıca *Besasirî* de onlara yakın yörelerde karargâh kurmuştur. Ben, durum daha da ciddileşmeden bizzat harekete geçmek istemiştim, fakat halife tarafından engellendim. Böylece kuvvetlerim böyle tehlikeli bir duruma düşmüşlerdir. İşte bu ciddî durum dolayısıyla benim bizzat *Musul*'a gitmem gerekti" dedikten sonra halifeden askerlerin ihtiyaçlarını karşılamak için gizlice miktarı bilinmeyen para aldı ve derhal *Musul*'a hareket etti. Hareket edildiği sırada, sayıları iki bin kadar olan askerleri az bulan sultanın çok canı sıkıldı ve veziri Amîdülmülk'e "Bütün askerlerim toplanıncaya kadar beklememi bana neden söylemedin?" deyip ona kızgınlığını belirtti. Öte yandan *Besasirî*'nin baskısı ve halkın kendileriyle sürekli mücadeleleri nedeniyle *Musul* kalesinde bulunan bir kısım *Selçuklu* askeri, buradan kaçtı (4 Receb=27 Ağustos), bu nedenle kalede çok az sayıda asker kalmıştı. Bir süre sonra *Musul*'a gelen *Besasirî*, *Emîrlik Sarayı*'na çıkıp oturdu. Bununla birlikte o, kendini güvencede hissetmediği için geceleri *Musul*'dan çıkıp yöredeki ordusunun bulunduğu karargâha giderdi. Öte yandan sultan Tuğrul Bey, *Cibâl*'den gelen askerlerle birlikte *Musul*'a yöneldi (Receb'in bitimine 4 gün kala=18 Eylül Cuma); şehre yaklaşınca şehirde bulunan *Besasirî*, Kureyş b. Bedrân ve birçok *Selçuklu* askerini öldüren halk, derhal *Musul*'dan kaçtılar. Bütün askerlerini, şehirden ayrılan halkın evlerine yerleştiren sultan, şehir kalesini tamamen yıktırdı. Askerler, mevsimin kış olması nedeniyle birçok evin tahtalarını kırıp yaktılar, böylece evlerin çoğu da tahrip edilmiş oldu. *Musul*'da çok kalmayan sultan, *Nusaybin*'e yöneldi. Şehre bir gecelik mesafeye yaklaşıncaya şehir ilerigelenleri, halktan topladıkları 30 bin altını, ordu masraflarının karşılanması için sultana takdim ettiler; fakat sultan, "Daha az miktarı orduya yeterli olmaz" diyerek onlardan 100 bin altın istedi. Geceyi sonderecede kötü ve sıkıntılı bir biçimde geçiren *Nusaybin* halkı, 13 Ramazan (3 Kasım) Çarşamba sabahı, sultan ve askerlerinden hiç kimseyi görememişlerdi. Bunun nedeni kaynakta şöyle anlatılmaktadır: Sultan aleyhine *Besasirî* ile gizlice işbirliği yapması nedeniyle İbrahim Yınal, sultandan korkup kaçmıştı. Rivayet edildiğine göre *Besasirî*, gizlice mektuplaştığı İbrahim Yınal'ı, "*Selçuklu* ülkesine tek başına hâkim olabilmesi için kendisine yardım edeceğini, bunu gerçekleştirebilmesi için de sultana karşı isyan etmesi gerektiğini" bildirip onu kızdırmıştı. Fakat *Reisürrüesa* İbnü'l-Müslime, *Besasirî* ve *Mısır* halifesinin İbrahim Yınal'a gönderdikleri mektupları, bunu getiren casusu yakalatıp ondan almış ve İbrahim Yınal'ın gönlünü almak amacıyla da bu casusu öldürmeyip salıvermişti. Fakat serbest kalan casus, derhal İbrahim Yınal'a gidip durumu ona anlattı. Bu gizli girişiminin böylece açığa çıkması üzerine endişeye kapılan İbrahim Yınal, ordusunun büyük bir kısmıyla gece, gizlice *Hemedan*'a kaçtı. Sultan, İbrahim Yınal'dan oldukça uzakta bu-

lunması nedeniyle onun bu hareketini sezip anlayamamıştı. Fakat çok geçmeden durumu haber alan sultan, onun kendisinden önce *Hemedan*'a giderek oradaki *Türkmen* obalarına hâkim ve sahip olup onlardan asker sağlamasından ve şehirdeki sultanlık hazinelerini, mal ve silâhları ele geçirilmesinden endişelenmesi nedeniyle hiç vakit kaybetmeden derhal onun arkasından hareket etti; bu arada da eşi Hatun (Altuncan), veziri Amîdülmülk Kündürî, Hatun'un oğlu Enûşirvan ve hattâ yanından hiç ayırmadığı doktoru ve müneccimine haberler gönderip "Kendisinin bizzat atlı olarak İbrahim Yınal'ın peşinden gitmekte olması nedeniyle kendilerinin hiç vakit kaybetmeksizin süratle *Bağdat*'a dönmelerini" emretti, daha sonra da onlara "Durumu gerektiren önlemleri alıp işleri yürütmelerini" mektuplarla bildirdi. Sultanın talimatını alan Hatun, oğlu, vezir, doktor ve müneccim, sonderecede büyük çabalar göstererek *Bağdat*'a döndüler (4 Şevval=24 Aralık Pazar). Öte yandan sultan Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'dan önce 21 Şevval (10 Ocak) Perşembe gecesi *Hemedan*'a ulaştı. Sultandan sonra *Türkmen* obalarına ulaşan İbrahim Yınal, onlara, "Kardeşi sultan Tuğrul ile asla barış yapmayacağı, sultan olduğu takdirde kendilerine yurtlarını bırakıp *Irak*, ya da başka yerlere gitmelerini emretmeyeceği, kendilerinin fikir ve görüşlerini almadan vezir atamayacağı" hususunda ant içti; *Türkmenler* de kendisine inanıp güven duydular. Sultan ise halkının fiilen kendisiyle savaşmakta olduğu *Hemedan* kalesine sığındı. Öte yandan sultanın, "Kendisini takviye etmek için beraberindeki askerlerle derhal kendisine gelmelerini" içeren mektupları vezir Amîdülmülk ve Hatun'a ulaşınca Hatun, derhal eşine gitmek istediye de halife, *Selçuklu* ordusunun *Bağdat*'tan ayrılması dolayısıyla ülkenin askersiz kalacağı için korku ve endişeye kapıldı, bu nedenle Hatun'un *Bağdat*'tan ayrılmasına engel oldu. Vezir Amîdülmülk, Hatun'a, "Kim bizi, İbrahim Yınal tarafından kuşatılmış durumda olan *Hemedan*'a ulaştırabilir? Eğer İbrahim Yınal, bizi yakalayacak olursa bu durum, senin ve sultanın aleyhine sonderecede büyük bir zaafiyet olur" diyerek onu *Hemedan*'a gitmekten vazgeçirdiği gibi, *Reisürrüesa İbnü'l-Müslime* de onu zorlayıp bu gitme fikrinden vazgeçirmeyi başardı. Bu arada sultanın İbrahim Yınal karşısında durumunu pek iyi görmemesinden dolayı olsa gerek vezir Amîdülmülk, Hatun'un Hârezmşah'tan olan oğlu Enûşirvan'ı sultanın yerine geçme hususunda gizlice ümitlendirip hazırlamaya başladı. Bu sırada *Bağdat*'taki *Selçuklu* askerlerinin masraflarını karşılayabilmeleri için para istemeleri üzerine, Amîdülmülk, Hatun ve Enûşirvan'a bir miktar para verildi; ayrıca halife el-Kaim ve *Bağdat* halkı da onlara yardımda bulundular. Vezir Amîdülmülk, *Selçuklu* başbaşa buğlarına, cereyan eden olaylar karşısında yapmak istediği şeyleri bildirdikten başka İnanç Bey ve Ömer'i de bunlardan haberdar etti. Bunun üzerine İnanç Bey ve Ömer "Enûşirvan'ı kendilerine yakın görmedikleri için onun hakkındaki plan ve fikirleri kabul etmediklerini" Amîdülmülk'e bildirdiler; vezir, onların bu tutum ve davranışları nedeniyle Enûşirvan'ı saklayıp koruma altına aldı. Çok geçmeden (25 Şevval=15 Ocak Cumartesi) *Selçuklu* başbuğları *Dârü'l-memleke*'de biraraya gelip bir durum değerlendirmesi yaptılar. Vezir Amîdülmülk, Ömer'e "Neden sultan aleyhine fitne ve fesat çıkarıyorsun? Ona karşı niyetin niçin dostça ve dürüst değildir? Bizler, karşımızda Besasirî gibi bir düşman varken 'Senin, askerleri kışkırtıp aralarına fitne ve fesat soktuğun ve onları halifeden ayırmaya zorladığın' bana bildirildi" dedi. Vezirin bu sözleri üzerine Ömer, ona "Kendisini göstererek, sen kimin fesat çıkarmada çaba gösterdiğini bilirsin. Fakat benim seninle birlikte olmamı asla istememiştin. Ben, senin aksine sultana tâbiyim" dedi. Onun bu sözlerine sonderecede kızıp nefret eden Amîdülmülk, onu tutuklamak amacıyla ayağa kalkarak üzerine yürüdü, fakat bunu sezen Ömer, derhal dışarı çıkarak kılıcını çekti ve atına binip evine gitti. Amîdülmülk'ün adamlarından bir gurup onun yolunu kestilerse de yakalayamadılar. İnanç Bey ise Amîdülmülk'ten korkusu nedeniyle Ömer'in arkasından vezirden ayrılıp

gitti. Ömer de hiç vakit kaybetmeksizin silahlı ve kılıçları çekili asker ve hâslarının başında olduğu halde, *Cibal'e* yönelip gitti. Bu arada Hatun, *Reissürüesa'ya* durumun daha çok kötüyeye gitmemesi ve İnanç Bey'in Ömer'e katılmaması amacıyla İnanç Bey'le Amîdülmülk'ün arasının düzeltilmesi hususunda bir mektup göndermişti. Mektubu alan *Reissürüesa*, İnanç Bey'i yanına çağırıp ona Halife, sultan ve Amîdülmülk'e bağlılık ve sadakat hususunda ant içirdi; ayrıca onun gönlünü alıp ululamak amacıyla ona halife tarafından bazı güzel giysiler tahsis ettirmeyi sağladı. Kendisine gösterilen bütün bu ilgi ve ihtimama rağmen İnanç Bey, yatsı vakti *Reissürüesa'nın* sarayından çıkıp kendisine *Divan'da* ant içirilmesine hiç aldırmıştı derhal Ömer'in arkasından gidip ona katıldı. Öte yandan vergi tahsili amacıyla *Vâsıt'ta* bulunan Amîdü'l-Irak, durumun kendi aleyhine gelişmesi dolayısıyla sultanın *Cibal'e* girmesinden sonra *Bağdat'a* gelmişti (Şevval=Ocak). Biraz önce ifade edildiği üzere, İnanç Bey ve Ömer'in, isyankâr bir tavır ve tutum almaya başlamaları üzerine, *Bağdat'ta* bulunan bir kısım *Türkmen* ve *Türk*, onlara katıldılar ve içlerinden birisi, Enûşirvan'ın hükümdar atanmasına taraftar değildi. Öte yandan vezir Amîdülmülk, Enûşirvan'ın hükümdarlığının açıklanması hususunda halifeyle konuşmuştu. Bu konuşma sırasında halife, "Bu, gizlenmesi gereken bir husustur. Bu arada sultan Tuğrul Bey'in ölümü hakkında birtakım asılsız haberler ortaya çıkmıştır. Eğer biz, Enûşirvan'ın hükümdarlığı hususunda bir açıklama yapacak olursak halk, sultanın ölümü hakkında ortaya atılmış olan yalan sözlere inanacaktır; ayrıca Besasirî ve müttetikleri de bize göz dikmeye başlayacaklardır. Bu nedenle şu anda ivedilikle yapılması gereken şey, memleketin boş kalmaması amacıyla askerler için hiç zaman kaybetmeden birtakım önlemler alıp onları iyi bir şekilde yönetmek olacaktır" sözleriyle vezir Amîdülmülk'e tavsiyelerde bulundu. Bu arada halifenin veziri *Reissürüesa* da Besasirî'ye karşı bir önlem olarak Ebu'l-Eazz Dübeys'e haber gönderip onu *Bağdat'a* gelmesi hususunda teşvik etmekte idi. *Reissürüesa'nın* bu çağrısını kabul eden Dübeys, 100 atıyla *Bağdat'a* gelerek halifenin sarayının karşı tarafındaki *Necma'da* karargâh kurdu (2 Zülkade=21 Aralık Pazartesi) ve halifeden "Namaz vakitlerinde çadırının kapısının önünde davul vurulması" hususunda izin istedi, ancak "Bir namaz vakti" için kendisine izin verildi. İki gün sonra (Çarşamba) Amîdülmülk ve Enûşirvan, 100 askerle ansızın *Dicle'yi* geçip bu sırada çadırında bulunan Dübeys'in yanına izin almadan girdiler. Birdenbire korkuya kapılan Dübeys, onların bu gelişlerini fena bir şey sanmıştı. Çok geçmeden onlar, "Kendilerini yakalatıp tutuklatmak isteyen sultanın eşi Altuncan Hatun'dan kaçtuklarını" Dübeys'e bildirdiler. Böylece rahatlayan Dübeys, özel bir çadır kurdurup onları oraya yerleştirdi. Söylendiğine göre Hatun, Besasirî'nin *Bağdat'a* saldıracağından korkuya kapılarak sultana gitmek niyetinde idi; ayrıca "Sultanın çok yakınlık duyup sevdiği Ebû Kâlicâr'ın kızıyla evlenip gerdeğe girdiği" haberi de kendisine ulaştırılmıştı. Bunlardan başka Hatun, sultanın, Enûşirvan ve Amîdülmülk'ün kendi aleyhine olan düşünce ve kararlarını bildiğinden dolayı endişe etmekteydi. Halbuki sultan, çoğu zaman onların görüş ve düşüncelerinin kendisi için olumlu ve iyi olduğunu bilir ve bunu daima farkedirdi; işte bütün bu nedenlerden dolayı Hatun, onları yakalatıp tutuklatmaya karar vermişti. Yine söylendiğine göre sultan, her ikisinin tutuklanması hususunda Hatun'a bir mektup göndermişti. Hatun, sultanın bu mektubunu onlara bildirdi ve "Sultan aleyhine girişimlerinden vazgeçmeleri" tavsiyesinde bulundu. İşte bu nedenle Amîdülmülk ve Enûşirvan, *Dicle'yi* geçip Dübeys'e sığınmış, terkettiği evleri ise yağma edilmişti. Hatun, *Haylbaşıyye*, *Türkmen* ve sultanın adamlarını yanına çağırıp onlara bu durumu bildirdi ve kendisini sultana gitmekten alıkoymaları nedeniyle Amîdülmülk ve Enûşirvan hakkında kötü sözler söyledi, hattâ onları kurtardığına pişman olduğunu da açıkça ifade etti. Çok geçmeden Hatun, bir gurup askere "*Hemedan'a* hareket emri" verdi, kendisi de 5

Zülkade (24 Aralık) Çarşamba günü yola koyulmuştu ki bu sırada halife, kendisine "Gitmemesi" hususunda özel bir ulakla haber gönderdi; fakat bu ulak kendisine gelmeden önce Hatun, hareket etmişti. Bununla birlikte o, halifenin asaletiyle gereksiz yere uğraşmaktan çekiniyordu. Hareketlerini gizlemek için beraberindekiler, eşyalarını kuyulara atmışlardı. Öte yandan *Reisürrüesa*, onların gitmelerini engellemek amacıyla şehrin çıkış yerlerindeki kapılara muhafızlar diktirdi; bunlar sabaha kadar nöbet tuttular. Hatun'la birlikte olan *Oğuzlar*, harekete geçip *Dârü'l-memleke*'deki silah ve malları yağmaladılar. Öte yandan *Amîdülmülk*, ikinci vakti, çadırından çıkıp *Beytün-nûbe*'ye giderek *Reisürrüesa* ile görüşüp konuştu ve halkın *Besasirî*'ye ne derece ilgi duyduklarını tespit için şehrin doğu kesimine gidilmesini kararlaştırdılar; bu hususla ilgili olarak *Dübeys*'in şehrin doğu kesimine gitmesi için onunla mektuplaştılar ve sonunda *Dübeys*, 6 Zülkade (25 Aralık) Perşembe günü oraya gitti. Bu sırada "*Bağdat*'a yürüme fırsatını kolaylıkla kullanabilmek amacıyla *Besasirî* ve *Kureyş*'in *Hît*'e gelip karargâh kurdukları" hususunda sürekli olarak haberler ortaya çıkmakta idi. *Vezir Amîdülmülk*, kendi yakın askerleri (gulam) dışında, beraberinde hiçbir kuvvet kalmaması nedeniyle Çarşamba günü, *Hûzistan*'a gitmek üzere, *Deyrül-âkûl*'a hareket etti. Yolda rastladığı ve kendisini *Bağdat*'a çağırılmış olan *Ebû Kâlicâr Hezaresb*, "*Altuncan Hatun*'un orduyla birlikte gelmekte olduğunu" kendisine bildirince, bu kez *Amîdülmülk*, yolunu değiştirip onunla birlikte *Ahvaz*'a gitti. *Enûşirvan* ise annesine kaulmak üzere *Bağdat*'tan ayrıldı. Bu arada "*Besasirî*'nin *Bağdat*'a yaklaşmakta olduğu" haberi, gittikçe yayılmakta idi. Bunun üzerine *el-Kaim* ve veziri *İbnü'l-Müslime*, sonderecede korku ve ümitsizliğe kapıldılar. *Bağdat*'tan ayrılmış olan kimselerin, özellikle halifenin yakın adamları, yeniden şehre dönmeye başladılar; halife, bir beyanat vererek "*Geri dönmek isteyenler, dönsünler, kendisinin şehrin dışında olacağını*" açıkladı. Halifenin bu açıklaması üzerine halk, *Bağdat*'taki mal, kadın ve çocuklarını *Dicle* kıyısına çıkardı; halifenin yakın adamları durumunda olan *Türkler*, bütün mallarını teknelere koymuşlardı. Bu heyecan ve karışıklıklar sırasında 10 kadar baykuş, halifenin sarayının karşı tarafına konup insanı rahatsız ve huzursuz eden sesler çıkarmak suretiyle tekrar tekrar ötmeye başladı. Bu arada *Besasirî*'nin *Bağdat*'a ulaştığını, aldığı haberlerle kesin olarak tespit eden *Dübeys*, *Reisürrüesâ*'ya, "*Bu Türklerden burada kalanlar, şehri Besasirî'ye karşı savunurlar. Bana göre, ben, sen ve bize bağlı olan yakınlarımız Bağdat'tan ayrılıp Dicle yoluyla düşmanlarımızdan emin olan daha aşağı memleketlere gitmeliyiz*". *Dübeys*'in bu önerisini olumlu bulan *Reisürrüesa*, bu konuda halifeyle birkaç kez konuştu. Halife, ona olumlu cevap verdi ise de sarayından ve sahip olduğu şeylerden ayrılıp uzaklaşmak, kendisine oldukça güç gelmekteydi; ayrıca annesi, kendisine *Bağdat*'tan ayrılmaması hususunda inandırıcı ve cesaret veren sözler söylemişti. Böylece *Reisürrüesa*'nın, halifenin *Bağdat*'tan ayrılması hususundaki çabaları da boşa gitmiş oldu. Bu durum karşısında *Dübeys*, "*Ben, daha önce fikrimi açıkladığım gibi, Deyâlâ ırmağı*⁶⁵ tarafına gidiyorum; eğer siz, kabul ederseniz sizin hizmetinizde olarak sizinle istediğiniz yere giderim, yok eğer durum başka türlü olursa o zaman *Tanrı* sizi korusun" dedi ve derhal *Deyâlâ*'ya gidip orada halifenin gelmesini ümitle bekledi; fakat halife gelmemişti. *Oğuz* askerleri, kendisine güvenmedikleri için *Dübeys*'le birlikte gitmemişlerdi. Esasında halife, irade ve kararından değil de istemeyerek *Bağdat*'ta kalmıştı. Bu arada o, "*Mallarıyla birlikte teknelere yerleşmiş bulunan Türklerin oradan çıkartılmalarını*" emretti; bu arada *Amîdü'l-Irak Ebû Nasr Ahmed el-Müstevfi* de *Dicle* yoluyla gitmek için *Bağdat*'tan ayrılmak üzere idi; halife, kendisiyle görüşmek istediye de o, bunu kabul etmedi. Kendisine katılan takriben 100 atlı ve 1000 yaya ile birlikte olan halife, "*Bağdat*'ın batı kesimi

⁶⁵ *Bağdat* yakınlarında bir ırmak (Yakut, II, 638).

halkına şehrin doğu kesimine geçmelerini, ayrıca fitne ve fesatçıların başları durumunda olan İbnü'l-Beden ve İbnü'l-Müzehheb'e şehrin doğu kesimine, *Harîm*'e⁶⁶ gitmelerini" emretti. *Reisürrüesa* ve *Irak Amîdi*, *Dârü'l-memleke*'ye gittiler ve oradaki sert ve dayanıklı tahtadan parmaklıklarını işe yarayanlarını alıp geri kalanlarını da ateşe verdiler; bu arada içinde silah bulunan ve Müizzüddeve'nin hâcibi Sebüktekin tarafından yaptırılmış olan *Sebüktekinî* adlı büyük ev de yanıp kül oldu. Vaktiyle Adududdevle, *Dârü'l-memleke*'yi inşa ettirdiği zaman, bu evi oturmak için kullanmak istemeyip "Bu, *Büveyhoğullarının* iftihar ettiği bir evdir" diyerek öylece bırakmıştı. Gerçekten güzel bir mimariyle yapılmış olan bu evi, halk, *Dârü'l-memleke*'de hayranlıkla seyredirdi⁶⁷. Bu sıralarda (6/7 Zülkade=25/26 Aralık Cuma), *Besasirî*'nin yandaşları olan 10 *Bağdatlı* gulam, *Kerh* mahallesinden geçerek şehrin batı kesimine girdiler. *Kerh* mahallesi halkı da onlara katılıp yardımlarda bulundu. Bu arada *Besasirî* ve *Mısır* halifesine dualar edildi ve övgü dolu sözler söylendi. *Kerh* halkı ve onlara katanlar, *Reisürrüesa*'yı tutsak aldılar. Şehrin batı kesiminde bir evde hapis bulunan Ebû Tâlib Kâmrev b. el-Melik Ebû Kâlicâr'ı buradan çıkardılar ve onun için bir direğe ilişitirdikleri bir bayrağı *Dârü'l-memleke*'nin karşısına diktiler. Eylemlerini sürdüren bu halk topluluğu, *Besasirî*'ye özel bir ulak göndererek "*Bağdat*'a girip giriştikleri eylemleri, kendilerine katılmaları hususunda halkı teşvik ve tahrik ettiklerini" bildirdiler. Bu eylemci gurup, Kâmrev'i *Akrakûf*⁶⁸ köyüne götürdüler. Öte yandan *Besasirî*, onlarla birleşmek amacıyla süratle harekete geçti. Söylenildiğine göre, *Mansur Camii*'nde Cuma namazını kılmayan halk, ancak sadece öğle namazını hutbe okunmaksızın kıldı. Ertesi günü (Cumartesi) *Akrakûfa* gelen *Besasirî*'yi Kâmrev karşıladı. *Besasirî* ve Kâmrev'in yanında, ancak kendilerini sevmeyip sever görünen riyakâr insanlardan başka hiç kimse yoktu. Nihayet *Besasirî*, 8 Zülkade (27 Aralık 1058) Pazar günü *Bağdat*'a girdi ve ancak *Kerh* mahallesi halkı onu karşılayıp kendilerine katılması dolayısıyla ona dua ve niyazda bulundular. Onlara adaletle davranıp *Kerh* mahallesine giden *Besasirî*'nin üzerine halk altın ve gümüşler saçtılar. *Besasirî*'nin üzerinde, *Attâbî* kumaştan yapılmış bir cübbe ve başında da ipek bir sarık (ya da tolga) vardı; esasında o, daima güzel ve değerli giysileri seçip giyerdi. *Besasirî*'nin sağında Ebu'l-Hasan Abdürrahim, solunda da az sayıda *Bağdatlı* askerler (gulam) yer almıştı. *Besasirî*'nin başında hurma salkımından yapılmış 10 tanesi gümüşle bezeli 20 saç bölüğü bulunuyordu; ön tarafında hurma salkımından yapılmış takriben 20 parça kamış sepet, üzerinde 9 tane küçük *Saklâtûn* ok (ya da mızrak) bağlanmış altın ve gümüşle *el-İmam el-Mustansır Billah*, *Ebû Temîm*, *Maaddu Emîril-Mü'minîn*" yazılı 10 elbise, ayrıca her biri üzerinde el-Mustansır'ın altınla işlenmiş beyaz bayrağının bulunduğu 10 kırmızı ipekten elbise de vardı. Böylece *Besasirî*, *Meşreatü'r-revâyâ*'ya gelip karargâh kurdu; Kureyş de *Ukayloğullarının* başında olarak takriben 200 atlı ile şehrin *Basra Kapısı* (*Babü'l-Basra*)'na ait *Meşrea*'ya gelerek karargâh kurdu. Bunun üzerine *Amîdü'l-İrak*, hilâfet sarayına ait kimseler, beraberlerinde sultanın, Ç a ğ r ı Bey'in kızıyla gerdeğe girdiği vakit halifeye getirdiği küçük fil bulunan silâhlı askerler, *Haşimî ailesi*, *Alevîler* ve halk tabakasının başında olarak, *Bağdat*'ın doğu kesiminden hareket etmişti. Bu sırada *Besasirî*'nin yandaşları, öğleye değin davul ve zurnalar çalarak ve bağırıp çağırarak onlara protestolarda bulundular, daha sonra da onlardan uzaklaşıp gittiler; fakat *Besasirî*'nin askerlerinden hiçbirisi, bu eylemcilere tek bir kelime söylemedikleri gibi, herhangi bir müdahalede de bulunmadı. *Kadi'l-kudat Damganlı*

⁶⁶ *Bağdat*'ın üçte biri kadar büyüklükte olup etrafı surlarla çevrili, halifeye ait bir yer. Buraya *Harimu Dâri'l-hilâfe* de denir (Yakut, II, 254-55).

⁶⁷ Bu ev ve *Büveyhiler* tarafından inşa edilen öteki mimari eserler hakkında geniş bilgi için bk. H. Busse, adı geç. Esr. s. 189-200.

⁶⁸ *Bağdat* ile *Duceyl* arasında *Duceyl*'e bağlı bir köy (Yakut, III, 697).

Ebû Abdullah'ın şehrin batı kesimindeki evi yağma edildi ve birçok sicil ve hukuk kitabı telef olup gitti; ayrıca halife ve *Selçuklulara* ait evler de yağma edildi. Ancak evlerinde oturup Besasirî ve yandaşlarına karşı herhangi bir eylemde bulunmamış olan kimselerin evleri yağma edilmedi. Bütün bunlarla birlikte Besasirî, askerlerine "Herhangibir yağma eyleminde bulunmayıp halkla iyi geçinmeleri ve onlara iyi davranmaları" tavsiyesinde bulunmuştu; buna rağmen halkının büyük bir bölümünün *Dârü'l-hilâfe*'ye gidip sığındığı *Basra Kapısı*, ateşe verilerek tamamen yağma edildi; Besasirî, buna engel olmak istediye de başarılı olamadı; çünkü *Kerh* mahallesi halkı, onlara karşı içlerinde büyük bir kin besliyorlardı. Bura halkının geri kalanları, beraberlerinde kadın ve çocukları olduğu halde, çıplak olarak yollara dökülüp boş buldukları dükkanlara girip oturmuşlardı; özellikle kış mevsimi dolayısıyla artan soğuktan bunların birçokları öldü. Öte yandan *Kerh* mahallesi halkı, okudukları ezanlara şii simgesi olan "*Hayy alâ hayri'l-amel*" cümlesini yeniden koydular; vaktiyle çektikleri korku ve şimdiki mutluluklarını her fırsatta açığa vurmaya idiler; ayrıca beyaz bir bayrak üzerine *Mısır Fatımî* halifesi "el-Mustansır"ın adını yazıp *Kerh* mahallesinin ortasına diktiler. Bu arada Besasirî, *Dicle*'ye geçişleri durdurmak amacıyla *Bâbü't-tâk*'taki⁶⁹ köprüyü kapattı ve *Irak Amîdi* ile çarpışmalara girişti. Bu arada o, avam tabakası ile *Kerh* mahallesi halkını toplayıp onlara "*Darü'l-hilâfe*'yi yağmalamalarını" bildirdi. Bu sırada da birçok fesatçılar ve *Bağdat*'ın batı kesiminden gelenler, davul ve zurnaların eşliğinde, Besasirî'ye hil'at giydirdiler. Ayrıca hatibler, şii simgesi beyaz elbiseler giyerek *Mansur Cami*'inde şii hutbesi okudular ve müezzinler de ezanlarına yine şii simgesi olan "*Hayy alâ hayri'l-amel*" cümlesini ilâve ederek okudular. Buna karşılık *Irak Amîdi* ise *Rusâfe Cami*'ine giderek, âdet olduğu üzere, halife el-Kaim adına sünnî hutbesi okuttu. O, *Bâbü't-tâk* köprüsü dolaylarında yapılan çarpışmalar sona erince (16 Zülkade=4 Ocak 1059, Pazartesi) *Zâhir* semtinde Besasirî yandaşlarıyla savaştı ise de yenilgiye uğradı, bu çarpışmalarda 30 *Deylemli* öldürüldü. Bu arada Besasirî, kuvvetleriyle birlikte *Bâbü't-tâk*'taki köprüyü geçtikleri sırada *Irak Amîdi*, beraberindeki *Hâşimoğulları* ve diğer kuvvetlerle onlara karşı saldırıya geçti ve *Nehrü'l-muallâ*'dan *Bâbü'l-ebrez*'e kadar hemen hemen her gün onlarla savaştılar. Bu arada *Mansur Cami*'nden sonra *Rusâfe Cami*inde de İbn Şuayb el-Ercânî tarafından Cuma namazında şii hutbesi okundu; bu hatib, her iki camide de halife ve *Reisürrüesa*'ya âdeta sövüp saydı. Öte yandan *Irak Amîdi*, *Reisürrüesa*, İbnü'z-Zuheyri, İbnü'l-Beden, İbnü'l-Müzehheb ve beraberindeki bir halk topluluğu, *Bâbü'n-nübî*'de, Besasirî ve yandaşlarıyla savaşıyorlardı. Çarpışmalar sırasında *Reisürrüesa*, "Onları bulduğunuz yerde öldürün"⁷⁰ âyetini okuyarak onlara moral verip savaşa teşvik etmekteydi; bu arada kadınlar, ellerinde defler olduğu halde savaşmakta idiler. Besasirî saldırısına bir önlem olmak üzere halifenin sarayının çevresine hendek ve kuyular kazıldı. *Halbe*⁷¹ tarafından getirilen savaşçılar, *Bâbü'n-nübî*'nin korunmasıyla görevlendirildiler. Fakat öte yandan Besasirî, *Bâbü'n-nübî* yönünden halifenin sarayına yürürken (29 Zülhicce=16 Ocak Salı) yandaşları olan halk tabakası da *Bâbü'l-ezec* ve *Bâbü'l-halbe*'nin savunmasız olduğunu görünce, derhal *Bâbü'l-ezec*'e saldırıp buradaki duvarları yıkarak evleri ateşe verdiler. Bunun üzerine Besasirî'nin askerleri de onlara katılarak *Bâbü'l-ezec*'i yağmaladılar. Bu arada *Irak Amîdi*'nin kuvvetleri, çok az bir kuvvetle kalan Besasirî'ye saldırıya geçerek askerlerinden birisini öldürdüler, bunun üzerine geri çekilmek zorunda kalan Besasirî, insanlık dışı cereyan eden bu olaylara sonderecede kızıp öfkelenerek askerlerine ve yandaşlarına "Yağma yapanların kanlarının helâl olacağını" münadiler vâsi-

⁶⁹ *Bağdat*'ın doğu kesiminde büyük bir mahalle (Yakut, I, 445).

⁷⁰ Kur'an, Bakara sûresi, âyet nr. 191.

⁷¹ *Bağdat*'ın doğu kesiminde büyük bir mahalle (Yakut, II, 316).

tasıyla ilân etti. Ertesi gün, *Halbe*'de iki taraf arasındaki çarpışmalar yeniden başladı. Çok geçmeden *Besasirî*'ye galip duruma gelen *Irak Amîdi*, *Bâbu Ebrez*'de durmakta idi. *Reisürrüesa*, işi sürüncemeye sokacak olan onun önerisini dinlemeyip *Bâbü'l-halbe*'ye gitti. Onun bu hareketi üzerine *Hemedanlı* kadı Ebu'l-Fazl, ona cesaret vermek amacıyla "Bana kapıyı aç, gidip şu köpeğin ensesinden yakalayayım" demişti. Bunun üzerine savaşı sürdüremeyen ve bu hususta deneyimi olmayan *Reisürrüesa*, kapıyı açtı ve Ebu'l-Fazl, *Irak Amîdi*'nin askerleri, bunlarla beraber olan hâdimler, hâslar, *Hâşimiler* ve halk tabakası, *Halbe*'ye girip etrafa yayıldılar; bu sıralarda *Irak Amîdi*, *Reisürrüesa*'nın kapısında durup askerlere ok dağıttığı *Bâbu Ebrez*'de bulunuyordu. Öte yandan *Besasirî*, hile ile geri çekilip onları *Halbe*'nin sonuna değin üzerine çektikten sonra onlara ani bir saldırıda bulundu. Bunun üzerine onlar, bozulup geri çekilmek zorunda kaldılar; bu sırada yapılan çarpışmalarda bazı hâdim ve hâslardan başka *Hâşimî* ailesinden *Nakîb* Ebû Ali b. Ebû Temmam ve daha birçok kimseler öldürüldü, bazıları ise "aman" dileyip teslim oldu. Halk tabakasından birçok kimseler de *Bâbü'l-halbe*'de birbiri üzerinde sıkışıp kalmaları nedeniyle hayatlarını kaybettiler, öyleki kum yağınları bunların cesetleriyle doldu. Ölenler arasında *Hemedanlı* kadı Ebu'l-Fazl da bulunuyordu. Bu karmaşa sırasında halifenin veziri *Reisürrüesa* İbnü'l-Müslime, *Dârü'l-hilâfeye* kaçtı, *Besasirî* ise ordugâhına döndü. Bir gurup avam tabakası ve diğerleri, kadınlarını alıp halifenin haremını yağma ettikten sonra *Dârü'l-hilâfe*'den şehrin batı kesimine geçtiler. Bunun üzerine *Reisürrüesa*, *Bâbü'n-nübî*'ye giderek *Irak Amîdi*'nden yardım istedi ve ona "*Bâbü'l-âmmeye*'yi koru ve *Dârü'l-hilâfe*'nin savunma görevini de üzerine al" dedikten sonra hâdim ve hâsların koruduğu halifenin yanına gitti. Halife, ona "Bu durumda yapılması gereken şey nedir" diye sorunca o da halifeye "Surlar üzerinde savaşarak sarayı korumaktır; biz Tanrı'dan güzel takdir bekliyoruz" cevabını verdi. Onun bu sözleri üzerine *Hâşimî* ailesinden birisi, ona "*Ey Reisürrüesa*, *Abbasi* devletiyle kumar oynadın ve onu yendin" şeklinde onu itham eden bir ifade kullandı. Bu sırada onları dinleyen saraydakiler, "imdat!" diyerek feryad figan etmekte idiler. Onların bu feryadları üzerine *Reisürrüesa*, onlara "Ne oluyor yahu!" deyince onlar, "*Besasirî*'nin askerleri ve avâm takımı, saraya girerek *Divânü'l-hâs* ile hâdim ve hâsların binitlerini yağma ettiler" diye bağırdılar, halifeye de "Halkın kendisini görmesi için atna binmesini, daha sonra ise ya geri dönüp gelmesini, ya da Kureyş'in himayesine girmesini" tavsiye ettiler. Bunun üzerine halife el-Kaim, üzerinde siyah bir giysi, omuzunda aba, elinde kınından sıyrılmış bir kılıç, başında inci, çevresinde *Hâşimiler*, beraberlerinde ince keten bezi üzerinde birer *Kur'an*, açık başlarındaki saçlarını dağıtmış olan câriyeler, önünde kılıçları çekilmiş hâdimler olduğu halde, atna bindi. Bu sırada *Bâbü'l-Firdevs*'de karşılaştukları bir gurup yağmacıyı öldürdüler. Halife, *Irak Amîdi*'ne gitmek amacıyla *Bâbü'l-hâmmeye* geri döndü ve burada onun askerlerinin büyük bir kısmının silahlarını atıp Kureyş b. Bedran'a teslim olduklarını görünce *Besasirî* ve Kureyş'in *Halbetü'l-kebîr* mahallesinde bulduklarını bildiği için *Halbetü's-sagîr* mahallesine dönüp gitti; daha sonra da kendisine ait olan *Manzara*'ya çıktı. Bu sırada burada bulunan *Reisürrüesa*, aşağı tarafta bulunan Kureyş'e "Ey Alemüddin Kureyş, *Emîrü'l-mü'minîn*, senin buraya yaklaşmanı istiyor" diye seslendi. Derhal *Manzara*'nın alt tarafına gelen Kureyş'e *Reisürrüesa*, "Tanrı, sana, senin gibi hiçbir insanın elde edemediği bir rütbe ve senin gibi hiçbir insana helâl kılmadığı bir dereceyi ihsan edip versin. *Emîrü'l-mü'minîn*, kendi canı, ailesi ve yakınları için Ulu Tanrı ve onun elçisi Hz. Muhammed-Tanrı'nın salat ve selâmı üzerine olsun- ve *Arap* milletinin kefaletiyle senin himayene girmek istemektedir" dedi. Ona cevap olarak Kureyş, "Tanrı, halifeyi himayesine almıştır" dedi. Kendisi ve halifenin beraberindekilerin bu himaye dışında olduğunu anlayan *Reisürrüesa*, "Ben ve halifenin beraberinde olanlar, bu himaye içinde midirler?" diye sorunca Kureyş, sarığının altın-

daki külâhını halifenin ve bastonunu da *Reisürrüesa*'nın kefaleti için ona verdi. Bunun üzerine, kapı açıldı; halife ve *Reisürrüesa*, aşağı inip Kureyş'in himayesine girdiler; Kureyş, halifeyi ululamak amacıyla yer öptü. Bu sıralarda *Reisürrüesa* İbnü'l-Müslime, surdan çıkmıştı. Bunun üzerine Kureyş, derhal aşağı inip durumu Besasirî'ye bildirdi. Besasirî, ona "Sana yerine getirilmesini aramızda kararlaştırıp uygulanması hususunda ant içtiğimiz hususlar ortada iken sen, halife ve İbnü'l-Müslime'ye şefaet edip onları himayene mi almak istiyorsun?" dedi. Esasen Besasirî ve Kureyş, *Irak*'a karşı harekâta başlamadan önce "Birbirlerinden asla ayrılmayacakları ve *Irak*'ın aralarında eşit olarak bölüşülmesi" hususlarında birbirlerine karşılıklı olarak ant içmişlerdi. Kureyş, Besasirî'ye "Ben, aramızda ant içilip kararlaştırılan hususlardan birisi olan İbnü'l-Müslime'nin sana tesliminden kesinlikle dönmüyorum. Sen, onu al, ben de halifeyi alırım" cevabını verdi, Besasirî de buna itiraz etmedi. Böylece İbnü'l-Müslime ve Mansur b. Mezyed, Besasirî'ye gönderilip teslim edildi. Besasirî, İbnü'l-Müslime'yi görünce ona, "Merhaba devletleri yıkıp milletleri, ülkeleri ve içindeki insanları mahveden" diye hitap etti, İbnü'l-Müslime ise ona "Ey ulu insan! sahip olduğun kuvvet ve kudret dolayısıyla beni affet" dedi. Onun bu sözüne cevap olarak Besasirî de "Sen, sancak sahibi halifenin taciri, yani onu satan bir kimse durumunda bulunduğun sıralarda kuvvet ve kudret sahibi olmuşsun, işte o zaman sen, kadın, çocuk, mal ve mülk sahiplerini asla affetmeyip onlara acımadın. Ben ise bu durumda bir hükümdar olarak seni nasıl affedebilirim? Halkın malını, mülkünü gaspedip onları ceza olarak başka kalelere sürerek orada hapse atturdun, onların yandaşlarını öldürttün, evlerini yakıp yıktın. Beni *Bağdat*'tan sürüp uzaklaştırdın. Bütün bu kötü ve acımasız eylemleri yapan sensin. İşte bütün bunlar, senin kötü kusurlarından, eksik ve ilerisini göremeyen aklından hasıl olmuştur" dedi. Bu sırada onun çevresinde toplanan halk da İbnü'l-Müslime'yi lânetleyip ona küfürler ederek suçladılar. Halkın lincine uğramaması için Besasirî, onu kolundan kendi tarafına çekti ve sürekli olarak onu azarladı; İbnü'l-Müslime ise ondan özür dilemekte ve canına acıyarak kendisini korumasını istemekte idi. İbnü'l-Müslime'nin bindiği binitin üzengisini tutan adam, onu yere düşürmek amacıyla hayvanın burun kaskacını çözdü, halk da ona yardım etmekte idi. Çok geçmeden İbnü'l-Müslime, yere düştü; derhal atından inen Besasirî, onu kendi atına bindirip otağına götürdü. İşte bu sırada *Bağdatlı Türklerden* birisi, İbnü'l-Müslime'nin üzerindeki giysiyi çıkarıp bir gömlek giydirdi ve başına da şîi simgesi olan beyaz bir sarık geçirdi. Daha sonra Besasirî, İbnü'l-Merdûşî, kadî'l-kudat Ebû Abdullah b. ed-Damganî, Hibetullah b. el-Me'mûn, Ebû Ali b. eş-Şirvanî ve büyük tacirlerden kendisine düşman olan ve sahip olduğu mal ve nimetlerin elinden alınmaması nedeniyle halifenin sarayında ikamet eden Ebû Abdullah b. Abdülmelik'i yakalamıştı, ayrıca o, Çağrı Bey'in kızı halife el-Kaim'in eşi Arslan Hatun'u da ele geçirdi ve ona sonderecede iyi davrandı, daha sonra onu kendi adamı Ebû Abdullah b. Cerâde'ye teslim etti. Öte yandan Kureyş, halife, *Irak Amîdi*, Ebû Mansur b. Yusuf ve iki oğlunu ele geçirmişti. Kureyş, halifeyi üzerinde kara bir giysi, kolunda abası, elinde kınından sıyrılmış bir kılıç ve önünde bir sancak olduğu halde, ata bindirerek ordugâhına götürüp ona sonderecede saygı ve hürmet gösterdi ve güzel bir otağa yerleştirdi. Halifenin beraberinde, hâs hâdimlerinden Reyhan, Muvaffak ve Afif bulunuyordu. Kureyş, halifenin kaldığı otağı kendi yakın adamlarına emanet etti. Bu duruma düşmesine çok üzelen halife, hazımsızlığa yakalanması nedeniyle yemeden içmeden kesilmişti. Halifenin bu haline üzülen Kureyş, ticarî işlerden başka hiçbir şeyle meşgul olmayıp kedinin yormayan tacir Ebû Abdullah b. Cerâde'yi de himayesine aldı; Ebû Abdullah, Kureyş'e evini ve içindeki ticari malları koruduğu takdirde 10 bin altın verme taahhüdünde bulunmuştu. Bu nedenle Kureyş, evi ve dolayısıyla içindeki malları koruması altına aldı. Kureyş, ayrıca Ebû

Mansur b. Yusuf ile iki oğlunu otağına alıp onlara izzet ve ikramda bulundu ve onun Besasirî ile olan düşmanca durumunu düzeltti. Bu arada avam tabakası, Salı günü, *Kerh* mahallesi ile diğer yerlerden geçerek *Nizamiye Medresesi*'nin kapı yönünde bulunan *Ebû Saîd es-Sûfi Ribatı*'nı ateşe verdikten sonra halifenin sarayına çıkıp içeri girerek pek çok mal, cevâhir, giysiler, kap, yakut, altın ve gümüş süs eşyaları ve değer biçilemeyen diğer bütün şeyleri yağmalayıp götürdüler. Bu nedenle *Kerh* mahallesi halkı, *Araplar* ve köleler zengin olmuşlardı. Fakat ertesi gün (Çarşamba) Besasirî, sarayda hâla yapılmakta olan yağmayı durdurup geri kalan bütün malları dışarı çıkarttı. Daha önce yapılan antlaşma gereğince bunlar, Besasirî ile Kureyş arasında eşit olarak paylaşıldı. Bu arada İbnü'l-Müzehebb el-Kâs, *Bâbü'n-nûbî*'de öldürüldü, İbnü'z-Züheyri ile İbnü'l-Beden ise kurtarıldılar. Esasında bunların üçü de halkın işlerini yapmadıkları gibi, onları tehdit edip korkutuyordu; işte bu bakımdan halkın kalbinde, onlara karşı bir nefret ve hiddet duygusu oluşmuştu. Öte yandan Besasirî, İbnü'l-Müslime'yi içine yerleşip kapısına bir fil bağlattığı *İbn Tâhir Evî*'ne götürüp demirle bağlattı, ayakları şişinceye dek eliyle şiddetle vurdu, daha sonra da bağlarını çözdürdü, böylece o biraz rahatladı ise de Besasirî onu yeniden bağlattı; Besasirî, ayrıca kadı ve daha bazı kimseleri tutuklatıp işkence yaptırdı; bu arada da Kureyş'ten, "Halifeyi kendisine teslim etmesini" istedi ise de o, onun bu isteğini yerine getirmeyip halifeyi ona vermedi; sonunda "Halifenin muhafazası hususunda ortak yetkiye sahip olmaları ve halifenin her ikisinde de kalmayıp *Hadîse* hâkimi Muhâriş'e gönderilerek orada hapse atılması" hususlarında anlaşılabilirler. Onların bu kararını öğrenen halife, her ikisinin kendisine karşı bir tuzak hazırlamasından endişeye kapıldı; bu nedenle o, Kureyş'e "Kendisine iltica etmek istediği" haberini gönderdi ise de o, bunu kabul etmedi. Bunun üzerine halife, derhal Kureyş'in otağına gidip eteğine yapışarak "Benim senden uzaklaştırılma haberini aldım. Ben canımı, ancak senin vefalı kefaletini bana verdiğin zaman sana teslim ederim. Tanrı'ya ant olsun ki sana, şu canım için son bir kefalet istemek amacıyla geldim. Eğer sen, beni Besasirî'ye teslim edersen beni yok etmiş olursun, bu davranış ise *Arapların* törelerine asla uygun değildir" dedi. Bunun üzerine Kureyş, ona "Sana, herhangi bir kötülük yapılmayacak ve hiçbir zulme uğratılmayacaksın. Ancak bu çadır, senin ikametine uygun bir yer değildir. Besasirî, senin bu ülkede kendisiyle birlikte kalmanı istemez, çünkü sana olanlar oldu. Bu nedenle ben, seni *Hadîse*'ye götürüp zühd ve takva sahibi olan amcaoğlum Muhâriş'e teslim edeceğim, korkma! Benim himayeme güven ve şimdi yerine dön!" dedi. Böylece Kureyş'ten istediği yerine getirilmeyince halife "Benim bu başıma gelen hal, Tanrı tarafından bana ulaştırılan bir şeydir" diyerek kalkıp kaldığı yere geri döndü. Daha sonra (9 Zülhicce=27 Ocak Çarşamba gecesi) Kureyş, *Bağdat*'ın batı kesimine geçip *Mansur Cami*'nin yakınına çadırını kurdu ve halifeyi de *Mekabir-i Kureyş*'deki⁷²⁻⁷³ *Meşhed*'e nakletti. Halifeye "Geceyi burada geçireceksin" denilince "Düşmanım olan bu *Alevîler*, bana saldırdılar" diyerek burada kalmayı kabul etmedi. Bunun üzerine kendisine ağır sözler söylenen halife, bunlara aldırış etmeyip *Meşhed*'deki bir eve giderek geceyi orada geçirdi. Esasında halifenin *Meşhed*'e nakledilmesinin nedeni, buranın çok sıcak olması, İbnü'z-Züheyri ve İbnü'l-Beden'in kendisine karşı olan kötü tutum ve davranışları, dolayısıyla da kendisinin böylece aşağılanması idi. Daha sonra Besasirî ve Kureyş'in adamları, halifeyi kaldığı evden alıp bir deveye bindirerek *Hadîse*'ye götürdüler. Halife, *Enbâr*'a gelince üşüdüğünü söyleyip sırtına geçirmek üzere bir şey istedi ise de verilmedi. Çok geçmeden *Enbâr* ilerigelenlerinden İbn Mehdûye (İbn Mehdeviyye), halifeye, içinde kolsuz gömlek ve çarşaf bulunan bir hırka gönderdi. Halife, "*Enbâr*'dan *Bağdat*'a geri döndürmeleri ve kendisine dostluk gösterip

⁷²⁻⁷³ *Bağdat*'ta ünlü bir makber ve buradaki mahallenin adı (Yakut, IV, 587).

ihşanda bulunmaları ve kendisine ait olan bütün yerlerin korunması hususlarında ciddi bir ant içmelerini" bildirdi. Fakat onun bu isteklerine hiç aldırış edilmediği gibi, kendisine bir cevap da verilmedi. Besasirî, önünde *Mısır* halifeliği bayrakları olduğu halde, *Bağdat*'ın doğu kesimindeki *Musallâ*'ya gitti (10 Zülhicce=28 Ocak Perşembe); beraberinde bulunan 700 askerden büyük bir bölümü *Türk* idi. Besasirî, beyaz bir elbiseyle üzerine *Mısır Halifeliği* bayraklarını çektiği bir tekneyle şehrin karşı tarafına geçerek oradaki bir camide bayram namazı kıldı. Teknenin ön tarafında, halifenin *İnşa Divanı* görevlisi olup bütün bunları, bugün kayıp bulunan eseri *Uyûnü't-tevârih*'e kaydeden Garsunni'me, öbür tarafında ise halifenin hâcibi Ebû Mansur b. Bekrân ilerliyorlardı. Besasirî, *el-Mustansiriyye* adıyla, bir yüzünde "Tanrı'dan başka hiçbir ilâh yoktur, Muhammed onun peygamberidir", öbür yüzünde de "Tanrı'nın kulu ve onun yakını (dostu) el-İmam el-Mustansır Billah, Ebû Temîm, inananların emîrinin önde geleni" yazılı bulunan altın (dinar) paralar bastırdı; böylece o, şii *Mısır Halifeliği*'ne tâbi olduğunu resmen ilân etmiş oluyordu⁷⁴.

Öte yandan *Deyâlf*'de bulunan Dübeyş, yukarıda belirttiğimiz olayları haber alınca derhal *Bağdat*'a hareket etti (Zülhicce=Ocak 1059 Cumartesi). Besasirî ve Kureyş, Dübeyş'le aralarını düzeltmek amacıyla, beraberlerinde Ebû Abdullah el-Merdûşî ve diğer bazı yakın dostları olduğu halde, onu karşıladılar. Bununla birlikte Besasirî, *Surât*'a gelip konan Dübeyş'in adamlarından bu gurubu gece yakalayıp onları tehdit ile korkuttu. Bu sırada da, *Vâsıt*'taki bir kısım *Türkler*, Besasirî'ye gelip katıldılar; o da onları hizmetine kabul ederek onları memnun eden davranışlarda bulundu. Bu arada Besasirî, halife el-Kaim'in sarayındaki *Harem*'i boşaltmış, ancak burada çok az sayıda kimse kalmıştı; buradaki odalar, diğer oturulacak yerler ve sokaklar tamamen tahrip edilmişti. Bu arada Besasirî, sultan Tuğrul Bey'in *Musul*'dan dönüşünde bir kısım askerlerini yerleştirmiş olduğu *Tekrit*'i, hizmetinde bulunan Haydar adlı bir *Türk*'ü gönderip kuşattı; ayrıca o, kendisini öldürmeyi planlayanlardan bir gurup *Türk*'ü, fesat çıkaran bazı kimseleri ve bunlar arasında bulunan ve kurtulma girişiminde bulunan İbnü'z-Züheyri'yi öldürttü. Bu arada öldürülmesi kararlaştırılan İbnü'l-Beden, Besasirî'nin adamlarının elinden kaçıp kurtulmuştu.

Büyük bir ihtimalle sultan Tuğrul Bey tarafından gönderilen bir atlı, *Bağdat*'a gelerek sultanın haciplerinden adı belirtilmeyen birisine gelip "*Sultanın Hemedan'da İbrahim Yınal* tarafından kuşatılmış olduğunu" içeren bir mektup verdi (Zülhicce=Ocak). Sultanı kuşatan İbrahim Yınal, "*Sultanın eşi Altuncan Hatun'un beraberinde bir miktar kuvvet ve hazineyle Hemedan'a ulaşmakta olduğunu*" haber alması üzerine, onu yakalamak amacıyla büyük bir askerî birliği harekete geçirdi; ayrıca İbrahim Yınal'a bağlı olan büyük bir *Türkmen* gurubu, beraberindeki hazine vesaireyi yağmalamak için onu izlemeye koyuldular. Fakat sultanın kuvvetleriyle yapılan çarpışmalarda İbrahim Yınal, bozguna uğrayıp geri çekilmek zorunda kaldı. Bu bozgun üzerine başkent *Rey*'e gelen sultana, eşi Altuncan Hatun da katılmıştı. Hatun'un beraberinde elleri bağlı halde oğlu Enûşirvan da bulunuyordu. Fakat onun bu haline acıyan sultan Tuğrul Bey, onu, bağlarını çözdürüp serbest bıraktı. Öte yandan İbrahim Yınal'ın böylece yenilgiye uğraması sonucunda kendisine

⁷⁴ Besasirî ve müttefiklerinin *Bağdat*'ın işgali ve daha sonra cereyan eden olaylar için Krş. İbnü'l-Esir, IX, 640 vd; Bundarî, adigeç. Esr., s. 12 vd.; İbnü'l-Adîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, Bugye çev., A.Sevim, Ankara 1989, Besasirî, mad., s. 1-10; M.A. Köymen, adigeç. Esr., 46 vd.; O. Turan, adigeç. Esr. s. 89-91; A. Sevim-E. Merçil, adigeç. Esr., s. 43-45; C. Alptekin, adigeç. Makl., s. 112-113. Özellikle bu araştırma eserlerde, konu ile ilgili olaylar, Garsunni'me'nin kayıtlarına göre sonderecede az ve yetersizdir.

bağlı *Türkmenler*, geri dönüp obalarına geldikleri zaman sahip oldukları bütün mal ve sair şeylerinin tamamen yağma edilmiş olduğunu gördüler⁷⁵.

Daha önce Besasirî tarafından tutsak alınan sultanın hâcibi Yaruhtekin (Yaruktekin)'in Altuncan Hatun'la beraber bulunan eşi, sultandan "Eşinin, tutsak olan Besasirî'nin eşi ve çocuklarına karşılık kurtarılmasını" istedi. Onun bu önerisini olumlu karşılayan sultan Tuğrul Bey, Bedr b. Mühelhil'e bir mektup gönderip "Yaruhtekin'i teslim alarak Besasirî'nin çocuklarını teslim etmesini" bildirdi. Bu arada Besasirî'nin kayınbabası İbnü's-Simnânî'nin ödemeyi üzerine aldığı üç bin altın karşılığında kadi'l-kudat Ebû Abdullah ed-Damganî'yi serbest bıraktığı kaydedilmiştir (Zülhicce= Ocak). Bu kısa kayıtlardan sonra daha önce *Hadîse*'ye ikamet için yola çıktığı belirtilen halife el-Kaim'in buraya geldiği ve bura hâkimi Muhâriş el-Bedevisi'nin kendisini sonderecede saygıyla karşılayıp ona bizzat hizmette bulunduğu belirtilmiştir.

1058/59 yılının son olayı olarak Garsunni'ye, sultan Tuğrul'un yaşça kendisinden daha büyük olan ağabeyi Davut Çağrı Bey'in *Belh* kentinde öldüğünü kaydetmiştir. *Bağdat*'a hiç gelmediği belirtilen Çağrı Bey'in, "Mahmud b. Sebüktekin'in çocuklarıyla, yani *Gazne* hükümdarlarıyla mücadele amacıyla *Horasan*'da oturduğu" ifade edilmiştir. Halife el-Kaim'in de kayınbabası olan Çağrı Bey'in akıllı, yiğit, tedbirli ve cömert bir insan olduğu, özellikle belirtildikten sonra "İki oğlu Yakutî ve Kavurt Beylerin sultan Tuğrul Bey'in ölümü üzerine *Selçuklu* tahtına geçen kardeşleri sultan Alp Arslan'ın yanına gittikleri" kaydedilmiştir.

451 (1059/60) Yılı Olayları

Bu yılla ilgili olarak kaydedilen ilk haber, *Hille* hâkimi Ebu'l-eazz Dübeys b. Sadaka hakkındadır. Şöyleki: Dübeys, *Bağdat*'ın Besasirî ve müttefikleri tarafından işgal ve burada cereyan eden insanlık dışı olaylara kızgınlık ve nefret duygularıyla buradan ayrılıp *Sarsar*'a⁷⁶ giderek konakladı (2 Muharrem=18 Şubat 1059 Perşembe). Dübeys'in buraya geldiğini haber alan Besasirî, onunla görüşüp konuşmak istiyordu. Kendisine karşı düşmanca amaçlarının olduğunu öğrenen Dübeys ise konuk etmeksizin onunla ayakta görüşmeyi yeğledi, daha sonra da memleketine döndü (4 Muharrem=22 Şubat). Bunun nedenini Garsunni'ye şöyle açıklamaktadır:

Dübeys, sultan Tuğrul Bey'in Besasirî ve müttefiki Kureyş'e karşı bir ittifak yapmakta olduğunu bildiği için Besasirî'ye yardım amacıyla *Bağdat*'a gitmekten çekinmekteydi. Fakat o, Besasirî'nin *Bağdat*'ı işgal etmesi üzerine ve ayrıca Kureyş'in halifenin sarayından alınan değerli mallardan ve topraklarından hisse aldığını öğrenince *Bağdat*'a bir an önce gitmediğine âdeta pişman olmuştu. Besasirî, Dübeys'in Ebû Abdullah b. el-Merdüşî ve halifenin diğer yakınlarının can güvenliğini sağlayıp onların evlerine geri dönmeleri hususunda görüşmeler yapması nedeniyle onu ayıplayıp kırmıştı. Esasen Besasirî, *Cebel*'de hapis bulunan cariyesi Zühre ile iki çocuğunun kaçıp kurtulmalarına engel olup onları, *Reisürrüesa* İbnü'l-Müslime'ye teslim etmesi nedeniyle İbnü'l-Merdüşî'yi ağır bir dille suçlayıp tehdit etmişti. Besasirî'den özür dileyip suçunu inkar eden İbnü'l-

⁷⁵ Bu konuda verilen bilgiler, sonderecede azdır. Bu hususta ayrıntı için bk. İbnü'l-Esir, IX, 645; Bundarî (Türkçe çev.), s. 12; O. Turan, adigeç., Esr., 90; M.A. Köymen, adigeç. Esr., s. 58 vd.; A. Sevim-E. Merçil, adigeç. Esr., s. 43-44.

⁷⁶ *Bağdat* banliyolarına yakın olup *Aşağı* ve *Yukarı-Sarsar* olmak üzere iki bölümden oluşan bir yer (Yakut, III, 381).

Merdûşî, Besasirî'ye "Sen onları kuvvet kullanarak aldın" demişse de özü kabul edilmiştir. Bu arada Dübeys, sultan Tuğrul Bey'den "Yönetimi kendine ait olan ıktai vermesini" istemişse de sultan, onun olumsuz davranışları nedeniyle bunu kabul etmemiştir. Böylece sultana kırgın ve kızgın bir hale gelen Dübeys, işte bu nedenle memleketine dönüp gitmiştir.

Bu kayıtlardan sonra metinde, Kureyş'in bir miktar para karşılığında Besasirî'ye canını bağışlattığı Ebû Mansur Yusuf'un kararlaştırılan parayı vermediği kaydediliyor (Muharrem=Şubat/Mart 1059). Daha sonra da halife el-Kaim'in *Ermeni* bir cariyeden olup 90 yaşında bulunan annesinin, gözaltında tutulduğu yerden Besasirî'ye bir mektup gönderip "Kendisine eziyet edildiğini" bildirdiği, bunun üzerine Besasirî'nin onu *Harem'e* getirterek iki cariyeyi ona hizmetle görevlendirdiği, kendisine her gün 12 rıtl (takriben 480 dirhem) ekmek ve 4 rıtl (takriben 160 dirhem) da et verildiği kaydedilmiştir. Bunlardan sonra Garsunni'me, şu bilgileri vermektedir:

Kureyş, beraberinde Çağrı Bey'in kızı olan halifenin eşi Arslan Hatun ve *Amîdü'l-Irak* olduğu halde *Tekrit'e* gitti. Bu arada Besasirî, *Amîdü'l-Irak* hakkında ona haber gönderip "Bu adamdan sana bir hayır gelmez; onu bana teslim et, götürüp *Reisürrüesa İbnü'l-Müslime*'nin yanına asayım, buna karşılık sana 5 bin altın veririm" dedi. Gerçekten sondercede cimri olan Kureyş, Besasirî'nin bu para önerisi karşısında oldukça yumuşama göstermişti. Öte yandan kendisi hakkındaki Besasirî'nin bu önerisini haber alan *Amîdü'l-Irak*, Kureyş'e "Ben, senin adına *Tekrit* kalesini alır ve sana pek çok para veririm" şeklinde bir öneride bulundu. Bu durum karşısında Kureyş, derhal harekete geçen Besasirî'ye "Kendisine karşı daha olumlu bir tavır alması halinde ben, kaleyi alır, *Amîdü'l-Irak*'ı da sana teslim ederim, sen de onu öldürürsün" haberini gönderdi. Böylece her ikisi arasında bu hususta bir antlaşma olunca Kureyş, derhal *Tekrit'e* yürüdü, fakat hileyle de olsa kaleyi ele geçirecek bir güce sahip değildi. Bu nedenle Kureyş *Amîdü'l-Irak'a* "Ben, bildiğin gibi senin canını Besasirî'den korumuştum. Bu nedenle daha önce vadettiğin üzere, kaleyi teslim alabilecek kimseleri kaleye gönder" dedi. Bunun üzerine *Amîdü'l-Irak*, derhal harekete geçip *Türklerden* oluşan birkaç kişiyi *Tekrit* kalesine gönderip "Kalenin bunlara teslim edilmesini" bildirdi. Bu birkaç *Türk*, kalenin önlerine geldikleri sırada içerdekiler, surlar üzerine çıkarak Kureyş'e küfürler savurup lânetlediler ve "Ey mel'un! başlarına kötülük ve belaların geldiği halife ve *Reisürrüesa*'ya verdiğin himaye sözü ve güvence nerede kaldı?" diye bağırarak tekrar onu lânetlediler. Öte yandan kendisine karşı yöneltilen bu kötü hareketlerin *Amîdü'l-Irak* tarafından yaptırıldığı kanısına varan Kureyş, *Amîdü'l-Irak*'ı Besasirî'nin *Türk* memlûkü *Asuhtekin'e* teslim ettikten sonra *Musul'a* gitmek üzere *Tekrit* önlerinden ayrıldı (30 Mart 1059 Pazartesi). Çok geçmeden *Amîdü'l-Irak*, bir tekneye bindirildi ve elleri bağlanıp suya atılmak suretiyle öldürüldü. Bu olaydan hemen sonra, aynı gün (30 Mart Pazartesi) Besasirî, kadi'l-kudat *Damganlı* Ebû Abdullah, Ebû Mansur b. Yusuf, hatib Ebu'l-Hasen el-Haşimî ve *Abbasi* ilerigelenlerini hilâfet sarayında toplayıp, kendisi de halifenin kürsüsüne oturarak, onlara, *Mısır* halifesi el-Mustansır'ı resmen tanıyıp ona bağlılıkları (biat) hususunda ant içirdi. Böylece artık *Abbasi Hilâfetinin* başkenti *Bagda'ta* resmen şii *Mısır Halifeliği* hâkim duruma getirilmiş oluyordu. Bu arada Besasirî, tâbi olduğu *Mısır* halifesi el-Mustansır'ı da ihmal etmeyip memlûkü *Hantekin* (خنتكين) ve Ebû Tâlib Kâmrev b. el-Melik Ebû Kâlicâr b. Büveyh'i, bir mektup ve küçük fillerle *Mısır'a* gönderdi. Esasen Besasirî, *Fatmî* veziri Ebu'l-Ferec b. el-Magribî'ye karşı pek iyi duygular beslemiyor ve ondan çiddî biçimde çekiniyordu; çünkü vezir, kendisiyle yaptığı yazışmalarda, ihmali, birtakım olumsuz hareketleri ve gönderdiği elçileri azarlaması v.s. gibi,

kendisi hakkında pek iç açıcı olmayan davranışlarda bulunmakta idi; hattâ vezir, bir kez el-Mustansır'a "Bu Besasirî, mal ve paraları alıp birçok memleketleri istilâ ve tahrip etmiştir. Bu tür hareketleriyle o, iki amaç peşindedir. Birincisi, *Fatimilere* karşı hâkim duruma geçip başkalarına yaptığı kötü şeyleri bize de yapmak, ikincisi, *Horasanlı Türk* askerlerini Suriye'ye de hâkim olmak üzere, oraya sevk etmek. Besasirî, şimdiye dek yaptığı bütün işlerin doğruluğuna inanan ve her yere hâkim olmak amacıyla büyük çabalar göstermekten korkup çekinmeyen bir kimsedir. Ancak o, bizim kuvvet ve kudretimizden çekinir" sözleriyle halifeye onun aleyhine birtakım olumsuz telkinlerde bulunmuştu. Besasirî ise, el-Mustansır'a gönderdiği mektupta şunları yazmıştı:

"Tanrı, ulu kişimiz ve efendimiz, mü'minlerin emîri, imam el-Mustansır Billah'a iyilik ve selâmet ihsan etsin. O, temiz maddelerden (unsur) seçilmiş, büyük öğünme sahibi bir şeyh, bütün milletlerin itaat ettiği, dinin korunması için Tanrı tarafından seçilmiş, parlak olarak doğmuş bir yıldız, kutsal yerlerin -Tanrı nurlarını artırsın ve yardımcılarını aziz kılsın- hükümdarlarının en önde gelenidir". Besasirî, mektubuna bu dua bölümünü daha da uzattuktan sonra şöyle devam etmektedir:

Tanrı, Irak'a yürüyerek gururlu insanlardan öğ alma ve yerle göğün birleştiği ufukta, şerefli adınıza hutbe okutma hususunda amacıma erişme fırsatını mümkün kıldı. Zaman zaman bereketli ve şerefli yerlerin dualarının karşılığı, erkenden ve güzel kokusuyla her yere yayıldı. Artık bundan sonra barış ve buna sadakat hususunda size ant içiyorum". Besasirî'nin *Fatimî* halifesi el-Mustansır'a gönderdiği mektupta ayrıntılı olarak şu bilgiler veriliyor: Kendisinin, 2 Zülkade (10 Aralık) Pazar günü, yıldızları çoğalan, şansının arttığı ve gerdanlık gibi olan yıldızların dizilip bir araya geldiği *tâli*'de (ufukta yükselmekte olan tutulma düzlemi) *Bağdat*'a girdiği ve şehrin, tahrip olmuş binalarıyla baykuş ve diğer vahşi hayvanların barınağı olan bir kent görünümünde olduğu ve halkının da zulüm, fesat ve çeşitli kötülöklere göğüs germiş olup sanki mezarlardan çıkarılmışlar gibi bulunduğu, özellikle kaydedilmiştir. Daha sonra kendisinin *Bağdat*'a girişinin, kent halkını üzüntü, elem ve hastalıktan kurtulup şifa bulma durumuna getirdiği, belirtiliyor ve kent halkının, onu esenlik rüzgârını koklamışcasına, gam bulutlarının açılmasını bekleyen bir çocuğun babasını beklediği ve isteğini arayan bir kimsenin arzusuna kavuştuğu gibi karşıladığı, kaydedilmiştir. Böylece şehre hâkim olan kendisinin halka mütevazi bir kalple iyi davranan soylu bir insan olduğu, ayrıca belirtilmiştir. Bu ifadelerden sonra da *Bağdat*'taki icraatı anlatılıp şehrin batı kesiminde, *Mısır Fatimî* halifesi el-Mustansır adına şiî hutbesi okutmaya başlattığı, bir köprü yaptırıp burasını kentün doğu kesimine bağladığı, kaydedilmiştir. Ayrıca kendisinin kentün orta kesiminde bulunan ve suçluların hapsedildiği *ez-Zâhir*'de karargâh kurduğu, belirtilmiştir. Bu arada halife ve sultanın yandaşları olduğu anlaşılan *Türkler*, *Haşimîler*, cariyeler ve kölelerden oluşan ve sayıları 10 binden fazla olan Tanrı düşmanları, zalim ve azgınlar, dar bir yerde toplanıp kendilerini bu baskı ve zulümden kurtaracak düşmanlarını dağıtıp çekilmeye mecbur edecek *Horasan*'dan bir kurtarıcının gelmesini beklemekte ve her an savaşa hazır durumda oldukları ve hiçbir atı ve yayanın kendilerine yaklaşmadıkları, kaydediliyor. Onların bu bekleyişleri, Zülkade'nin sonuna (Aralık ortaları, Pazartesi) dek sürüp gitti. Daha sonra onlar, şehir kapılarından birisini ok atmak suretiyle ele geçirdiler. Bunun üzerine kendisinin yandaşlarının derhal harekete geçerek onlara saldırdıkları, ancak bir saat süren bir çarpışma sonunda onların dağılıp kaçtıkları ve bu topluluktan ancak 800 kişinin kurtulduğu belirtilmiştir. Kurtulanlar arasında *Haşimîlerin* nakîbi, *Amîdü'l-İrak*'ın asi nâibi, İbnü'l-Me'mun v.s. bulunuyordu. Halife, *Amîdü'l-İrak*, kadi'l-kudat, hâcibler, ilerigelen kimseler ve yüksek makam sahiplerinin yer aldığı balık gibi ağa takılan bu insanların evlerinin yağmalanıp tahrip

edildiği ve pek çok malları, mücevheratı, yakutları, giysi ve atlarına elkonulduğu, halifenin ise kendisi hakkında uygun ve şerefli bir karar çıkıncaya dek *Hadise-Âne*'ye götürülüp gözaltına alındığı, veziri *Reisürrüesa İbnü'l-Müslime*'nin ise çeşitli ağır işkenceler yapıldıktan sonra asılmak suretiyle öldürüldüğü, kaydedildikten sonra "Bizim onlara uyguladığımız bu cezalar, ibret alacaklara ibret ve akıl sahiplerine de vaaz ve nasihat olsun diye verilmiştir" cümlesiyle mektup sona ermektedir.

Besasirî, *Fatımî* halifesi el-Mustansır'a gönderdiği bu mektubunda, görüldüğü üzere, *Bağdat*'ı işgali ve daha sonra da burada giriştiği eylemleri, halifeye birer birer anlatmış, böylece tâbi olması dolayısıyla ona yaptığı işler hakkında bir tür hesap vermiştir. Daha sonra metinde şunlar kaydediliyor: Besasirî, Rebiülevvel (Nisan/Mayıs) ayında *Necef* ve *Kerbela* (*Meşhedeyn*)'yı ziyareti sırasında *Matûrâbâd*'da bulunan Dübey's'in kendisini daveti üzerine ona gidip konuk oldu. Dübey's, Besasirî'den Ebû Abdullah el-Merdûşî'nin affedilmesi hususunda ricada bulundu ise de Besasirî, ona "Bu konuda konuşmaktan kendisini affetmesini" söyledi, daha sonra da Ebû Abdullah'a karşı olan olumsuz duygu ve düşüncelerini ona açıkladı. Bu konuşmalardan sonra her ikisi, aralarında "*Vâsıt*'a gidip bu sırada *Basra*'da bulunan Ebû Kâlicar'a karşı barış, ya da savaş yoluyla önlem alınması" hususunda bir anlaşma yaptılar. Buradan *Medâyin*'e dönen Besasirî, askerlerini beklemek amacıyla burada ikâmete başladı; bu arada da halife el-Kaim'in halifeliğinin artık resmen hükmünün kalmadığı hususunda birtakım girişimlerde bulunmak üzere, birisini görevlendirdi; çok geçmeden de o, halifenin şeriflik görevlerini iptal ettiyse de kendisine "Şeriflik, halife için hiçbir anlam taşımayan, şeylerdendir; senin bunu iptal etmekte yarardan daha çok zarar ve hattâ suç vardır" denilmesi üzerine o, bundan vazgeçti. Bu arada *Fatımî* veziri Ebu'l-Ferec b. el-Magribî'den Besasirî'ye gönderilen mektuplarda, *Bağdat*'ı işgaliyle kendisine herhangi bir hürmet ve saygı duyulmadığı" özellikle belirtilmiştir⁷⁷.

Sultan Tuğrul Bey'in İbrahim Yınal'ın isyanı sebebiyle *Bağdat*'tan ayrılmasından sonra şii *Mısır Fatımî Halifeliği*'nin büyük ölçüde maddî yardımlarıyla *Bağdat*'ı işgal ve halife el-Kaim'i tutsak olarak *Hadise-Âne*'ye gönderip gözaltına alan Besasirî'nin *Bağdat* ve diğer *Irak* kentlerindeki icraatı, buraya kadarki metinde oldukça ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Bundan sonraki metinlerde de İbrahim Yınal'ın isyanını bastıran sultanın Besasirî'yi bertaraf ile halifeyi *Bağdat*'taki makamına iadesi ve daha sonra cereyan eden olaylar, Sıbt İbnü'l-Cevzî tarafından yine Garsunni'me'nin kaybolan *Uyûnü't-tevârih*'inden naklen bütün ayrıntılarıyla anlatılacaktır. Bu olayların, *Selçuklularla* ilgili bölümleri şunlardan ibaretir:

Besasirî'nin adından da anlaşılacağı üzere, *Türk* asıllı hâcibi Yaruhtekin'in bir kölesinin *Bağdat*'a gelip "Besasirî'nin karısının *Şehrizûr*'da, Bedr b. Mühelhil'in yanında bulunduğunu, ayrıca sultan Tuğrul Bey'in giriştiği savaş sonunda İbrahim Yınal ile kardeşi Ertaş ve iki oğlu Ahmet ve Muhammed'i tutsak aldığını, yanına getirttiği İbrahim Yınal'ı, yayının kirişiyle boğdurtmak suretiyle, iki yeğenini de normal yollarla öldürttüğünü, daha sonra sultanın başkent *Rey*'e gelip eşi Altuncan Hatun'la buluştuğunu" söylediği kaydedilmiştir. Sıbt İbnü'l-Cevzî, bu konuda sözü doğrudan doğruya Garsunni'me'ye bırakmaktadır. Garsunni'me demiştir ki:

⁷⁷ Gerçekten bu mektuplardaki ifadelerden, Besasirî'nin *Bağdat*'ı işgal ve halifeyi *Hadise-Âne*'ye gönderip gözaltında tutması ve *Bağdat*'taki icraatının *Fatımî* halifeliği tarafından olumlu karşılanmadığı açıkça anlaşılıyor. Bu konuyla ilgili olarak tarihî değeri olmasa da Bugye'de (S. 9-10) kaydedilen bir rüya kapsamında, Besasirî'nin bu hareketleri pek hoş karşılanmamaktadır.

"İbrahim Yınal, sultan Tuğrul Bey karşısında bozguna uğrayıp *Hemedan*'dan ayrılmaya kardeşi Ertaş'ın iki oğlu Muhammed ve Ahmet'e mektup gönderip onlardan yardım istedi. Bunun üzerine onlar, 30 bin kişilik bir kuvvetle İbrahim Yınal'a katıldılar. Böylece biraz daha kuvvetlenen İbrahim Yınal, Rey'e 20 fersah uzaklıktaki *Kazvin*'e gidip karargâh kurdu. Onun hareketini izleyen sultan Tuğrul, onunla savaşa tutuştu ise de yenilerek Rey'e dönmek zorunda kaldı. Böylece, İbrahim Yınal, sultana karşı üstün bir duruma gelmiş oldu. Bunun üzerine kardeşi Davut Çağrı Bey'in oğulları *Kirman* hâkimi Kavurt Bey ile kardeşleri Yakutî ve Alp Arslan, kuvvetleriyle birlikte süratle gelip sultana katıldılar. Böylece daha güçlü bir duruma gelmiş olan sultan Tuğrul Bey, derhal İbrahim Yınal'a karşı harekâta girişti ve yapılan savaşta, askerlerinin büyük bir bölümü öldürülen İbrahim Yınal ile iki yeğeni Ahmet ve Muhammed tutsak alınıp sultanın huzuruna getirildiler; sultan, onların "öldürülmeleri" emrini verdi, fakat öldürülmemeleri için kendisine yalvarıp yakarılınca bir an durakladı, fakat İbrahim Yınal'ın halifeye karşı yaptığı kötü şeylerin, yani Besasirî ve yandaşlarıyla halife aleyhine giriştiği hareketlerin kesinleşmesi üzerine, İbrahim Yınal, sultanın huzurunda yayının kirişiyile boğdurulmak suretiyle öldürüldü; yeğenleri Muhammed ve Ahmet de yine sultanın emriyle öldürüldüler. Daha sonra sultan, İbrahim Yınal'ın nakiblerini, durumu açıklığa kavuşturmaları için bu sırada vezir Amîdülmülk Kündürî'nin de yanında bulunduğu *Ahvaz*'da ikamet eden Hezaresb'e gönderdi. Daha sonra Hezaresb, Amîdülmülk'ten alun ve giysilerle bir at alıp sultanın katına çıkmak üzere *Ahvaz*'dan ayrıldı". Böylece Garsunni'me'nin bizzat kendisinin İbrahim Yınal isyanı ve sonu hakkındaki sözleri böylece sona ermektedir⁷⁸.

Arslan Besasirî, hacibi Anuştekin'i "Halifenin eşi Arslan Hatun'u sultan Tuğrul Bey'e göndermesini" bildirmek için Kureyş'e yolladıktan sonra Hezaresb sorununu çözümlenmek amacıyla *Vâsıt*'a gitti (Rebiülahır=Mayıs/Haziran). Esasen sultan, Kureyş'e özel bir haber gönderip ondan "Arslan Hatun'u kendisine göndermesini, ayrıca halifenin, sarayına iadesini, Besasirî ve diğer bölge hâkimlerinin, ancak sultan adına para bastırdıktan, yani resmen tâbiyet arzettikten sonra *Irak*'ta kalabilmelerinin gerektiğini" bildirmişti. Besasirî, yolculuğu sırasında sarfetmesi için Arslan Hatun'a üç bin altın göndermişse de o, bu miktarı az bulup "Bu, ancak bir günlük masrafları karşılar" diyerek parayı Besasirî'ye geri göndermiştir⁷⁹. Kureyş, sultanın ve Besasirî'nin emir ve istekleri doğrultusunda, Arslan Hatun'u sultana göndermek için hazırlıklar yaptı. Bu cümleden olarak o, Arslan Hatun'a güzel kumaşlarla işlenip süslenmiş prenslik başörtüsü, halis ipek kumaşlar, giysiler, at, katır ve altınlar hazırlatıp gönderdi, böylece o, yolculuğa hazır bir duruma gelmişti. Bu arada vezir Amîdülmülk, sultana bir mektup yazıp "*Bağdat*'ta cereyan eden olayların İnanç Bey ve Ömer yüzünden olduğunu, çünkü onların, gerekli önlemleri almamaları gibi, orduyu dağıttıktan sonra sizden korkup çekildiklerini" bildirmişti. Bu arada Besasirî'nin, Arslan Hatun'u sultana göndermesi talimatını vermesi için Kureyş'e gönderdiği hacibi Anuştekin, *Musul*'dan *Bağdat*'a dönmüştü (Cumâdelûla=Mayıs/Haziran). O, bu seyahatı sırasında haber aldığı olayların seyrini şöyle anlatmaktadır:

"Sultan Tuğrul Bey'den Kureyş'e, beraberinde, giysiler, Arslan Hatun'un parası ve bir mektup bulunan Zîrek adlı bir hâdim geldi. Sultanın mektubu, 'Kureyş'in Arslan

⁷⁸ Bu hususta bk. M.A. Köymen, adigeç. Esr., s. 59-63; O. Turan, adigeç. Esr., s. 89-91; A. Sevim-E. Merçil, adigeç. Esr., s. 43-44 ve bu eserlerdeki bibliyografya.

⁷⁹ Her şeye rağmen Besasirî, ırktaşı Arslan Hatun'a böylece daima iyi davranışlarda bulunmuş ve onun korunması hususunda gereken her türlü önlemi almaktan geri kalmamıştır.

Hatun'a gösterdiği ilgi ve dostluğa teşekkürü, halifenin başına gelen olayların dehşetini, onun sarayına iadesini, sünnî hutbenin yeniden onun adına okunmasını, Besasirî'nin hizmet amacıyla halifenin sarayında bulunmasını ve sultanın *Irak*'a gelmesini uygun gördüğü zamana değin ülkesinde kalacağını' kapsamaktadır". Kureyş ise sultanın bu mektubuna cevap olarak şunları yazmıştır:

"Ben, size hizmet eden bir kulunuzum. *Irak*'ta aziz ve celil olan Tanrı'nın kaza ve kaderinden başka hiçbir şey cereyan etmemiştir. İbnü'l-Müslime'nin yaptığı olumsuz işler, onun yanığı ve önlemlerinin azlığından ileri gelmiştir. Bu nedenle ülke yıkılıp yok olmuştur. *Irak*'ta onun aleyhine herhangi bir amaç olmadığı gibi, ona, kötü nazarlarla bakan bir göz de yoktu. Ne zaman bir olay çıksa o, derhal *Bağdat*'tan ayrılıp *Irak*'ın öteki kentlerine gitmeye hazırlanıyordu. Ben, şahsen halifenin başına kötü bir şey geleceğine inanmam. Biz, sana karşı durup seninle savaşacak değiliz, bununla birlikte senden uzaklaşacağız. Ben, şahsen, Besasirî'den gelebilecek bütün isteklere aracılık yaparım vesselâm". Bu mektuptan sonra Kureyş, Anuştekin'le Besasirî'ye haber göndererek demiştir ki: "Sultan Tuğrul Bey, seni, halife ve kendisine karşı çıkanları istemiştir. Biz, onunla aramızda 600 fersah uzaklık olmasına rağmen ona hizmette bulunmuştuk. Biz, onunla tahmin edilemeyen iyi işler yaptık. *Irak*'ı ele geçirmemizden itibaren 6 ay geçtiği halde, *Mısır* halifesinden bize hiçbir mektup ve haber gelmedi ve bizi takdir etmedi. Bizim ona gönderdiğimiz elçiler, bir yıl sonra geri döndüler, fakat *Mısır*'dan bize malî yardımdan başka hiçbir şey gelmedi. Ne zaman bir sorun çıksa *Mısır* halifesi zahmet çekmez, ancak zahmeti sen ve ben çekeriz; benden ve senden başka hiç kimse talep edilmiyor. Bu nedenle bizim yapacağımız en doğru iş, barış yapıp halifenin güven duyduğu bir kişi aracılığıyla ona mektup yazdırarak makamına geri dönmesini sağlamak, onu ölümden kurtarmak, mal ve mülkünü korumaktır. Böylece biz, geri kalan ömrümüzü, huzur, güven ve sükûnet içinde geçiririz vesselâm".

Bu mektuptan anlaşılacağı üzere, *Mısır* halifesinin emirlerini yerine getirip *Irak*'ı ele geçiren Besasirî ve Kureyş, onun kendilerine karşı olan tutum ve davranışlarından memnun olmamışlardır; bu nedenle hatalarını düzeltmek amacıyla sultan ve halifeye "Bir barış dönüşü" yapmak istemektedirler. Fakat onların bu dönüş hareketlerinin esas nedeni, İbrahim Yinal isyanını bastıran sultan Tuğrul Bey'in *Irak*'a döneceği hususundaki kararlı tutumu olmuştur.

Kureyş'in yukarıda sözkonusu edilen mektubunu alan Besasirî, beraberinde Dübeys, Sadaka b. Mansur ve Ebu'l-feth b. Verram olduğu halde, *Vâsıt*'tan *Ahvaz*'a gitmek üzere hareket etti (4 Haziran); önce *Basra*'dan başlayarak şehre girmeden buraya askerlerini yerleştirip düzene soktu. Bu arada *Deylem*, *Türk* ve *Arap*lardan oluşan kalabalık bir topluluk kendisine katılmıştı. Öte yandan Hezaresb, Dübeys'e bir mektup gönderip "Ben, Besasirî'ye herhangi bir şey için karşı çıkmıyorum. Ancak benim topraklarım ile sultanın ülkesi arasında sınır ve komşuluk vardır. Eğer ben, ona itaat etmezsem, o takdirde o, bana inanıp güvenmez ve ondan bana gücümün yetmeyip dayanamayacağım kötü şeyler gelir. Aynı şekilde sizlerle olan ilişkim, hiçbir zaman savaş olmayacaktır. Ancak benim yapacağım doğru iş, sizden uzaklaşıp sultanla barış halinde olmaktır. Eğer benden yapmam için bir şey istenecek olursa o da halifenin sarayına iade edilmesi olacaktır" diyerek sultan, halife, Besasirî ve müttelikleri hakkındaki fikir, görüş ve kararını açıkça belirtmiştir. Bu arada Kureyş, sultan Tuğrul Bey'e bir mektup yazarak "Kendisine yardımda bulunacağını ve Besasirî konusunda işleri kolaylaştıracağını" arzetmiştir. Böylece Besasirî dolayısıyla sultanla açılan arasını düzeltme yolunu izleyen Kureyş, beraberinde *Türk* koruyucuların eşlik ettirdiği Arslan

Ha tun'u sultana gönderdi; hattâ bizzat kendisi de onlarla birlikte *Musul'a* kadar gitmiştir. O, ayrıca görünüşte kendisine teşekkür eden, fakat gizlice şikayetçi olan *Amîdü'l-İrak*'ın eşi ve çocuklarını da Arslan Ha tun'la birlikte gönderdi (Cumadelevvel= Haziran/Temmuz).

Besasirî'nin *Bağdat*'ı henüz işgal etmeden önce *Mısır* halifesine, malî yardım isteğiyle *Rahbe*'den gönderdiği elçisi, bir yıl sonra (Cumadelâhır=Temuz/Ağustos) herhangi bir maddî yardım almaksızın geri dönmüştü. Rivayet edildiğine göre, halife el-Mustansır'ın yakın adamlarından birisi, elçiyle yalnız kalıp ona şunları söylemiş:

"Biz, *Bağdat*'ın alındığını öğrendiğimiz halde, senin efendinden (yani Besasirî'den), durumu bildiren bir mektup bize gelmedi. Ancak biz, bunu, *Suriye*'deki naiblerimizden öğrendik. Besasirî'nin bu davranışı, geleneklerimize uygun değildir. Bu adam (Besasirî'yi kastederek), bize sığındığı vakit biz de ona acıyıp yardım ettik, destekledik ve ihsanlarda bulunduk. Öğrendiğimize göre, asker ve *İrak*'taki halk, kendisinden şikâyetçi ve kaçmakta imiş. Çünkü o, *Irakeyn* yolunda, onlara yalnız kendi fikir ve görüşleri doğrultusunda zulüm ve esef verici şeyler yapmış. Biz, kendisine bu tür zulme varan hareket ve davranışlara girişmemesi hususunda mektup yazıp onu uyardık. Fakat o, bizim bu uyarılarımıza aldırmayıp bildiğini yapmaktan geri kalmadı ve bize hiçbir cevap göndermedi. Bizden herhangi bir izin almaksızın *Musul'a* yöneldi; o zaman biz, kendisine 'Sana yeni bir emir verinceye değin *İrak* halkıyla barış halinde ol' dedikse de o, uyarımıza da aldırmayıp *İrak*'a yürüdü ve sonra da *Abbasi* halifeliği mallarının ve *İrak* halkının yiyecek kalesi durumunda bulunan başkent *Bağdat*'ı işgal etti, halifeliğin ve halkın mal ve mülklerine kendi şahsı için elkoydu; böylece o, rıza gösterilemeyecek, doğru ve hoş olmayan işler yaptı. Daha da ileri giderek *Abbasi* halifesi el-Kaim'i tutuklayıp hapse attırdı. Bizim, bütün bu hususlarda hiçbir emrimiz ve parmağımız yoktur. O, ayrıca, halifenin yakın adamlarını, bizden emir ve izin almaksızın acımadan asarak öldürdü. Bizim tarafımızdan kendisine gönderilen mal ve paralardan bir bölümünü, bize haber vermeksizin geri gönderdi. Biz, daha önce, kendisine memleketler fethetmesi amacıyla pek çok malî yardımda bulunmuştuk, daha sonra o, bu gönderdiğimiz paraların bir katını daha istedi. Böylece onun bize karşı olan bütün bu hareket, tavır ve davranışları, bize karşı bir isyan niteliği taşır ve bizim birleştirmeye çaba gösterdiğimiz dost ve yakınlarımıza olan tutum ve davranışlarımızın dışında kalmaktadır. Besasirî'nin elçisi İbn Hantekin'in bize geleceğini haber aldık; o, gelince biz, Besasirî'ye onunla cevabımızı göndeririz, ama sen, burada kalma, ya da gitme hususunda serbestsin." Bunun üzerine elçi, ona "Benim eşim ve çocuklarım *İrak*'tadır, bu nedenle benim oraya, aileme dönmem daha iyi olacaktır" dedikten sonra oradan ayrılıp *İrak*'a dönmüştür.

Halifeye yakın olan bu kimsenin yukarıdaki sözleri, *Fatimî veziri* İbnü'l-Mağribî'nin daha önceki ifadeleri, yukarıda da değindiğimiz üzere, Besasirî'nin tâbi gibi görünse de bütün hareketlerinde *Fatimîleri* dinlemediğini, kendi fikir, düşünce ve kararları doğrultusunda hareket ettiğini, açık ve kesin bir şekilde göstermektedir⁸⁰.

Bu kayıtlardan sonra "Sultan Tuğrul Bey'in Besasirî'nin bu yapıklarına karşı derhal harekete geçme azminde olduğu, onu bertaraf edip *İrak*'tan uzaklaştırmak, halifeyi tutsaklıktan kurtarıp yurduna ve makamına döndürmek, hayatını koruyup kanının akıtılmasına engel olmak üzere, *İrak*'a yönelmek amacıyla *Hemedan*'dan *İsfahan*'a geldiği" haberinin *Bağdat*'a ulaştığı, özellikle belirtilmektedir. Daha sonra da Hâzım'ın kızı, Besasirî'nin eşi ve iki oğ-

⁸⁰ Besasirî- *Fatimî* ilişkilerinin bu ilginç yanı, yukarıda adları geçen araştırmalarda sözkonusu edilmemiştir. Besasirî-*Fatimî* mektuplaşmaları için bk. *Sîretü'l-Müeyyed fi'd-din Dâi'd-duât* (Yay. M. Kâmil Hüseyin), Kahire 1949.

lunun annesi olan cariyesi Zühre'nin *Bağdat'a* geldikleri, kaydediliyor (9 Cumadelâhır= 2 Ağustos). Bu sıralarda Besasirî'nin oğlu Ebu'l-Berekât'ın hâcib Yaruhtekin'i serbest bırakıp ona hil'at giydirdiği, birkaç binit verdiği ve hacibin beraberinde, *Bağdat'a* kalan *Türkler* olduğu halde, şehirden ayrıldığı (Cumadelâhır sonları=Ağustos sonları, Cuma) belirtiliyor. Daha sonra ise Besasirî'nin eşi ve cariyesi, mal ve paralarına elkonulmasından sonra çektikleri sıkıntıları ve kale hâkiminin kendilerine her gün yeterli olmayan miktarda arpa ekmeği vermesi nedeniyle açlığa uğradıkları, ekmeği almak için yün eğirip para kazandıkları ve nihayet Besasirî'nin yanında bulunmuş olan *Bağdat'lı* bir çocuğun topladığı odunları satıp parasını onlara getirdiği, kaydedilmiştir.

Bu kayıtlardan sonra *Ahvaz* yakınlarına kadar gelmiş olan Besasirî'nin neden *Vâsıt'a* geri döndüğü hususu şöyle anlatılıyor:

Besasirî, *Me'mûniyye*⁸¹ yakınlarına gelip burada konakladığı sıralarda Veliiyüddin Ebu'l-Alâ b. Hezaresb, "Para karşılığında, *Hûzistan*'la barış yapmayı ve askerlerinin bu ülkeye dağılmalarını önlemek için onları geri göndermesini" içeren bir mektupla kendisine gelmişti. Bunun üzerine Besasirî ona "Ülkende, yani *Hûzistan*'da, *Mısır* halifesi adına hutbe okutup para bastırmaları durumunda, bu isteklerinin yerine getirileceğini" sert bir dille ifade etti ise de durum kendisine bildirilen Hezaresb, bunu kabul etmedi. Bunun üzerine Besasirî'nin eski dostu olan Ebu'l-Alâ, Dübey's'e karşı askerî harekâta başladı ve kuvvetlerini gönderip onun *Ahvaz*'daki mallarına elkoydurdu ve bir daha oraya dönmedi. Buradaki metinde oldukça abartmalı olarak Hezaresb'in 300.500 (3500 olması gerekir) atlı ve 1000 yaya kuvveti, Besasirî'nin ise bundan daha çok kuvveti vardı. Her iki taraf kuvvetleri aç ve susuz bir halde *Me'mûniyye*'ye ulaşmakta oldukları sırada Hezaresb, daha atik davranarak *Ahvaz*'ın aşağı taraflarındaki köprüye ulaşip burada karargâh kurdu; daha sonra gelen Besasirî de onun karşı tarafında karargâh kurdu. Her ikisinin arasında iki ırmak bulunuyordu. Birisinin kıyısında savaş düzeni almak çok güç idi, ötekisine ise Besasirî'nin askerleri hâkim durumda idi. Bir süre sonra iki taraf arasında altı ay süreli (Zülhicce'nin sonuna kadar=Şubat başları 1060) bir barış yapmak üzere, karşılıklı olarak elçiler gidip geldiler. "Taraflardan birisi, ötekinin memleketine saldırıda bulunmaması, Muharrem (452) ayının başına (Şubat başları 1060) kadar olan süre içinde Hezaresb'in el-Mustansır adına hutbe okutması ve sultanın askerlerine karşı kötü niyetini açıklaması ve her ikisi arasında savaş yapılmaması" hususları, aralarında müzakere edilmişti. Fakat bununla birlikte her iki taraf kuvvetleri arasında bir ok atımı eninde bir ırmak kalmıştı; bu yakınlığı iki taraf askerleri bilmiyorlardı. İki taraf arasında barış için kesin bir anlaşmanın uygulama safhasına henüz konmamış olması nedeniyle iki taraf kuvvetleri, bir hafta süreyle savaştılar. Bir süre sonra Enûşirvan'ın Hezaresb'e sultan Tuğrul Bey'den askerî yardım getirmesi üzerine, Besasirî, çarpışmayı bırakıp süratle *Vâsıt'a* döndü. Bu arada Besasirî'nin askerlerinden büyük bir bölümü *Ahvaz*'ı yağmaya gittirse de kent halkı tarafından öldürüldüler; bu nedenle Besasirî, yeniden asker toplayıp Hezaresb'le savaşmak amacıyla *Vâsıt'a* kalmayı yeğledi; fakat beraberindeki Dübey's, Ebu'l-feth b. Verrâm, Ebû Mansur ve öteki emîrler, kendisinden ayrılp memleketlerine döndüler. Bunun üzerine Besasirî, Kureyş'e bir mektup gönderip ona kendisini yalnız bırakan Dübey's ve öteki emîrleri şikayet etti ve "Hezaresb'e karşı önlem alınması için *Vâsıt'a* gelmesini" bildirdi ve "Ne zaman *Hûzistan*'da fetihler yapmaya kalksam burası, aramızda daima ikiye bölünüyor" dedi. Bu arada Besasirî, *Rahbe*'de bulunduğu sırada, kendisine kızıp *Haleb*'e çekilmiş bulunan ve kendisine hep sadık

⁸¹ *Bağdat'a* bağlı eni-boyu çok uzun bir mahalle (Yakut, IV, 399).

kalmış olan *Bağdatlı Türklere* (gulam) kâtibi Ebû Ali b. Fadlan ile haber gönderip kendisine gelip katılmalarını istedi; fakat onlar, bunu kabul etmeyip "Besasirî, *Bağdat*'ı alıp içindeki malları yağmaladı. Artık onun sultan Tuğrul'dan korku ve savaştan başka yapacağı hiçbir şey kalmamıştır. Biz, ondan ihtiyacımız olan mal ve paraları istiyoruz" şeklinde haber gönderdiler. Besasirî, *Bağdat*'ı ele geçirdiği zaman Kureyş, ona "Artık bu askerlere ihtiyacımız kalmadı, onları serbest bırak" demişse de Besasirî, bunu yapmamıştı.

Bütün bu kayıtlardan anlaşıldığına göre Besasirî'nin, *Bağdat*'ı işgali ile halife, yakınları ve özellikle *sünnî* halkın mallarına elkoymasına rağmen kendisinin başarıya ulaşmasında büyük yardımları olmuş bulunan yakınlarına ve özellikle ordusunu oluşturan ırktaşları *Türk* askerlerine hiçbir maddî çıkar sağlamadığı, ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Besasirî, daha önceki kayıtlarda da görüldüğü gibi, bütün giriştiği askerî ve siyasî hareket ve davranışlarında, *Fatimî* halifesini de dinlememiş, ancak kendi fikir ve kararları doğrultusunda hareket etmiştir. Bu hususu şu kayıtlar da desteklemektedir:

Besasirî, *Bağdat*'ın alındığını bildiren bir mektubu elçisi Yaruhtekin'le *Mısır* halifesine göndermişti. Bir süre sonra Yaruhtekin, *Mısır*'dan *Bağdat*'a Besasirî'ye birkaç mektup göndermişti. O, bu mektuplardan birinde Besasirî'ye, "*Fatimî* veziri Ebu'l-feth b. el-Mağribî, senin işlerin sözkonusu olunca duraklayıp sessiz kalıyor" demiştir. Esasen Ebu'l-feth, olumsuz fikirler beslediği Besasirî'den kaçarak *Mısır*'a gidip halifenin vezirlik makamına geçmeyi başarmıştı. Yaruhtekin, Besasirî'ye gönderdiği mektubunda, ayrıca *Fatimî* vezirinin, kendisini huzuruna getirtip "Senin efendin şunları...şunları...yaptı ve halifeye yalan olarak şöyle...şöyle...dediğini" kaydettikten sonra yine vezirinin kendisine şunları söylediğini kaydediyor: "Besasirî, ele geçirdiği mal ve paralardan *Fatimî* hazinesine hiçbir şey göndermeksiniz doğrudan doğruya kendisine almıştır; ayrıca o, *Abbasî* halifesini bana göndermeksiniz memleketi bölüştüğü Kureyş'le anlaşarak onu *Hadîse*'de hapse attırdı ve İbnü'l-Müslime'yi de bizden herhangi bir izin ve emir almaksızın asırdı, böylece işleri bittikten sonra da bize mektup yazıyor. Hayatım ve dinime ant içerim ki, onun bu tutum ve davranışı, bu ülke töresine göre, hükümdarın buyruğunu bir tarafa atmak suretiyle isyana kalkışmak sayılır". Vezir İbnü'l-Mağribî, *Fatimî* halifesine şunları söylemişti: "*Abbasî* halifesinin durumuyla ilgili olarak cereyan eden olaylar, onun için pek güvenilir bir akıbet sayılmaz. *Suriye*'ye *Selçuklu* ordusundan bir kuvvetin gelmesinin muhtemel olması sebebiyle Besasirî'nin hatasını düzeltmesi mümkün olamayacağı gibi, senin de *Irak*'tan vazgeçmen gerekecektir. el-Mustansır'ın Besasirî'ye olan kızgınlığı, el-Kaim'i kendisine göndermemesinden ileri geliyordu. Esasında Besasirî, Kureyş'le bir anlaşma yapmamış olsaydı, *Abbasî* halifesini *Mısır* *Fatimî* halifesine gönderecekti. Öte yandan sultan Tuğrul'un *Irak*'a gitmek üzere askerî hazırlıklara başlaması üzerine Bedr b. el-Mühelhil b. Ebu's-şevk, Besasirî'ye bir mektup yazarak "Sultanın *Irak*'a gelmekte" olduğunu bildirip "O, senden halifeyi *Bağdat*'taki makamına iade etmeni, senin de bizzat kendisinin huzuruna çıkmanı ve nihayet *Irak*'ı istilâ etmemeni istemişti. Fakat sen, benim işlerime müdahale ile oğlumu sana rehin olarak vermeme rağmen sultanın isteğini yerine getirmedi" dedi. Gerçekten kendisini suçlu görmesi nedeniyle olsa gerek Besasirî, onun bu mektubuna cevap vermemiştir. Bütün bu kayıtlardan anlaşıldığı üzere Besasirî'nin bu ve daha sonraki tutum, davranış ve kendi görüşleri doğrultusunda aldığı kararları uygulaması, sultan Tuğrul ve *Selçuklu* tâbii bazı *Arap* emirlerinin sonderecede düşmanlığını kazandığı gibi, kendisinin ancak görünüşte tâbi olduğu *Mısır* *Fatimî* halifesi ve devlet ilerigelenlerini de memnun etmemiştir.

Yukarıda cereyan eden olaylardan sonra (Şevval=Kasım/Aralık) Kureyş'in, Arslan Hatun'la sultana gönderdiği temsilcisi, beraberinde, İbn Fûrek Ebû Bekr b. Ahmed b. Eyyûb ve sultanın Kureyş'e yazdığı bir mektupla hâdimi Zîrek olduğu halde, Kureyş'e geldiler. Baş tarafında sultanın bizzat elyazısıyla "Hasbiyallah (Tanrı, bana yeter)" cümlesi yazılı bulunan mektubun başlığı şöyle idi: "*Ulu Şahlar Şahı (Şâhinşahü'l-muazzam), Doğu'nun ve Batı'nın (yani dünyanın) hükümdarı (Melikü'l-maşrik ve'l-mağrib), Müslümanlara yardım edip aman veren (Gıyasü'l-Müslimîn), Tanrı ülkelerinin (yani dünyanın) sultanı, Tanrı kullarının yardımcısı (Mugîsu İbâdillah), Mü'minlerin emîri olan Tanrı halifesinin sağ kolu (Yeminu Halifeti'l-lah Emîri'l-Mü'minîn) olan Ebû Tâlib Tuğrul Bey b. Mikâil b. Selçuk'tan Mü'minlerin Emîrinin (yani halifenin) kölesi (Mevlâ emîri'l-mü'minîn) Kureyş b. Bedran'a*". Bu oldukça uzun başlıktan sonra sultan Tuğrul'un mektubu şöyle devam etmektedir:

"Bizim mektubumuz, Tanrı, şanını ve güçlülüğünü her zaman kolaylaştırmayı daim kıldığı ve emîrliğinin devamlılığını uzattığı Alemüddin'edir ki, böylece Tanrı'nın bize olan nimet ve ihsanları görünür ve sürekli olsun. Alemüddin'in mektubu geldi ve biz, onun kapsamına vakıf olduk; biz, bunu, onun için Tanrı'nın bir nimeti ve büyük bir ihsanı olduğunu kabul etmekteyiz. Elçilerin güzel ifadeleri, Alemüddin Kureyş'in bize olan hizmetindeki sağlam ve güvenilir inancından ve bize itaatindeki niyet ve düşüncesinin doğruluğundan ileri gelmektedir; biz, bunu, esasen daha önce de anlamıştık. Biz, Irak'a gelince, buradaki vilâyetlerin işlerini, şerefli hizmette ve kutsal yerlerde kendi başına hareket etmesi için Alemüddin'e mutlaka verilmesi niyetinde idik. Fakat daha sonra birçok kötü ve istenmeyen olaylar cereyan edip birçok engeller ortaya çıktı; fakat Tanrı'ya şükür olsun ki, senin kötülükten berî olan inancından ve doğru yol ve törelerinden, gerçeğin yok edilmesinde etkili olan herhangi bir şey ortaya çıkmamıştır. Aksine, büyüğümüz ve efendimiz imam, mü'minlerin emîri el-Kaim Biemrillah'a- Tanrı, varlığını uzatsın, yardımcılarını ve velîlerini aziz kılsın- hizmette, vefada ve Arap törelerinin korunmasında sen örnek bir kimsesin; işte senin bu meziyetin, bize ve bütün Müslümanlara minnetleri büyük olan ve bizim nazarımızda, soy-luluğu yücelten bir nitelik taşır. Eğer sen, elegeçirdiğin bütün şeyleri bize vermiş olsaydın sana, kesinlikle darılıp gücenir ve seni küçük ve aşağılık bir kimse olarak görürdük. Biz, Doğu (Selçuklu) atlılarıyla büyüğümüz ve efendimiz halifenin hizmetine, düşmanlarımızı ve bizi çekemeyenleri bertaraf ettikten sonra bir saat bile geç kalmadan gelmek isterdik. Bunda iki amacımız vardır: Birincisi, büyüğümüz ve efendimizi (yani halife el-Kaim'i) hilâfetinin başkenti olan Bağdat'a getirip makamına oturtmayı taahhüt etmek ve böylece hilâfetini resmen yeniden temsile başlamasını sağlamaktır ki, bu, bizim esas amacımızdır; çünkü o, bütün Irak'ın yönetimi ile bu ülkenin deniz ve karalarındaki su kaynaklarının (yollarının) temizlenmesi görevinde bulunmuş olan bizim halifemizdir. İkincisi ise, ulu efendimiz halifemizin şahsını, kendisine hizmete ulaşınca ve Hadîse-Âne kalesinden nakledinceye kadar korumaktır. Böylece o, bizim önerimizle yetinmek ile, istediği yerde kalma arasında karar verecektir; Irak'ın yönetimini kendisine verip şerefli kapısında hizmet ederiz; gözlerimizi de Doğu memleketlerine ve hepsi bizim kardeşlerimiz olup himayemizde bulunan aşiretlere çeviririz; böylece onların kalblerine bizim tarafımızdan hiçbir korku ve endişe gelip girmez, ayrıca bize mensup olan bütün askerlerimiz de halifenin hizmetinde olacaktır. Biz, Irak'ta cereyan etmiş olan kötü olaylara karışan Tanrı ve Resûlünün düşmanı Besasirî dışındaki bütün suçluları affedeceğiz. Besasirî'ye bizim tarafımızdan hiçbir 'af sözü' ve 'aman', asla verilmeyecektir. O, Tanrı'nın dinine (İslâmiyete) karşı büyük suç ve günah işlemiştir; bu nedenle o, nerede bulunursa inşaallah orada yakalanacaktır. Çünkü onun yaptığı kötü işler, onun kötü inanç ve

çirkin niyetini bütün açıklığıyla ortaya koymuştur. O, dünyada nereye kaçsa bu bizim mesajımız kendisine ulaştırılacaktır, kaçmadığı takdirde bile hakkında verilen hüküm elbette canına mal olarak kendisine ulaştırılacaktır. Biz, halifenin kendilerine güvenip sözlerini dinleyeceği bilgin üstad Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Eyyûb -Tanrı, onun şanını devam ettirsin- ve bizim de güvendiğimiz şeyh Ebu'l-Vefa Zîrek'i, mesajlarımızı ulaştırmak ve güzel şeyleri halifeye bildirmek ve efendimiz ve ulu kişimiz olan halifenin meclisinde bizim adımıza hizmette bulunmak ve zor günler geçiren zatına 'bütün ülke ve kalelerinin kendi emrinde olduğu' müjdesini götürmekle görevlendirdik"⁸².

Adları geçen bu iki elçiyle birlikte sultandan halifeye 40 çeşit giysi, ayrıca on kat da özel olarak dikilmiş giysi ve 5 bin altın, eşi Arslan Hatun'dan da 5 kat özel dikilmiş giysi gönderilmiştir. Elçi, ayrıca şunları söylemiştir:

Sultanın askerlerinin çokluğu karşısında korkup endişeye kapılan Kureyş, su kuyularının ıslahı için kuyuların bulunduğu yerlere adamlar gönderdi, kendisi ise çöle çekilmeye azmetti; o, ayrıca Besasirî'ye de bir ulakla mektup gönderdi ve ulağa "Mektubun cevabını ivedilikle getirmesini" bildirdi. Bu arada Kureyş, sultana gizli bir mektup göndererek "Fikrini değiştirip yönetimi altındaki memleketlerde Besasirî'ye karşı kendisine tâbi olup itaat edeceğini" bildirdi. Öte yandan sultan Tuğrul Bey'in ivedilikle *Bağdat'a* yaklaşmakta olduğu ve Kureyş'le birleşmeyip *Bağdat'a* Besasirî'ye haber gönderdiği gerçekleşince Besasirî, binitlerini, mal ve silahlarını alarak *Bağdat'tan* uzaklaşıp *Vâsıt'a* çekildi. O, bir öküzün derisinin yüzölçümüne İbnü'l-Müslime'nin kemiklerinin konmasını, öküzün boyunuzunun derinin baş tarafına geçirilmesini ve onun üzerine de kırmızı bir külah konmasını" emretti; esasında sultan, mektubunda "İbnü'l-Müslime'nin kemiklerinin kendisine teslim edilmesini" emredercesine istemişti. Öte yandan Kureyş tarafından Besasirî'ye gönderilen elçi geri döndü ve "Besasirî'nin, sultan Tuğrul Bey'in adının *Bağdat'ta* hutbelerde zikredilmemesi hususunu uygun gördüğünü, sultanın *Bağdat'a* yaklaşmakta olduğu haberinin huzursuzluk yarattığını, *Hulvan'da* sultan tarafından vergiler konduğunu" bildirdi. Bu arada Besasirî'nin oğlu Ebu'l-Berekât, babasına bir mektup yazıp ona "Ne yapması gerektiğini" sordu, o da ona bir mektupla "Oturup sebat etmesini" bildirdi. Öte yandan sultan Tuğrul Bey'in ordusunun öncülerinin *Kasr-ı Şirin'e* ulaşması üzerine Besasirî'nin eşi, çocukları, yakın adamları ve bunlarla ilgisi bulunan bütün kimseler, *Bağdat'tan* *Vâsıt'a* gittiler (5 Zülkade=13 Aralık 1060 Salı); bunların arkasından da genellikle Besasirî'nin yandaşlarının oturduğu *Kerh* mahallesi halkı da *Bağdat'tan* ayrılıp *Sarsar'a* gittiler, bu arada bunlardan büyük bir kısmı helâk oldu. Bu sırada da işsiz, güçsüz, sefil ve perişan durumda olan ayak takımı insanlar, onları yağmaladılar, ayrıca *Şeybanoğulları* kabilesi mensupları da onları yağmaya tâbi tuttular ve onların birçoğunu öldürdüler, tutsak aldıkları kadınları da suda boğmak suretiyle öldürdüler. Bu arada Garsunni'me, Besasirî'nin *Bağdat'a* girişinin 6 Zülkade (4 Ocak 1058 Pazar)'ye, onun adamlarının *Bağdat'tan* çıkışlarının ise yine 6 Zülkade (2 Aralık 1060 Cumartesi)'ye rastladığına dikkat çekerek Besasirî'nin *Bağdat'a* bir yıl hâkim olduğunu 11 gün farkla belirtmiştir. Bu arada *Haşimiler* ve *Basrahlılar*, *Kerh* mahallesine yürüyerek yağmaladılar, sokakları, evleri ve geçit yerlerini ateşe verdiler. Bunun sonucunda her birinin 3 bin altın değeri olan 1200 ev yakıldı; ayrıca yıkılan evler arasında her birinin değeri

⁸² Sultan Tuğrul Bey'in Kureyş'e gönderdiği bu mektup, gerçekten çok anlamlıdır. Buradaki ifadelerden anlaşıldığı üzere, sultanın, Besasirî'nin çok önemli müttefiki konumunda bulunan Kureyş'i ondan ayırmayı amaçlaması, ayrıca Besasirî'nin öteki müttefiklerinin ve olaylara karışan diğer bütün kimselerin affedileceğini açıklaması, onun ne kadar ileri bir siyasî görüşe sahip olduğunu bütün açıklığıyla ortaya koymaktadır.

30 bin altın olan evler de vardı. Bu son olaylardan, yani Besasirî ve yandaşlarının sultanın *Bağdat*'a yaklaşması üzerine *Bağdat*'tan ayrılmalarından sonra *Hadîse-Âne*'de gözaltında tutulan halife el-Kaim Biemrillah'in durumu hakkında "*Halifenin Ahvalinin Zikri*" başlığı altında şu bilgiler verilmektedir:

Hadîse-Âne hâkimi Muhariş el-Ukaylî, "Halife el-Kaim'in canını koruyacağı ve onu, düşmanı Besasirî'ye teslim etmeyeceği" hususunda kendisine ant içmişti. Esasen Muhariş, kendisine verdiği, fakat pek yararını görmediği birtakım ihsanlardan dolayı Besasirî'ye karşı fikrini değiştirmişti. Bu arada Kureyş, Ebu'l-Hasen b. el-Müferric'i, Muhariş'e göndererek ona, "Biz, halife el-Kaim'i, senin dine ve emanete bağlılığına güvendiğimiz ve ülkemiz, canımız ve kabilelerimize herhangi bir *Oğuz* saldırısını engellemek için senin yanına emanet olarak gönderdik. Fakat onlar, şimdi yeniden dönüp buraya geldiler ve bize yüksekte bakıyorlar. Şayet *Oğuzlar*, sana yönelip kalende seni kuşatarak halifeyi senden alacak olurlarsa o zaman onu, senin eşin ve oğlunla birlikte derhal bana gönder. Çünkü *Oğuzlar*, halifenin bizim elimizde olduğunu öğrenirlerse, onun canının güvencede kalması amacıyla bize karşı harekete geçmezler. Eğer onlar, halifeyi bizden isterlerse onlara 'Memleketimize ve kabilelerimize saldırmamalarını, ayrıca istediğimiz kadar para ve memleketleri bize vermemelerini, şart koşarsın. Fakat bununla birlikte onların, halifeyi bizim elimizden zorla almamaları nedeniyle, onun, senin yanında kalması, daha doğru olacaktır" dedi. Bunun üzerine Muhariş, elçiye "Kureyş'e şunları söyle: Besasirî, sözünde durmayıp bana, verdiği ahdi bozarak ihanet etti ve verdiği para, bana hiçbir yarar sağlamadı. Böylece benim boynumda, sizler için hiçbir borç ve ant kalmamıştır. Esasen ben, daha önce, sana bir ulak gönderip 'Benim yanımda bulunan efendimiz halifeyi aldır' demiştim. Fakat Kureyş, bunu yapmadı. Halife, benim boynumun borcu olan ant'tan kurtulduğumu anlayınca bana, kendi canı için ant içirdi". Muhariş'in bu sözleri üzerine Kureyş'in elçisi İbnü'l-Müferric, hiçbir şey elde edemedi geri döndü. Daha sonra Muhariş, halifeye "Bizim buradan çıkıp Bedr b. Mühelhil'in obasına gitmemiz, yerinde olur, çünkü orası, bizim canımızın güvencede olduğu bir yerdir. Aksi takdirde Besasirî, gelip burada bizi kuşatarsa onu buradan uzaklaşturmaya gücümüz yetmeyecektir" dedi. Onun bu önerisi karşısında halifenin "Bildiyini yap" demesi üzerine, her ikisi *Hadîse-Âne*'den çıkıp *Dicle* ırmağını geçerek *Tellü Ukberâ*'ya⁸³ gittiler (11 Zülkade=19 Aralık 1059 Pazar). Bu kayıtlardan sonra İbn Fûrek, şunları söylemiştir:

Ben, Bedr b. Mühelhil'in obasına gitmek üzere Kureyş'ten ayrıldığım zaman Kureyş'in halifenin durumu hakkında bana söyledikleri sözlerden dolayı korku ve endişe içinde çalkanmakta idim. Gerçekten halife ve Muhariş, Besasirî'nin *Hadîse-Âne*'ye yürüyüp halifeyi ele geçirmesinden ve onu emri altında tutacağından korkuyorlardı. Bu durum karşısında ben, onların korktukları şeyi ve sultan Tuğrul Bey'e geri dönmeyi düşünüyordum. Bu sırada bana Bedr b. Mühelhil'in mektubu ulaştı, ben de hemen gidip onun yanında hazır oldum. İşte tam bu sırada ona bir köylü (veya zengi) gelmişti. Bedr, ona 'Hikâye ettiğin şeyleri bize tekrar anlat', deyince o, 'Dün, *Tellü Ukberâ*'ya doğru giden bir kalabalık gördüm. Bunun kimler olduğunu sorduğum zaman, 'Bunların Muhariş'le birlikte *Hadîse-Âne*'den gelmekte olan halife olduğu' söylendi". İbn Fûrek sözüne devamla: "Ben, halifeye bir kul gibi hizmette bulundum ve *Tellü Ukberâ*'dan bir elçi gelinceye değin oradan ayrılmadım. Nihayet elçi gelip şunları söyledi: 'Halife ve beraberindekiler, *Tellü Ukberâ*'ya gelip oturdular, böylece onların durumları açıklığa kavuşmuş oldu ve dolayısıyla da ben sevincimden uçuyordum. Çok geçmeden hep birlikte kaleye çıktık. Bedr b. Mühelhil, halife için

⁸³ *Bağdat-Duceyl* arasında bulunan *Ukberâ*'da bir yer (Yakut, I, 868).

özel çadırlar kurdurdu, halife de buraya gelip yerleşti. Ben, yanımda bulunan para ve giysileri halifeye verdim. Öte yandan sultan Tuğrul Bey, *Bağdat*'a girip kentin batı kesimindeki *Necmâ'da* konakladı. Bu sıralarda ben, sultana bir mektup yazıp durumu bildirdim ve kendisinden halife için çadırlar, otağ ve yatak isteğinde bulundum. Sultan, benim mektubu okuyunca sevincinden göklere uçmuş ve haurına hiç düşünüp tahmin etmediği şeyler gelmiş. Benim mektubum üzerine sultan, halifeye derhal 300 askerle (gulam) birlikte oğulluğu emir (metinde böyle) Enûşirvan'ı, veziri Kündürî'yi, yetenekli bulduğu hacibleri, üzerlerinde pek çok otağ, birkaç çadır ve halifeye özel otağlar ve araç, gereçler, pek çok yatak bulunan *Horasan* develeri ve yine üzerlerinde kapkacak, giysiler ve başka şeyler bulunan katırlar ve ayrıca da üzerlerinde, siyah ipek kumaş örtülmüş beşik ve el yapımı altın arabalarla üç at ve bir katırı gönderdi. Ben (yani İbn Fûrek), onların halifeye gelmekte olduğunu haber alınca derhal atlanıp onları karşıladım. Vezir Amîdülmülk Kündürî, bana olup-bitenleri sorunca ben de cereyan eden bütün olayları ona anlattım. Daha sonra o, bana 'Git, otağ ve çadırları kur ve kendisiyle buluşmamızı sağlamak için halifeyi çadırlara naklet. Biz, böylece onunla görüşmeye hazır durumda bekleriz. Aksi takdirde bizim için ondan çıkacak izin saatlerce gecikebilir' dedi. Bunun üzerine ben, derhal gidip durumu halifeye arzettim, o da buna 'pekiyi' diyerek olumlu cevap verdi. Bu arada ben, otağ ve çadırları kurdurup halifenin buraya yerleşmesini sağladım. Daha sonra emir Enûşirvan ve Amîdülmülk, gelip benim çadırımda bir saat oturduktan sonra halifenin izni üzerine çadırına giderek yer öptüler. Amîdülmülk, sultanın mesajını (mektup) sunduktan başka 'Halifenin kurtulması dolayısıyla duyduğu sevinci ve Muhariş'in kendisine olan tutum ve davranışları için teşekkür ettiğini' ifade etti ve 'Tanrı adını anıp onları yerleştirdik, her şey iyi ve güzel oldu' dedi." İbn Fûrek, sözüne devamla: "Gerçekten yorulmuştuk; iki gün dinlendikten sonra halifenin yanından ayrıldık. Halifenin böylece sultanın gönderdiği otağ ve çadırlara yerleştirilmesinden sonra vezir Amîdülmülk, sultana bir mektup yazarak durumu arzetti; o, bu mektubunun baş tarafına halifenin elyazısını koymak istedi ise de halifenin yanında hokka-kalem (*Divit*) yoktu; bu nedenle Amîdülmülk, üzerinde 1700 miskal altın bulunan giysideki cepte duran diviti getirdi ve onu, süslenmiş bir kılıçla birlikte 'Bu, Mansur b. Muhammed (yani kendisinin)'in bir hizmetidir' diyerek halifenin önüne koydu. Bunun üzerine halife, ona teşekkür etti ve kalemle mektubun üzerine, 'İki gün sonra *Nehrevan*'a gittik ve 24 Zülkade (1 Ocak 1060) Pazar günü de buraya (*Tellü Ukberâ'ya*) ulaştık' cümlesini yazdı. Öte yandan sultan, halifeyi karşılamaya çıkmıştı; halifenin otağını görünce derhal atından inip halifeye yaklaşıncaya dek yaya yürüdü. Daha sonra halifenin otağına girip onun önünde yedi kez yer öptü. Bunun üzerine halife, ona: 'Ey Rükneddin! senden sonra başımıza neler geldi' dedi ve yastıklarından birini alıp sultanın önüne attı ve 'Bunun üzerine otur' dedi. Sultan da yastığı alıp öptü ve sonra da üzerine oturdu, daha sonra kaftanının kuşağından, vaktiyle *Büveyhoğulları*'na ait olan örülmüş kırmızı yakut ipi çıkarıp öptü ve sonra da halifenin önüne attı; bunu takiben de on iki büyük ve değerli, sekizer köşeli incileri çıkarıp 'Bunlar, Arslan Hatun'un - yani halifenin eşi- armağanıdır; o, bunları benimle size gönderdi ve *emîrül-mü'minîn*'e, bunları tespih yapmasını bildirmemi, benden istedi' dedi. Sultan, bunları Amîdülmülk'e Türkçe söylüyordu. Sultan, kardeşi İbrahim Yınal'ın isyanı nedeniyle kendisini kurtarmada geç kaldığı için halifeden özür diledi ve dedi ki: 'İbrahim Yınal, birkaç kez isyan etti, fakat onu affettim; ancak *Emîrül-mü'minîn*'e, onun bu isyanı nedeniyle zarar geldiği için onu tutsak aldıktan sonra yayının kirişiyile boğdurup öldürttüm ve kendilerinden yardım istediği kardeşinin iki oğlunu da öldürtmek suretiyle bertaraf ettim. En büyük kardeş Davut Çağrı Bey'in ölümü üzerine İbrahim Yınal'ın çocuklarının canlarını bağışlayıp onun yerine yerleştirmede büyük çaba gösterdim. Benim esas niyetim, sizin şe-

refli canınızı kurtarmak için derhal hizmete gitmek idi. Fakat Tanrı'nın ihsanıyla canınızın kurtulduğu ve bu adamın -yani Muhariş'in- doğru ve sadık inançlı olmasıyla sizin kurtuluşunuza yaptığı hizmet haberi bana ulaştı. Ben, bu köpeğin -yani Besasirî'nin- arkasına düşüp onu yakalayacağım ve daha sonra da Suriye'ye yönelip Besasirî'ye yaptığı yardım dolayısıyla Mısır hükümdarının cezasını vereceğim". Bunun üzerine halife, ona duada bulunup teşekkür etti ve sultanın beline kılıç kuşattı ve 'Sarayımdan ayrıldıktan sonra Muhariş'ten başka hiç kimse benimle dost olmadı, ben ondan daima iyilik gördüm' dedi. Bunun üzerine sultan, yer öpüp kalktıktan sonra 'Askerlerin kendisini görüp hizmette bulunabilmeleri' için halifeden izin istedi, o da buna izin verdi. Daha sonra halifenin otağında bulunan büyük çadır açıldı ve askerler, içeri girip halifeyi gördüler ve onu ululamak amacıyla yer öptüler, daha sonra da çadırdan çıkıp gittiler. Bundan sonra halife, 'Sultanın çadırlarının yanına benim çadırımı kursunlar, çünkü Tanrı'nın bu lânetlenmiş Besasirî hakkında hükmünü verinceye değin ben, sultanla birlikte olmak istiyorum' dedi, fakat bunu pek uygun görmeyen sultan, 'Halifenin bu isteği, doğru değildir. Biz, savaşı, seferi, hücumu ve tehlikeli olabilecek işleri emîrî'l-mü'minîn'siz yaparız. Eğer o, bizzat sefere çıkmak isterse o zaman bize düşen bütün hizmet ve hükümleri yerine getiririz. Ama doğru olan şey, halifenin çadırına girip oturmasıdır' dedi. Sultanın bu tutum ve davranışı üzerine halife, 'Lânetlenmiş Besasirî'nin şerinden korkuyorum' diyerek istemeye istemeye sultanın önerisini kabullendi. Bütün bunlardan sonra sultan Tuğrul Bey, halifeye yaptığı hizmetlere karşılık Muhariş'e 10 bin altın vermeyi kabul etti; bunun 7 bini Ahvâz'dan alınan vergiden, geri kalan 3 bine karşılık da ona Hît verilecekti. Fakat Muhariş, buna razı olmadı". Bütün bunlardan sonra halifenin Bağdat'a dönüp makamına oturması için hazırlıklara başlanmıştır (24/25 Zülhicce=31 Ocak/1 Şubat 1060). Bu hususta Garsunni'me şu bilgileri vermektedir:

Halife el-Kaim Biemrillah, çevresinde Selçuklu askerleri, önünde Selçuklu melikleri ve büyük komutanları, develere yüklenmiş eşyası, üzerinde siyah giysi ve elinde kınından çekilmiş bir kılıç olduğu halde, atına bindi ve Bağdat'a hareket etti. O, Bağdat'a girdiği sırada halkın, Besasirî'nin zulmü ve bütün mallarına elkoyması sonucunda şehirden kaçmaları nedeniyle kendisini, şehir kadısı ve şuhûd (noter ve hukuk işlerini yürütenler)'dan oluşan ancak üç kişi karşılamıştı. Sultan, daha önce Bağdat'a gidip haciplerin bulunduğu yer olan Bâbü'n-nübî Dekkesî'ne yerleşti. Esasında halife, Nehrevan'dan sultanın önünde gitmek istedi ise de sultan bunu kabul etmedi. Bir süre sonra sultan, Bâbü'n-nübî'ye gelen halifeyi ululamak için ayağa kalkıp yer öptü ve onun binitinin yularını tutup böylece Hücretü'l-hâss'ın kapısına değin yürüdü. Bunu takiben de halife, sultan tarafından büyük yatak takımlarıyla döşetlenen yerlere kadar katırıyla gitti. Sultan, bu takımların azlığı nedeniyle halifeden özür diledi ve sonra da yer öpüp ondan Besasirî'nin peşine düşmek için izin istedi. Halifenin izin vermesi üzerine de sultan, hiç vakit kaybetmeksizin Necmâ'ya geçip Besasirî'ye yönelmek amacıyla askerî hazırlıklara başladı.

Buraya kadar olan metinde, Ebû Bekr b. Ahmed b. Eyyûb ibn Fûrek, sultanın hâdimi Zîrek'in ve Kureyş'in elçisi Ebu'l-Hasen b. el-Müferric'in halife ve sultanla ilgili olarak bizzat tanık oldukları olayların kayıtları verilmiştir ki, bunlar, birinci elden bir kaynak niteliği taşırlar. Bu kısımda son olarak "Halifenin başına gelen kaza ve kader hükümleri, sultan Tuğrul Bey'in onu lütfedip kurtarması ve nihayet halifenin hilâfet makamına dönmesi" konu yapılarak Ebû Ali el-Hasen b. Câfer ed-Darîr el-Bendenîcî İbnü'l-Hemedanî tarafından yazılan bir şiir kaydedilmiştir. Böylece halifenin Bağdat'a dönmesinin rivayetinden sonra metinde, onun Muhariş'in yanında Hadîse-Âne'de geçirdiği günler hakkında "Halifenin Hadîse'deki İkametinin Zikri" başlığı altında şu bilgiler verilmiş-

tir ki, bunlar da doğal olarak halifenin *İnşa Divanı*'nda görevli Garsunni'me'den nakledilmiştir:

Halife el-Kaim Biemrillah, *Hadise-Âne*'de kaldığı süre içinde bura hâkimi Munariş el-Bedevî, kendisine bizzat hizmette bulunmuştur. Halife, bir anısını şöyle anlatmıştır:

"Ben, *Hadise-Âne*'de bulunduğum sıralarda, bir gece, namaza kalktım ve kalbimde, Tanrı'ya münacaatta bulunmanın tatlılığını hissettim. Bunun üzerine, bana gösterdiği kolaylıklardan dolayı Tanrı'ya dua edip dedim ki: 'Tanrım! beni yurduma döndür, benimle eşimin ve çocuğumun arasındaki mesafeyi birleştir! Böylece onlarla bir araya gelmemizi kolaylaştır ve ünsiyet bahçelerine pırlıl pırlıl bir şekilde bizi döndür ve onlarla sabrımız azalmış, eza ve cefadan yorulmuş olduğumuz halde, bizlere hayat boyu mutlu olarak yakınlık kısmet eyle!' Bunun üzerine *Fırat* ırmağı kenarında birisinin yüksek sesle 'Evet, evet' dediğini duydum ve kendi kendime 'Bu adam, başka birisine hitap ediyor' dedim, sonra da Tanrı'dan dilek tutmaya ve ona yalvarmaya başladım. Fakat çok geçmeden o bana bağırana gördüm ve sanki etrafıyla konuşuyordu. Böylece Ulu Tanrı'nın bizim başımıza gelen bu olaylar dolayısıyla onu hâtiften (gizli olarak) konuşturduğunu anladım".

Halife el-Kaim, *Hadise-Âne*'de bulunduğu sırada, bir dua yazarak bir *bedevî Araba* vermiş ve "*Kâbe*'ye git ve bu duayı oraya as!" demiştir. Bu dua metni aynen şöyledir:

"Rahman ve Rahim olan Tanrı'nın adıyla, zavallı kulundan Ulu Tanrı'ya:

Tanrım! Sen, saklanan sırları ve kalblerde yatan gizli şeyleri, kesinlikle bilirsin. Tanrım! Senin bu bilinen ve kendi yarattıklarının -bunların içinde ben de varım- işlerine, benim bildirmemden daha çok vakıfsın. Kullarından bir kul (*Besasirî*), senin nimetine karşı nankörlük yapıp şükür etmedi, âkıbetleri hiçe sayıp gözönüne almadı. Senin sabırlı olman karşısında o, gururlu ve şiddetli bir insan oldu. Kötülük yapmak için bize saldırdı, düşmanca ve şiddetli davranışlarda bulundu. Tanrım! Bize yardım edenler azaldı; zalim, kuvvet ve kudret buldu. Sen, her şeyi bilen, âdil ve insafı bir hâkimsin. Biz, ona karşı, ancak senin yardımınla galip gelebiliriz; onun şerrinden ancak sana sığınırız. O, senin yarattıklarınla kuvvetlenmiştir, biz ise ancak seninle kuvvet buluruz ey âlemlerin Rabbi! Tanrım! Biz, onu, senin yargılamana havale ettik; onun hakkında, adaletin yerine getirilmesi için seni vekil yaptık. Bana yapılan zulmü, senin *Haremîne* (*Kâbe*) sundum; onu kereminle açacağına güvendim. Benim ve onun arasında hüküm ver! Çünkü sen, hâkimlerin hâkimisin. Tanrım! Onun hakkında kudretini ve arzu ettiğimiz şeyleri bize göster! Tanrım! O, günah işleyerek kuvvet bulduğu için onun kuvvetini çek al ve kudretinle bizi, onun kudretine karşı gücü yeter kıl ey merhametlilerin en merhametlisi olan Tanrım!. Tanrı, Efendimiz Muhammed'i, rahmet, bereket, selâmet ve keremiyle bürüsün⁸⁴.

Bedevî, bu duayı *Kâbe*'ye astı. Duanın *Kâbe*'ye asıldığı gün, *Besasirî*'nin öldürüldüğü tespit edilmiş, yedi gün sonra da onun kesik başı *Bağdat*'a getirilmiştir.

Bu metinden sonra da "Halife el-Kaim Biemrillah'ın *Hadise-Âne*'de okuduğu iki şiir, daha sonra da halifenin *Hadise-Âne*'de kaldığı günlerde *Besasirî*'nin gelip kaleyi kuşatacağı, kendisini tutsak alıp *Mısır*'a göndereceği, saat be-saat beklediği ve kendisinin ümitsizlikten sonra ferahlığa kavuşmasına değin hapiste kalmasının, bir canlının ölümü istemesinden daha

⁸⁴ Bu dua metnini krş. Bugye (A. Sevim Yay.), s. 9.

ağır olduğu" kaydedilmiştir. Bu kayıtlardan sonra ise "*Sultanın Besasirî'nin Arkasından Gitmesinin Zikri*" başlığı altında olaylar şöyle sıralanmaktadır:

Halife el-Kaim Biemrillah, bulunduğu yerden şehrin karşı tarafındaki sarayına gittiği zaman sultan da Besasirî'ye karşı harekâta başlamak amacıyla *Dicle* üzerinden *Necmâ*'ya gelip karargâh kurdu. İşte tam bu sırada *Hafâce*'den Serâya b. Menî, kendisine gelip "Ey sultan! Besasirî'nin *Suriye*'ye yönelmesini önlemem için beni iki bin askerle (gulam) göndermenin yerinde olacağı görüş ve kanaatındayım; böylece sen de daha sonra benim arkamdan gelirsün, bu suretle hiç zaman kaybetmemiş oluruz" dedi. Sultan, onun bu fikir ve önerisini yadırgamamasına rağmen bunu kabul etmedi; bununla birlikte ona takdiren hil'at giydirdi 7 bin altın verdi. Gece yarısı uykudan uyanan sultan, Humartekin et-Tuğrâyî'yi yanına çağırıp ona "Gecenin bir vaktinde gördüğüm rüyada, gûya Besasirî'yi yakalayıp öldürmüşüm. Senin, Serâya b. Menî'in bana önerdiği gibi, Besasirî'ye karşı *Kufe* yolundan asker sevketmen, yerinde olacaktır; bu nedenle yanına iki bin asker al ve derhal git" dedi; Humartekin de ona "Baş üstüne" diyerek cevap verdikten hemen sonra askerleri hazırlamaya başladı. Bu arada oğulluğu Enûşirvan, sultanın katına gelip "Humartekin ve askerlerle birlikte kendisinin de gitmesi" hususunda ondan izin istedi. Kendisine bu izin verilen Enûşirvan'la birlikte Yaruhtekin, hâcip Savtekin, *Arap* kuvvetlerinden bir gurup ile Muhammed b. Mansur el-Ukaylî de onlara katıldılar; böylece bu kuvvetler, *Kufe* yoluna hareket ettiler. Daha sonra (29 Zülkade=6 Ocak 1060 Cuma) sultan da *Dicle* yoluyla *Vâsıt*'a gitti. Sultanın *Bağdat*'tan ayrılması üzerine onun adamları, şehri tahribe başlayarak sokakları ve karşı kıyıya geçit yerlerini yaktılar, birçok kimseleri yakalayıp onlara işkence yaptılar ve ölüleri mezardan çıkardılar. Onların bu yağma, yangın ve insanları öldürmeleri, *Bağdat*'ın tahrip edilmesi ve şehrin iki yakasının âdeta yerlebir olmasına kadar sürüp gitti. Bu nedenle hilâfet sarayındaki *Harem* ile içindekilerden ve birkaç insandan başka şehirde hiçbir şey ve kimse kalmadı. Soğuktan ve açlıktan yollarda ölenlerin cesetlerini köpekler yemeye başladı, birçok kimseler de kuduz olmuştu.

Burada sözkonusu edilen yağma ve tahribin daha önce şehri geniş ölçüde yakıp yıkan Besasirî yandaşlarının oturdukları yerlerde yapılmış olması mümkündür. Çünkü artık sarayına yerleşmiş bulunan halife ve öteki halifelik ilerigelenlerinin bu olaya seyirci kalacakları düşünülemez.

Bağdat'ta bu olayların cereyan ettiği sıralarda sultanı hiç önemsemeyen Besasirî, hurma ve çeşitli ürünlerin toplanmasını sağlamak amacıyla *Vâsıt*'ta ikamet etmekteydi. Fakat o, halife ve sultanın geldiklerini haber alınca derhal buradan kaçmaya niyet etti ve bu arada toplattığı hurma ve öteki ürünleri ne yapacağı hususunda şaşkınlığa düşmüştü. İşte bu sırada kendisine ait tekne, üzerine düşen bir ateşle yanmaya başladı; Besasirî, bu olayı pek hayra yormadı; çünkü vaktiyle (1036/37) *Büveyhî* hükümdarı Celâlüddevle'ye isyan ile *Deyrû'l-Ukûl*'de topladığı teknelerinden biri yanmış olan hâcip Fâristogan da - Besasirî gibi - 7 gün sonra öldürülmüştü. Bu sıkışık durum karşısında Besasirî, *Bağdat*'ı aldığı sıralarda kendisine karşı pek iyi olmayan tutum ve davranışlarından ve özellikle sultandan çekinmesi nedeniyle kendisiyle buluşmayan Dübeys'in yanına gidip kendini onun önüne attı ve ondan yardım istedi. Bu sırada, beraberinde toplanan *Araplar*la *Hille-Vâsıt* arasındaki *Fırat* ırmağı kıyılarında bulunan Dübeys, mal ve paralarını (hazine) Ebû Nasr b. el-Heysem'in yönetimindeki *Batûha*'ya gönderdi; aralarında Ebû Abdullah el-Merdûşî ve *Bağdat* ehlinde daha başka kimselerin de bulunduğu bir gurup da *Batûha*'ya gitmişlerdi. Öte yandan sultan Tuğrul Bey'in sevkettiği kuvvetler, Dübeys'e ait obalara ulaşıp buraya yakın

bir yerde karargâh kurdular. Bunun üzerine Besasirî, Dübey's'e haber gönderip "En iyisi, onlara gece saldırmaktır; çünkü onlar ve atları yorgundurlar" dediyse de Dübey's, onun bu önerisini kabule yanaşmadı ve sadece "Yarın savaşırız" demekle yetindi. Bu arada Enûşirvan'ın Dübey's'e haber gönderip kendisiyle buluşmak istemesi üzerine Dübey's, onun yanına gitti. Onu selâm vererek karşılayan Enûşirvan, ona "Ben, senin iyi, güçlü ve yararlı bir durumda olduğunu, sultana inandırıp kabul ettirdim, ayrıca ona itaat ettiğini de açıkladım. Bu nedenle senin bu adamı, yani Besasirî'yi sultana teslim etmen gerekir; esasında sultan, senden, Besasirî'den başka bir şey istemiyor, çünkü o, büyük günah ve suç işlemiştir. Eğer sen, bunu yapmazsan o zaman *Arap* ırkına, onların kefaletine ve sana olan saygı ve sevgilerine karşı gelmiş olursun ve dolayısıyla onlar da senin çevrende toplanmazlar; o takdirde onlardan ve bizden ayrıl!" dedi. Onun bu sözlerine karşılık Dübey's de ona, "Ben, ancak ve ancak sultanın hâdimi ve onun, *Arapların* hüküm ve kefaleti dışına çıkmadıkça buyruklarını ve planlanmış işlerini dinler ve onlara uyarım. Bu adam (Besasirî), benim yanıma gelip sığınmıştır; bu, benim isteğimle olmamıştır; esasında ben ondan hoşlanmayıp yüz çevirmiştim. Daha önce, sen ve Amîdülmülk, bana gelip sığındığınız zaman, sizlere nasıl davrandığımı görmüştün. Ben, sizlere iyi bir şekilde hizmet ederken sizleri, nasıl olur da düşmanlarınıza gönderebilirdim? Bence doğru olanı, Besasirî'nin sultanla arasını süratle düzeltme hususunda çaba göstermelidir; sen, bu hizmeti ona yapmalısın, çünkü bu, eşi bulunmayan manevî bir zenginliktir. Aksi takdirde kazanılan şeyler, kaybolmuş olur. Tanrı, geçmişte olan kötü şeyleri affeder" dedi. Bunun üzerine Enûşirvan da ona "Bizim fikir, düşünce ve önerimiz şudur: Biz, birbirimizin yoluna girmemek ve dolayısıyla birbirimizi görmemek için sizden bir konak geri çekileceğiz, sizler de aynı şekilde bizlerden uzaklaşacaksınız. Sultan ise şu sıralarda *Nûmaniyye'*⁸⁵ ulaşmıştır. Ben, söz ve vaade aykırı hareket etmedikçe, senin ve onun hakkında sultanla mektuplaşacağım" dedi. Bununla birlikte Dübey's, kendini güvencede görmediği için sultanın kuvvetleri yaklaşınca kadar kendisine bağlı kabile kuvvetleriyle çöle yöneldi ve "Besasirî'nin kendisinden uzaklaşmasını" emretti. Bu arada Enûşirvan, Dübey's ve beraberindekileri oradan uzaklaştırıp çöle yayılmaları için harekete geçti ve onların gitmekte olduklarını görür görmez de onları izledi ve savaş hazırlıkları yapmakla meşgul olmaya başladıkları sırada da onları bastırdı, fakat onlara karşı gerçek bir saldırıya da geçmedi; çünkü Ulu Tanrı, bunu böyle istemişti. Bu arada Dübey's'in Besasirî'ye gidip durumu bildirmesi üzerine Besasirî ona, "İşin çözümü sana aittir, senin uygun gördüğünü, ben de uygun görürüm. Benden bir şey bekleme, sen uygun gördüğünü yap" dedi. 11 Zülkade (19 Aralık) Pazar gününün gecesini uykusuz geçiren Dübey's ve Besasirî'nin *Selçuklu* askerlerine karşı harekete geçmeleri üzerine, onları izleyip gözetlediğini gizleyen Enûşirvan da karşı harekâta geçip onları bastırdı. Bir süre direnen Besasirî, Dübey's'e "Hata yaptığını" açıklayıp *Arapları* geri çekilmeye iknaya çalıştı ise de onlar, kendisine yüz vermediler. Bu nedenle Besasirî, oğlunu ve eşini binitinin arkasına alıp onların canlarını kurtarmakla meşgul oluyordu. Çok geçmeden Dübey's bozguna uğradığı halde Besasirî, direnip savaşmayı sürdürüyordu. Fakat sayıları, onun kuvvetlerinden çok üstün olan *Selçuklu* askerleri, *Hille* emîri Ebu'l-Feth b. Verrâm'ı tutsak aldılar, fakat onun kendileri için yararlı şeyler yapmasını isteyen Enûşirvan, onu salıverdi. Fakat sultan, bunu öğrenince çok canı sıkıldı; ayrıca Dübey's'in oğulları Mansur, Bedran ve Hammad da tutsak alınmıştı. Hâla çarpışmayı sürdüren Besasirî, kendini çeviren *Selçuklu* askerleri arasında sonderecede güç bir duruma düştü; bu sırada kendisine bir ok isabet etti; zırhını kesmekle meşgul olduğu sırada kendisini hiç tanımayan bir *Selçuklu* askeri (gulam) gelip yü-

⁸⁵ *Bağdat*'la *Vâsıt* arasında bir küçük belde (Yakut, IV, 796).

züne kılıçla vurdu. Kısa bir süre sonra Besasirî'yi tutsak alan Gümüştekin, tutsak alma hususunda hâcip Erdem'le anlaşmazlığa düştü. Fakat çok geçmeden Gümüştekin, yanına getirilen Besasirî'nin başını kesip sultan Tuğrul Bey'e götürdü.

Bu olayların anlatımından sonra Sıbt İbnü'l-Cevzî, sözü, eserinden nakiller yaptığı Garsunni'me'ye bırakmıştır. Esasen Besasirî ve mütteliklerinin *Bağdat*'ı işgal ve buradaki icraatına bizzat tanık olan Garsunni'me'nin konuyla ilgili verdiği bilgiler aynen şöyledir:

"Besasirî'nin, askerleriyle birlikte *Bağdat*'a girişlerini hayret ve ibretle seyrettim. Bu olay, Zülkade 450 (Aralık 1058) Cuma günü cereyan etmişti, Besasirî'nin eşi ve çocukları da *Bağdat*'tan çıkmışlardı. Halife, 18 Kânunusanî 450 (6 Ocak 1059) Salı günü sarayından zorla alındı, Besasirî de gelecek yılın (451=1059) aynı ayının (18 Zülkade=26 Aralık 1059) Pazar günü öldürülmüştür. Gerçekten bunlar, çok garip bir tesadüftür.

Bütün Türk askerleri, yük taşıyan binitleriyle birlikte *Bağdat*'a girip *Arap* ilerigelenlerinin bütün mallarını, çocuk ve kadınlarını alıp götürdüler. Tutsaklar arasında Besasirî'nin kadınları, erkek ve kız çocukları, eşi Zühre, Dübeys'in iki kızkardeşi ve iki kızı da bulunuyordu. Namuslu kadınlara uygun olmayan muameleler yapıldı. Beraberinde mal, para ve ailesi olmaksızın yalnız başına olan kimseler, ancak atlarıyla kaçıp kurtulabildiler. Çok sayıda insan helâk olup gitmek suretiyle *Arap* kanı akıtılmış oldu. Öldürülen bu *Araplar*, fitne ve fesat çıkarmışlardı, *Türkler* ise hiçbir fitne ve fesat çıkarmayıp sadece şehirdeki para ve malları almışlardı. Bu arada sultanın huzuruna getirttiği bir gurup insan, Besasirî'nin kesik başını görünce tanıdılar. Besasirî'nin cebinde bulunan 5 altını sultan, onun başını kesip beynini çıkararak adama verdi. Çok geçmeden sultanın *Bağdat*'a gönderdiği (Zülhicce ortaları=Ocak sonları) bu kesik baş, su kanalı yoluyla, önünde davullar vurulmak suretiyle şehrin her tarafında dolaştırıldı. Bir süre asılı tutulan kesik baş, *Başlar Hazinesi'ne* (*Hizânetü'r-ruûs*) götürülüp konuldu. Öte yandan Dübeys, beraberinde Besasirî'nin oğlu Ebu'l-Berekât ve iki küçük kardeşi-anneleri Zühre ve kızkardeşinin olduğu da söylenir- olduğu halde, *Batîha*'ya kaçtı".

Görüldüğü üzere olayların görgü tanığı Garsunni'me'nin izlenimleri burada sona ermektedir. Daha sonra cereyan eden olaylar, metinde şöylece sıralanmaktadır:

Sultan Tuğrul Bey, *Vâsıt*'a gelip askerlerinin şehri yağma ettiklerini görünce buna çok üzülüp canı sıkıldı. Buna izin vermiş olan Erisığı (sultan Alp Arslan'ın eniştesi Erbasan, Erbasgan)'yı azarladı. Daha sonra o, *Batâyah*'e yakın olan *Vâsıt*'ın doğu tarafına gitti. Bu sırada kendisine, Dübeys ve beraberindekilerin durumu hakkında arabuluculuk yapmak amacıyla Hezaresb gelip "Birlikte *Bağdat*'a gitmek isteğini" bildirdi; aynı şekilde Sadaka b. Mansur da sultanla birlikte *Bağdat*'a gitme isteğinde bulunmuştu. Dübeys'in, çocukları ve tutsak kızkardeşlerinin görüşme isteklerini reddeden sultan, *Bağdat*'a gitmeden önce, halifenin annesini, emîr Ebu'l-Kasım Alâüddin b. Zahîretüddin'in annesini ve adının "Visâl el-Kahraman" olduğu söylenen Salefi *Vâsıt*'tan *Bağdat*'a gönderdi. Bunların arkasından da *Bağdat*'ın işgali sırasında Besasirî'nin tutsaklığında olan ve onunla birlikte bulunan kalabalık bir *Bağdatlı* halk topluluğu da *Bağdat*'a gitmişlerdir⁸⁶.

⁸⁶ Besasirî'nin *Bağdat*'ı işgali ve daha sonraki olaylar hakkında bk. İbnü'l-Esir, IX, 639-650; Hatib el-Bağdadi, *Tarihu Bağdad* (Yay. M. Emin el-Hancı, Kahire 1931), IX, s. 339-404; *İbnü'l-Cevzî*, el-Muntazam, VIII, 168-71, 181-83, 190-97, 204, 210 vd. 214-15; İbnü'l-Adîm, *Bugye* (A. Sevim Yay.), s. 1-10; Bundarî, s. 12-17; el-Müeyyed fi'd-Din, adıgeç. Eser; M.A. Köymen, adıgeç. Esr., s. 41 vd; O. Turan, adıgeç. Esr., s. 90 vd; A. Sevim-E. Mercil, adıgeç. Esr. s. 44-45; Ş. Altundağ, İA, "el-Kaim" mad.; İ. Kafesoğlu, İA, "Selçuklular" mad.; H. Busse, adıgeç. Esr., s. 113-15. Bu araş-

Bu olayların rivayetinden sonra "Besasirî'nin *Küçük Oğlunun Başına Gelenlerin Zikri*" başlığı altında şu bilgiler verilmiştir:

Adı belirtilmeyen ve *Rahbe*'de babasının naibi olarak oturmakta olan Besasirî'nin oğlunun, babasının pek iyiye gitmeyen durumunu haber alması üzerine (21 Zülhicce=28 Ocak, Pazartesi) endişeye kapıldığı ve aruk *Rahbe*'de kalmaktan korkması nedeniyle babasının dostu bulunan Atiyye b. er-Ru'kilyeti'l-Kilâbi'nin yönetiminde bulunan *Bâlis*'e gitmek isteği ve *Rahbe*'nin dış yörelerini yağmalamakta olan *Arap Şeybanoğulları* kabilesinin ilerigelenlerini çağırıp "Kendisiyle birlikte *Bâlis*'e gitmeleri halinde kendilerine 500 altın vereceği" önerisinde bulunduğu ve bunun kabul edilmesi üzerine de onlarla birlikte *Bâlis*'e hareket ettiği, fakat şehre yaklaşıncı *Şeybanoğullarının* kendisini terkedip geri döndükleri kaydediliyor. Daha sonra endişeye kapılan Besasirî'nin oğlunun, babasına bağlı bir kısım *Türklerle* 3 bin dirhem ve silah verdiği, buna karşılık onların korumaları altında *Rahbe*'ye gelip içinde sur bulunan *Kasr* mahallesine sığındığı belirtilmiştir. Bura kadısı İbn Muhkân ve *Divan* kâtibi Ebu'l-Mekârim'in camilerinde, halife el-Kaim ve sultan Tuğrul Bey adlarına *sünnî* hutbesi okutulması hususunda anlaşmışları, bu arada Muhâriş el-Bedevî'nin *Rahbe*'ye saldırıya geçmesi üzerine, Besasirî'nin oğlunun *Kasr*'dan çıktığı (25 Zülhicce=1 Şubat) sırada kendisini koruyan *Türklerin* bu kez fikir değiştirip kapıları ona kapatıp ok atışları, hattâ onu tutsak alarak sövüp saydıkları, ancak bura halkından bir gurubun onunla birlikte *Bâlis*'e gitmek üzere hareket ettikleri sırada *Şeybanoğullarının*, çocuğun kendilerine vermeyi kararlaştırdığı parayı az bulup beraberindekilere saldırarak yağmaladıkları ve nihayet Besasirî'nin oğlunun *Bâlis*'e ulaştığı ve esasen onun, babasını bekleyen Atiyye ile tanıştığı, fakat her ikisinin de Besasirî'nin başına gelenlerden haberleri olmadığı ve özellikle oğlunun, babasının *Bâlis*'e döneceğini ümit ettiği ve daha sonra da onun, bazı konak yerlerinden geçerek *Haleb*'e ulaşıp şehir kapısının önünde konakladığı belirtilmiştir.

Bu kayıtlardan sonra halife el-Kaim'in *Mısır Fatımî halifesi* adına *Mansur Camii*'nde *şii* hutbesi okutan Ebu'l-Hasen Muhammed b. Ahmed b. el-Muhtedî'yi görevinden alıp yerine, Ebû Ali el-Hasen b. Abdülvedûd b. el-Muhtedî'yi bir tevkiyle (bir kısım tevki metni verilmiştir) atadığı kaydedilmiştir. Bu kayıtlardan sonra "*Halifenin Dönüşünden Sonra Yapılmasını İsteddiği Şeylerin Zikri*" başlığı altında tarihî bir değer taşımayan halifeye ilgili birkaç hatıra anlatılmıştır. Bunlardan sonra da Besasirî hakkında ölümü dahil genel nitelikte bilgi verilmiştir. Şöyleki:

Türklerin ilerigelenlerinden olan *el-muzaffer* lâkaplı Ebu'l-Hâris Arslan el-Besasirî, bu yılda (451=1060) öldürülmüştür. Halife el-Kaim, onun fikrini almadan hiçbir şeye karar vermezdi, bu nedenle o, gururlanıp asileşti; fesat ve kötü amacı sebebiyle *Abbasi Halifeliği*'ni başka yere nakletmek istedi; bu fikir ve amacı doğrultusunda istediğini yapmaktan geri kalmadı; fakat sonunda en kötü bir ölümlle öldürüldü. "Cesedinin yakılıp bir köpeğe yedirildiği" söylenir.

Bu çok genel bilgilerden sonra Sıbt, bu konuda İbnü'l-Kalânisi'nin rivayetini nakletmiştir ki, bu şöyledir:

Irak tarafından sürekli olarak "el-Muzaffer Ebu'l-Hâris Arslan el-Besasirî'nin ortaya çıkarak heybet ve azametinin arttığı, halife el-Kaim'e tahakküm ettiği, onun nâiblerine istediğini yaptıracağı, hâs ve yakın adamlarını istediği gibi kendisine hizmet ettirdiği, şer-

Urmalarda Besasirî olayı, sonderecede genel çizgileriyle verilmiştir. Esasında şimdiye değin bu konuda, başta Sıbt olmak üzere öteki ilgili kaynaklardan yararlanılmak suretiyle ayrıntılı bir araştırma yapılmamıştır.

rinden onları korkuttuğu, halifenin *Haremi*'nden bir suçluyu alıp dışarı çıkaracak kadar işi, tahakküme götürdüğü, kendisine, bu hareket ve davranışlarından dolayı kimsenin engel olamadığı" haberlerinin geldiği belirtilmiştir. Daha sonra da "*Türk* asıllı bir yetiştirme (mamluk) olan Besasirî'nin bir eşinin daha bulunmaması nedeniyle de şan ve şöhretinin büyüüp kuvvet ve kudretinin arttığı, bu nedenle de birçok kimselerin mal ve paralarına ve toplanan vergilere el koyduğu, böylece adının heybet ve azametinin her yere yayıldığı, *Arap* ve *Acem*lerin kendisinden korkup çekinir olduğu, adının *Irak* ve *Ahvâz*'daki camilerin minberlerinin büyük bir kısmında okunur olduğu" kaydedilmiştir⁸⁷.

Besasirî hakkındaki bu kayıtlardan sonra "*Kureyş b. Bedran*" başlığı altında, onun mütefiki olan *Selçuklu* vasalı *Musul* valisi Kureyş b. Bedran'ın hayat ve faaliyetleri hakkında genel nitelikte de olsa, şu ilginç bilgiler verilmiştir:

"Felâket yaratan, cimri, kan dökücü, her şeyi inceden inceye araştıran, gaddar, hırslı ve din yönü az" olarak tanımlanan *Alemüddin* lakâplı *Kureyş oğulları* emîri Ebu'l-Meâli Kureyş b. Bedran'ın *Hilafet Sarayı*'ndaki değerli şeylere göz dikmesi nedeniyle *Abbâsî Devletini* değiştirme uğruna ve *Mısır Fatımî halifesinden* daha çok çıkar elde etme amacıyla Besasirî ile uyum sağlayıp işbirliği, bu nedenle de birçok kötü işler yaptığı, hilafet veziri *Reisürrüesa İbnü'l-Müslime*'ye, onu Besasirî'ye teslim etmek suretiyle ihanette bulunduğu" belirtildikten sonra "Besasirî'nin de ona yapabileceği her türlü maddî yardımı yaptığı, buna karşılık da onun Besasirî'ye engel olmadığı" kaydedilmiştir. Bu arada özellikle "Besasirî'nin Kureyş'in gözetimi altında bulunan halife el-Kaim'e hile yaparak 'Halifeyi al, bize gell' dediği ve böylece ele geçirmiş olacağı halifeyi *Fatımî halifesine* teslim etmek niyetinde olduğu" belirtilmiştir. Fakat daha sonra halifenin durumunu haber alan sultan Tuğrul'un, "Kureyş'e mektup yazarak halifeyi tutsaklıktan ve onun kötü niyetinden kurtardığı" kaydedilmiştir. Bu bilgileri takiben de "Besasirî'nin, sonderecede cimri olması nedeniyle kendisini sevmeyip ayıplayan *Arap* askerlerinin bu tutumu nedeniyle Kureyş'le dost olmak istemediği, ayrıca onun, Kureyş'e, ele geçirdiği halifenin mülk ve ıktalarını, memleketlerini ve ganimetlerini yarı yarıya verme, buna karşılık Kureyş'in, kendisine herhangi bir şey için söz, güvence ve para vermemesi hususunda ona ant verdiği, ayrıca bu hususta yazılı taahhütte bulunduğu" belirtilmektedir. Bu bilgilerden sonra da "Besasirî ile *Bağdat*'a giren Kureyş'in halifeye ait ıktâ ve mülkleri, bizzat teslim aldığı, halifenin adamlarını, küçük köylere sürdüğü, ayrıca şehir halkının mallarına el koyduğu, bunu takiben de onun Besasirî ile birlikte halifenin sarayına girip içindeki değerli mal, mücevherat, kumaş, elbise ve atları alıp aralarında bölüştükleri" özellikle belirtilmiştir. Bütün bunlarla yetinmeyen Kureyş'in "*Bağdat* askerlerinin ve diğer kimselerin boşalttığı ıktâ arazilerinin yarılarının kendisine verilmesini Besasirî'den talep ettiği, fakat onun bunu kabul etmediği, ancak daha sonra bunların üçte birleri üzerinde anlaşmaları" kaydedilmiştir. Fakat bununla birlikte "Sultan Tuğrul Bey'in *Irak*'a gelmesi üzerine bu anlaşmanın bütünüyle bozulduğu, halifenin sarayına döndüğü, Besasirî'nin öldürüldüğü, Kureyş'in ise sultandan korku ve endişeye kapılması sonucunda *Musul*'da öldüğü (Onun 453=1061'de öldüğü de söylenmiştir), yerine oğlu *Ebu'l-Berekât* künyeli Müslim'in *Musul* yönetimine geçtiği" belirtildikten sonra "Sultan Tuğrul Bey'in, onun kanını helal kıldığı ve hattâ onun hakkında, 'Bu yalancı, gaddar ve halifenin mallarına elkoyan Kureyş'in, benim nazarımda hiçbir güvenilir tarafı yoktur' dediği ve

⁸⁷ Bu nakiller, İbnü'l-Kalânisî'nin *Zeylû Tarihi Dimaşk* (Yay. H.F. Amedroz, Leyden 1908) adlı eserinden hiçbir kusaltına yapılmadan, hattâ birkaç cümle fazla olarak yapılmıştır (Kırş. S. 87).

nihayet sultanın bu sözlerinin kendisine ulaştırıldığı zaman da derhal korkusundan öldüğü" kaydedilmiştir.

452 (1060) Yılı Olayları

Bu yılın ilk olayları arasında, "Arap *Mirdasoğulları* ailesinden *Bâlis* hâkimi *Esedüdevle* *Atiyye* (b. *Salih*)'nin *Rahbe*'ye yürüyüp ele geçirdiği ve halkına iyi muamelelerde bulduktan sonra buradaki camilerde halife *el-Kaim* ve sultan *Tuğrul Bey* adlarına okutulmakta olan *sünnî* hutbeyi değiştirip *Mısır Fatımî halifesi* *el-Mustansır* adına *şîî* hutbesi okutmaya başlattığı" kaydedilmiştir (Mart). Esasen bu sıralarda *Fatımiler*, hemen bütün *Suriye* ve komşu memleketlere hâkim durumda idiler⁸⁸.

Bu kayıtlardan sonra sultan *Tuğrul Bey*'in 22 Mart 1060 Perşembe günü *Bağdat*'a geldiği anlatılıyor. Şöyleki;

Sultan, beraberinde, *Ebû Kâlicar Hezaresb*, *Ebu'l-eaz* (*Dübeys*) b. *Mezyed*, *Ebu'l-Feth* b. *Verrâm* ve *Sadaka* b. *Mansur* b. *el-Hüseyin* olduğu halde, *Vâsır*'tan *Bağdat*'a geldi. Halife *el-Kaim*, 21 Safer (27 Mart) Pazartesi günü, sultan için düzenlediği özel bir toplantıda ona, altın işlemeli ketenden yapılmış güzel bir tolga (veya sarık) ve yine altınla işlenmiş halis ipek kumaştan yapılmış bir cübbe giydirdi. Halife, ayrıca, sultan için *Besasirî*'nin şerefelerini söktürüp aldığı, fakat daha sonra yeniden şerefeler konan *Dicle* ırmağına nâzır *Revşenü'l-Muktefi*'nin revakında, büyük bir şölen verdi. Bu şölende hazır bulunan seçkin devlet adamları, halife ve sultana itaatları hususunda ant içtiler; bunu takiben halife, onlara birer hil'at giydirdi. Böylece halife, bu hareketiyle kendisini *Besasirî*'den kurtarıp makamına dönmesini sağlayan sultan *Tuğrul*'a bir kez daha teşekkürlerini sunmuş oldu. Sultan *Tuğrul*, 2 Rebiülevvel (6 Nisan)'de *Cebel'e* gitmek üzere *Bağdat*'tan ayrıldı. Bu arada vezir *Amîdülmülk*, halifenin katına çıkarak ona saygı ve ululamada bulundu, halife ise kendisine güzel sözlerle hitap edip *Amîdülmülk* lâkabına ilave olarak *Seyyidü'l-vüzera* (*Vezirlerin Efendisi*) lâkabını verdi; bu nedenle biraz geciken vezir, daha sonra *Bağdat*'tan ayrılıp sultana katıldı⁸⁹.

Bu olayların kaydından sonra *Besasirî*'nin bertaraf edilmesini müteakip *emîr* olarak vassıflanan *veliaht Uddetüddin Ebu'l-Kasım Abdullah* (*el-Muktedî Biemrillah*) b. *Zahîretüddin*'in 9 Cumadelâhır (11 Temmuz) Salı günü, hizmetkârları, iki amcası ve *Ebu'l-Ganâim* b. *el-Mahleban*'la birlikte *Bağdat*'a geldiği, sultan *Tuğrul Bey*'in atadığı *Bağdat Amîdi* *Ebu'l-Feth el-Muzaffer* b. *el-Hüseyin* tarafından hâcip ve âyanlarla birlikte karşılandığı, *İbnü'l-Mahleban*'ın *Uddetüddin*'i *Bâbü'l-garebe*'ye çıkarıp halifeye getirdiği ve buna karşılık halifenin ödül olarak *İbnü'l-Mahleban*'a para ve hil'atler verdiği, fakat onun bunları "Uddetüddin'i, bizzat halifeye takdim etmekten başka hiçbir şey istemiyorum" diyerek almadığı, bunun üzerine *İbnü'l-Mahleban*'ı halifenin bizzat kabul ettiği ve nihayet onu yüksek bir makama getirdiği belirtilmiştir. Bu bilgilerden sonra da "Uddetüddin'in Kurtuluşunun ve Beraberindekilerinin Başına Gelenlerin Zikri" başlığı altında *Garsunni*'me, bu olayın içinde yaşayan *İbnü'l-Mahleban*'ın doğrudan doğruya ifadelerine dayanarak bize şu bilgileri vermektedir:

⁸⁸ Esasında *Atiyye*, *Rahbe*'den başka *Azaz* kentini de elinde tutmakta idi. Bk. İA. "Rahbe" mad.; *İbnü'l-Esir*, IX, 12; ayrıca *Atiyye*'nin de mensup olduğu *Haleb* ve yörelerine hâkim olan *Mirdasiler* hakkında genel bilgi için bk. İA. "Mirdasiler" mad.; *Selçuklularla* ilgileri hakkında ise bk. A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi* (Ankara 1983), s. 37-43, 54-62.

⁸⁹ Krş. *İbnü'l-Esir*, X, 8 (Bu olay burada H. 451 yılı içinde verilmiştir); *el-Muntazam*, VIII, 214-15; *Bundârî*, s. 17; O. Turan, *adigeç. Esr.*, s. 92.

Ebu'l-Ganâim İbnü'l-Mahleban diyor ki: Halifenin sarayını açıp *Bâbü'l-Meratib*'deki evime girdiğim zaman, burada Besasirî'nin kesinlikle yakalanmasını istediği *Reisürrüesa* İbnü'l-Müslime'nin eşi ve çocuklarını buldum. "Siz kimsiniz?" deyince o, "Ben, vezir İbnü'l-Müslime'nin eşiyim; biz, bu durumda ne yapacağımızı ve nereye kaçacağımızı bilemiyorduk. Eşim İbnü'l-Müslime ile istişare edip "Kime gidelim?" dedik. Bunun üzerine eşim "Bizim için Ebu'l-Ganâim İbnü'l-Mahleban'a sığınmaktan başka çare yoktur; çünkü onun himayesi, bizim hiç kimseden istemeyeceğimiz bir kurtuluştur. Böylece biz, size sığınmış olduk" dedi. Bunun üzerine ben, ona "Kalblerinizi hoş tutun, sizin canınız, benim canımdır" dedim; böylece onları, düşmanlık ve kötülüklerin bulunmadığı ailemizin arasına alıp halifenin sarayına (*Dârü'l-hilâfe*) yerleştirdim. Vezir İbnü'l-Müslime, idam edilince, onları buradan çıkarıp güvendiğim birisiyle⁹⁰ "Bunlar, güvenliğinden endişe ettiğim ailemdir" diyerek *Meyyafarikin* (*Silvan*)'e gönderdim. Bu sırada Besasirî ve Kureyş b. Bedran, *Bağdat*'tan çıkmakta idiler. Tanrı'nın koruması sonucunda Besasirî onları görmedi; böylece onlar, sağ-salim *Bağdat*'tan ayrıldılar. Bir süre sonra onları teslim ettiğim *Vekil* (Ebu'l-Fazl Muhammed b. Âmir), bana gelip şu ilginç sözleri söyledi: "Uddetüddin, halifenin kızı ve annesinin, ikamet edenlerle birlikte bir yerden bir yere nakledilmek suretiyle mescitlerde geceleme ve çıplak oldukları halde yalnız ekmekle karınlarını doyurmakta olduklarını gördüm. Onlar, vezir İbnü'l-Müslime'nin ailesine yaptıklarını ve benim seninle birlik olduğumu öğrenince çok sevindiler ve bizimle huzur bulup rahatladılar, durumları hakkında bana bilgi verdiler ve bu hususta seninle konuşmamı istediler. Bu arada Besasirî, onları ele geçirmek amacıyla casus göndermiş. Onlar hakkındaki haberler, karışık ve pek iyi bilinmemektedir". Bunun üzerine ben, ona "Karımı onlara gönderinceye değin, onları falan mescide gönder" dedim; onun da bu dediğimi yapması sonucunda onlar, benim evime gelip kurtuldular; onlara, derhal iyi giysiler ve kisveler (üstlük) götürdüm. *Vekil*'e "Onların halifeden nekadar aylık almakta olduklarını" sor dedim ve halifeden aldıkları miktarın bir katı kadar aylıklarını artırdım. Böylece onları, evimde sekiz ay en iyi biçimde ağırladım. Bu arada "Sultan Tuğrul Bey'in ordusunun *Bağdat*'a gelmekte olduğu" haberi ortaya çıkınca onlar, korkularından bana haber gönderip "*Selçuklu* ordusunun buraya gelmesi durumunda biz, bu çocuk veliaht (Uddetüddin) nedeniyle Besasirî tarafından tehdit edilmiştik; aynı şekilde *Selçuklular* da bizi bu nedenle korkutup tehdit etmişlerdi. Zira gerçekten Besasirî tehlikesi dolayısıyla sıkışık durumda olan Arslan Hatun, Uddetüddin'in kurtulmasını pek istemiyor. Bu nedenle senin bizi, güvendiğin birisiyle canlarımızın güvenli olabileceği bir yere yollamanı ve orada serbestçe yaşamamızı istiyoruz" dediler. Onların bu isteği üzerine ben, onların kim olduğunu söylemediğim bir adama "Bunlar benim ailemdir; Besasirî'den korkum nedeniyle onları buradan göndermek istiyorum. Onlar için develer satın aldım, onları *Sincar*'a bağlı *Hayal* köyüne göndermek istiyorum" dedim. Fakat çok geçmeden *Selçuklu* askerlerinin (*Oğuzlar*) *Bağdat*'a girmeleri üzerine onları *Harran*'a götürdüm. Fakat halifenin *Bağdat*'a gelip makamına oturması üzerine onları *Harran*'dan alıp *Bağdat*'a getirerek halifeye teslim ettim⁹¹.

Sıbt İbnü'l-Cevzî ise adını belirtmeksizin halifenin torunu Uddetüddin hakkında şu bilgileri vermektedir:

⁹⁰ İbnü'l-Esir (X, 10)'de, bu kimsenin Karvaş olduğu belirtilmiştir, fakat daha sonra bu şahsın, *Vekil* Ebu'l-Fazl Muhammed b. Âmir olduğuna değinmiştir. Bütün bunlarla birlikte Sıbt'ta, bu kimsenin açık ve seçik olarak sadece *Vekil* denilmek suretiyle Ebu'l-Fazl Muhammed olduğu belirtilmiştir.

⁹¹ Görgü tanığı İbnü'l-Mahleban'ın ifadeleri olan bu kayıtlar, biraz daha az ayrıntılı olmakla birlikte İbnü'l-Esir'de (X, 10-11) de yer almaktadır.

Tarihu Meyyâfarikin'de bu konuda şu bilgiler yer almaktadır: *Diyarbakır* hâkimi Ebû Nasr b. Mervan, halifenin oğlu ve ailesini *Âmid* (*Eski Diyarbakır*)'de bir köşke yerleştirip onlara hizmette bulunmaları amacıyla cariyeler gönderdi. Bunun üzerine kadı Ebû Ali el-Bagal, ona "Onların konukluğunu bana bırakmanı istiyorum" deyince Ebû Nasr, ona, "Bunu benden nasıl istersin" dedi. Kadı ise ona "Senin cariyelerinden birisinin halifenin oğluyla birlikte kaldığı duyulabilir" dediyse de Ebû Nasr ona cevap vermedi.

Halife el-Kaim'in ailesi hakkında verilen bu bilgilerden sonra (adı belirtilmeden) Garsunni'me, *Bağdat*'taki *Büveyhoğullarından* kalan kitaplık hakkında şu bilgileri vermiştir: Receb (Ağustos) ayında, *Bağdat*'ın batı kesimindeki *Kerh* mahallesinde iki sur arasında bulunan ve *Büveyhî* veziri Şâbur (Sâbûr) b. Erdeşir, 383 (993/94) yılında, vakıf olarak tesis etmiş olduğu bir binadaki kitaplığa 1000 adet kitap verdim. Fakat bu bina, Tuğrul Bey'in Besasırî isyanı nedeniyle *Bağdat*'a girdiği zaman, şehirde çıkan bir yangın sırasında yandı, içindeki bir kısım kitap da yandı, geri kalanlar ise yağma edildi, bunların büyük bir kısmı ise *Horasan*'a götürüldü. Böylece *Kerh* mahallesindeki bu bilim merkezi de yok olup gitti⁹².

Bu olaydan sonra *Fatimî* yönetimindeki *Kuzey-Suriye*'nin önemli bir kenti olan *Haleb*'in *Kilaboğulları* emirlerinden Mahmud b. Şiblüddeve er-Ru'kiliye tarafından ele geçirilip (Receb=Ağustos) burada *Mirdasoğulları Emîrliği*'nin kurulduğu, oldukça ayrıntılı bir şekilde kaydedilmiştir⁹³.

Bu olayın anlatımından sonra *Bağdat*'tan ayrılan ve *Tebriz*'i kuşatmakta olan sultan Tuğrul Bey'in ordu mensuplarıyla arasının açılması ve daha sonra düzelmesi hakkında bilgi veriliyor. Bu olay şöyle cereyan etmiştir:

Sultan, *Bağdat*'tan ayrılp girişilen yağmalardan yakılıp yıkılan ve dolayısıyla halkının açlık nedeniyle çok zor durumda bulunduğu *Tebriz*'i kuşattı, fakat basturan ağır kış şartları nedeniyle kuşatmayı bırakıp bir yerde konakladı ve askerlerine, "Kış mevsiminin geçip karın eriyerek ortadan kalkmasından sonra kuşatmayı sürdürmelerini" emretti. Fakat bununla birlikte asker ve binek hayvanlarına yiyecek bulmanın sonderecede güç bir duruma gelmesi üzerine ordu ilerigelenleri, askerlerden bir fersah uzaklığa gidip oturdular ve buradan sultana bir adam gönderip şunları bildirdiler: "Sen, bizi helâk edecek ve dolayısıyla düşmanlarımızın amaçlarına yardımcı olacak bir iş yaptın. Çünkü burası, bize ve hayvanlarımıza yiyecek bulamadığımızdan dolayı bizim için yararlı değildir. Burada kaldığımız takdirde üzerimize kar ve buz yağar, biz de ölürüz. Bu nedenle bizim *Rey*'e dönüp kışı orada geçirmemiz ve *Nevrûz* gelince de istediğimiz yere gitmemiz yerinde olacaktır". Onların bu sözlerine sonderecede üzülen sultan, onları tehdit etti. Bunun üzerine onlar, sultandan âdeta nefret ettiler ve ona "Sana darılıp harekete geçmeyiz, bununla birlikte biz, *Bağdat*'a gidip şehir ve yörelerine dağılarak oralardaki mal ve paraları ele geçireceğiz. Çok az sefer yapıldığı için bizler, âdeta oturup dinleniyoruz, işte bu nedenle seni terk ediyoruz. Fikir ve karar sana aittir" haberini gönderdiler. Böylece onların gizli fikir ve düşünceleri ortaya çıkmış oldu. Onların kendisine karşı olan bu tutum ve davranışları karşısında sonderecede üzülen sultan, onları bir kez daha tehdit edip

⁹² Bu rivayetin daha ayrıntılı olanı hakkında bk. İbnü'l-Esîr, X, 7-8 (451=1059/60 yılı olayları arasında). Bu kitaplık ve diğer *Büveyhoğulları* kitaplıkları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. H. Busse, adigeç. Eser, s. 523-29.

⁹³ Bu konuda en ayrıntılı bilgi için bk. İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-haleb min Tarihi Haleb* (Yay. S. ed-Dehhan, Dımaşk 1951), I, 276 vd.; Krş. İbnü'l-Esîr, X, 11-12. *Haleb*'de kurulan ve *Fatimî* hutbesi okutan bu emîrlik, sultan Alp Arslan döneminde *sünnî* hutbesi okutup *Selçuklu* tâbileri arasına katılacaktır (Ayrıntı için bk. A. Sevim, adigeç. Eser., s. 54-56).

korkuttu. Bununla birlikte o, onlara "Sizler, benim evlâdlarımsınız. Ben, size nazım geçtiği düşüncesiyle bunları söyledim. Eğer sizler, Rey'e gitmeyi biraz geciktirirseniz ben de beş gün sonra Rey'e gidip otağımı kent yakınlarında kuracağım" şeklinde oldukça yumuşak ve yapıcı bir haber gönderdi ve bu hususta onlara ant içti. Onlar da sultanın olumlu buldukları bu önerisini kabul ile ona ant içtiler. Çok geçmeden sultan, Enûşirvan ve İnanç Bey'i Tebriz yörelerinde bırakıp Rey'e hareket etti. Sultanla ordunun ilerigelenleri arasındaki bu anlaşmazlığı, orduyu düzenlemekle görevli bulunan Humartekin et-Tuğrai çözümlemişti. Onun bu başarısı üzerine sultan, ona hil'at giydirip iyi davranışlarda bulundu ve onunla arasında eski bir düşmanlık bulunan vezir Amîdülmülk'e "Onunla barışması için ant içmesini" istedi. Bu arada sultan, Bağdat işlerini yürütme görevini, Amîd Ebu'l-Feth el-Muzaffer el-Hüseyn'e verdi. Bu görevi alan Ebu'l-Feth, şehrin iki tarafının onarımına bütün gücüyle başladı ve halka sonderecede iyi davrandı. O, özellikle sokakların onarılmasına kadar Kerh mahallesi sakinlerinin şehrin doğu kesimine mümkün olduğu ölçüde az geçmeleri yasasını koydu. Onun bu olumlu çabaları sonucunda bu yıl, Bağdat'tan 100 bin altın, daha sonraki yıllarda da 300 bin altın vergi tahsil edilmiş oldu⁹⁴.

1060 yılının Selçuklularla ilgili olarak kaydedilen son olayı, sultan Tuğrul Bey'in eşi Altuncan Hatun'un ölümüdür. Bu hususta kısa olarak verilen bilgiler şöyledir:

Harizmşah'ın eski karısı olup ondan olan Enûşirvan adlı bir çocuğun annesi ve sultan Tuğrul'un eşi Altuncan (Metinde et-Turuncan الترنجان) Hatun, çok dindar, aklın ve dinin hoş gördüğü belirli bir görüş ve niyet sahibi idi; yoksullara pek çok sadaka verir ve çok yararlı ve iyi işler yapardı. İyi fikirli ve azimli olup ihtiyatlı idi. Bu nedenle eşi sultan Tuğrul, birçok iş ve sorunlarda onun fikrini alır ve bunların çözümlerini kendisine bırakırdı. Altuncan Hatun, vücudunda su birikmesi (istiska) hastalığından Zencan'da öldü. Eşinin ölümüne çok üzülen sultan, tabutunu beraberinde Rey'e götürdü ve orada toprağa verdirdi. Altuncan Hatun, ölmeden biraz önce eşi Tuğrul Bey'e "Dünya ve ahiret şerefine nail olman için halifenin kızıyla evlenme hususunda çaba göster" demiş ve "Bütün mal ve parasının halifenin kızına verilmesini" vasiyet etmişti⁹⁵.

453 (1061) Olayları

Bu yılın ilk olayını oluşturan Dübeys b. Mezyed'in oğlu Sultan'ın ölümünün (10 Muharrem=4 Şubat) kaydından sonra Selçuklu başkenti Rey'e dönmüş olan halife el-Kaim'in eşi Arslan Hatun'un yeniden Bağdat'a gönderilmesi ve sultanın, halifenin kızıyla evlenme sorunları hakkında şu bilgiler verilmiştir:

Halife, geçen yıl Besasirî'nin mütefiki Kureyş'in Rey'e sultana göndermiş olduğu eşi Arslan Hatun'un Hilâfet Sarayı'na gönderilmesini istemiş ve eşini alıp getirmesi amacıyla da Salef Karamanetü'l-halife ve halifenin has hâdimi Muvaffak ile birlikte Rey kadısı Ebû Yahya Sa'd b. Sâid'i göndermişti. Fakat Rey kadısının Bağdat'a dönmesi ertelenince Salef ve Muvaffak, Arslan Hatun'u almadan Bağdat'a döndüler. Daha sonra Bağdat'a dönen Rey kadısı, sultan Tuğrul Bey'den halifeye, "Kızı Seyyide ile evlenme" isteğini içeren mektubunu getirip takdim etti; fakat bu durum, halifenin sonderecede ağırlına gitmişti. Esasen bu evlenme işini, Salef'in sultana arzedip bu konuda onu umutlandırmış olduğu rivayet edilmiştir. Beytû'n-nübî'de halifenin huzuruna çıkan Rey kadısının, bu evlenme işinin

⁹⁴ Bu olaylar sultan Tuğrul ile ilgili araştırmalara yansımamıştır.

⁹⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Z. Kitapçı, adigeç. Esr., s. 57-64; O. Turan, adigeç. Esr., s. 92.

yerine getirilmesi hususunda biraz tehditkâr konuşması üzerine halife, ona bu işin bozulması konusunda gurur ve tahakkümle karışık bir cevap verdikten sonra "Böyle bir âdet, hiçbir halife ile Rûknüddeve Adududdevle Tuğrul Bey ve diğer hiçbir devlet adamı arasında vaki olmamıştır. Bu durum, bizim isteklerimize uygun düşmediği gibi, bizim görevlendirdiğimiz, yani hükümdarlığını onayladığımız kimseye (yani Tuğrul Bey'e) de uygun olmaz" dedi. Fakat bununla birlikte halife, sultanın bu önerisini uygun görüp kabul edinceye kadar oldukça tereddüt etti, sonunda o, "Vâsıt ile halifenin eşi Altuncan Hatun'a ait olan bütün bölgelerdeki mülk ve gelirlerinin kendisine bırakılması, *mihir* olarak 300 bin altın verilmesi ve sultanın hiç ayrılmamak üzere *Bağdat*'ta oturması" şartıyla bu evlenme işini kabul etti. Bunun üzerine *Irak Selâuklu Amîdi (Amîdü'l-İrak)* Ebu'l-Feth (el-Muzaffer el-Hüseyn), "*Rey* kadısı Ebû Yahya Sa'd ile görüşüp konuşma, *Bağdat*'ta yapılabilir, fakat halifenin *mihir* ve öteki istekleri, iki kat dahi olsa, sultan adına, benim tarafımdan cevaplandırılmış olacaktır. Eğer sultan, bu evlenme sorunundan vazgeçirilirse o zaman her şey yerli yerinde olacaktır" dedi. Kadı Ebû Muhammed Rızkullah b. Abdülvehhab et-Temimî ve *Nakîbü'l-Haşimiyîn* el-Kamil Ebu'l-Fevâris Tırad b. Ebî Temmam ve Kureyş'in yakın arkadaşları Ebû Nasr Ganâim, "Sultanın mektubunun cevabı gönderildi ve eğer her şey yolunda giderse, yani sultan bu evlenme isteğinden vazgeçirilecek olursa bu, iyi bir sonuç olacaktır, aksi takdirde bundan üzüntü duyulduğunu söylemeleri" ayrıca onlara, "Bu hususta vezir Amîdülmülk'ten yardım istenmesi" de emredildi. Halifenin mektubunda, "Sultanın Kureyş'i affetmesi, kendisinden alınan yerlerin iade edilmesi, 3 bininin derhal olmak üzere, halifeye 10 bin altın verilmesi, halifenin, sultanın iyi niyetine inandığı hususunda ant içtiği, geçmiş olaylar nedeniyle ona müsamaha gösterilip bunların affedilmesi" kaydedilmiştir. Halife, ayrıca sultana hil'atler ve armağanlar da göndermiştir⁹⁶.

Bu olayın rivayetinden sonra (Rebiülevvel=Mart/Nisan) halife el-Kaim'in isteği üzerine, emir Ebu'l-Feth Mansur b. Ahmed b. Dârest'in *Şiraz*'dan getirilerek halifenin işlerini yürütme görevine⁹⁷ atanması istenmişti. Metinde bu atama olayı şöyle anlatılmaktadır:

Halife, tutsak kaldığı *Hadîse*'den *Bağdat*'a dönünce Ebû Turab b. el-Esirî'yi "*Hacîbü'l-hüccab ve İzzü'l-ümme*" lakapları vererek ulaştırma işlerine ve kervanların konak yerlerine (menzil) bakmakla görevlendirdi; o da bu görev nedeniyle gelip *Hilâfet Sarayı*'ndaki *Bâbü'l-Garebe*'ye yerleşti. Esasen Ebû Turab, halifeyle birlikte *Hadîse*'ye gitmiş, orada kaldığı sürece halifenin bütün işlerini yürütmüş, onun her türlü hizmetlerini yapmış, bütün arzu ve isteklerini yerine getirmiş ve ona sonderecede yararlı olmuştur. Halifenin onu, sözkonusu makama atamasından sonra halifeye "Bu makamı ona vezir Amîdülmülk vermiştir" denilince o, buna çok kızıp ayıplamış ve bu atamayı kabullenmeyip Ebû Turab'a iyilikle haber göndererek "Ebu'l-Kasım'dan sonra bu görevi senden başka yapacak kimse yoktur. Ancak bu atama işini sultan Tuğrul Bey'le anlaşılabilir kılınmasını sağlaman gerekir" dedi. Amîdülmülk ise "Bunu kabul etmediğini" halifeye bildirdi. Halife ise bu konuda artık konuşmak istememiştir. *Hilâfet Sarayı*'nda bulunan Amîdülmülk, Ebû Turab'ın bulunduğu yere hiç uğramaksızın bu durumdan memnun olmayarak *Bağdat*'tan ayrıldı. Bu sırada Besasirî'nin tutsaklığından kurtulup *Bağdat*'a dönen Ebû Mansur b. Yusuf'a Ebû Turab, pek iyi davranışlarda bulunmadı. Bütün bu nedenlerle halifenin hâsları, halifenin hizmetinde çalışabilecek bir kimse aramaya koyuldular. Ebû Mansur b. Yusuf, bu göreve, gani gönüllü, hal ve tavı olumlu, hoşgörülü ve bütün hare-

⁹⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Z. Kitapçı, adigeç. Eser, s. 61 vd.

⁹⁷ Bu görev, İbnü'l-Esir (X, 14)'de *vezirlik* olarak belirtilmiştir.

ket ve davranışlarına güvenilecek bir insan olan Ebu'l-Feth b. Dârest'i önerdi. *Devlet Hazinesi (Hazâinü'l-mülk)*'nin başında bulunan Ebû Kâlicâr b. Büveyh de onun, iyi kalbli ve güvenilirliğiyle bilinen bir insan olduğu kanaatinde idi. Bunun üzerine halife, Ebû Turab'a bir mektup yazıp yanına çağırarak hil'atleyip onu *Kâtipliğe* atadı. Fakat bu durum, vezir Amîdülmülk'ün canını sıkımsı.; bu nedenle o, sultan adına, halifeye, onu kötüleyen bir mektup gönderdi ve onu "Hizmete almaması" hususunda uyardı. Bunun üzerine halife, "Bu mektup, Ebû Turab'ı çağırmadan önce gelmiş olsaydı o zaman olurdu, fakat onun memleketini ve ailesini bırakıp buraya gelmesinden ve halkın onun göreve atanması haberini öğrendikten sonra artık olmaz" dedi. Böylece Ebû Turab ve İbn Dârest halifenin atadığı şekilde makamlarında kalmış oldular. Ebû Turab'ın hil'atı, binitiyile birlikte ince, zarif, simli keten gömlek, al renkli kumaştan yapılmış cübbe, siyah zırh ve birbirine tutturulmuş altın işlemeli siyah sarık, altın işlemeli kaurlar, *divit* (hokka) takımı, üzengisinin altında kılıç ve göreve atanma mektuplarından oluşmakta idi⁹⁸.

Bu olayın rivayetinden sonra sultan Tuğrul Bey'in *Irak Amîdi* Ebu'l-Feth el-Muzaffer el-Hüseyn'i azledip yerine *Reisü'l-Irakeyn* lakabıyla lakaplandığı *Nihavendli* Ebû Ahmed b. Abdülvahid b. el-Hızır'ı atadığı (Rebiülevvel=Mart/Nisan) ve ona 'Ebu'l-Feth'i tutuklaması' iznini verdiği, bu haberi alan Ebu'l-Feth'in *Hilâfet Saray*'na sığınmak suretiyle tutuklanmaktan kurtulduğu, kaydedilmiştir. Bu olaydan bir ay sonra (Rebiülâhır=Nisan/Mayıs) *Reisü'l-Irakeyn*, *Bağdat*'a gelerek görevi gereği *Hilâfet Saray*'na girmek istedi ise de içeri alınmadı. Bunun üzerine o, *Dârü'l-memleke*'nin alt tarafındaki çadırlarda konakladı. Halka izin verildiği halde, onun adamlarının şehrin batı kesimine geçmeleri engellendi. Bu sert davranışlar üzerine *Reisü'l-Irakeyn*, halife ve diğerlerine ait ıktalara elkoymaya başladı. *Haşimilerden* bazıları, ıktalarını almaya gelen *Reisü'l-Irakeyn*'in iki askerini geri çevirdi, bunun üzerine bu iki asker, *Tac'a*⁹⁹ iki ok attuktan başka içinde arpa bulunan halifeye ait bir tekneye de elkoymuştu. Bu olay üzerine halife ve halk, endişelenip kaygıya düştüler. *Reisü'l-Irakeyn*, halifeye karşı çok ağır davranışlarda bulundu, halife ise bu duruma sessiz kalmayı yeğledi.

Yukarıda kaydedilen iki olaydan da anlaşıldığı üzere, halife el-Kaim, *İslâm* âleminin maddî kuvvet ve kudretini temsil eden *Selçuklu* sultanı Tuğrul Bey'in devlet görevlilerini atamasına âdeta karşı koymaktadır. Bu nedenle *Selçuklu* görevlileri, görevlerini yapamaz bir duruma düşmüş oluyorlardı.

Bu olayların cereyan ettiği ayda (Rebiülâhır=Nisan/Mayıs) sultan Tuğrul Bey, devlete isyan ile *Girdkûh* lakesine çekilip direnişe geçen amcaoğlu Kutalmış'a karşı ordu hazırlayıp harekete geçti. *Türk ve Türkmenlerin* kendisine katıldığı Kutalmış, azimle savaşıp sultanın askerlerini yenilgiye uğrattı¹⁰⁰.

Kutalmış isyanı hakkında bu çok kısa kayıttan sonra sultan Tuğrul Bey'in halifenin kızıyla evlenme girişimleri hakkında, daha önce verilen bilgilerin bir devamı olarak şu bilgiler verilmektedir:

Yukarıdaki olayların cereyan ettiği Rebiülâhır (Nisan/Mayıs) ayında, Arslan Hatun, beraberinde, vezir Amîdülmülk ve haciblerden bir gurupla, sultanın halifenin kızı ile evlenmesi işini yoluna koyup gerçekleştirmek amacıyla gerekli *mihir* ve çehizlerle birlikte

⁹⁸ Bu atamalar hakkında İbnü'l-Esîr (X, 14)'de daha kısa bilgi vardır; M.A. Köymen, *adıgeç. Esr.*, s. 99.

⁹⁹ Halifenin ünlü ve büyük saraylarından birisi (Yakut, I, 806 vd.).

¹⁰⁰ Kutalmış'ın isyanı hakkında daha sonraki metinlerde bilgi verilecektir.

Bağdat'a gelip Hilâfet Sarayı'na çıktı. Metinde, "Bu Olayın Zikri" başlığı altında şu bilgiler verilmiştir:

Daha önce, sultanın ölen eşi Altuncan Hatun'un sultana vasiyetini, bu nedenle halifenin, İbn Sâid'i, beraberinde, kadı el-Kâmil Ebu'l-Fevâris et-Temimî, Kureyş'in yakın adamı Ebû Nasr Ganâim ve İbn Muavvic olduğu halde, sultana göndermiş olduğunu zikretmiştik. Bu sırada İbn Vessâb'ın "İtaat ve hizmeti içeren, ayrıca *Harran* ve *Rakka*'dan başlayarak *Mısır Fatımî* halifesi adına okuttuğu *şîi* hutbesini kesip halife ve sultan adına *sünnî* hutbesini okutmaya başlattığını" kapsayan mektupları sultana gelmişti. Halifenin sultana gönderdiği heyetin başkanı İbn Sâid diyor ki: Biz, sultanın bulunduğu *Hemedan*'a gelip halifenin mektuplarını ona takdim ettik; Temimî de işlemeli ipek kumaştan yapılmış cübbe, altın dokumalı ferace, altınla işlenmiş tolga (veya sarık)'dan oluşan halifenin armağanını sultana takdim etti ve o da feraceyi hemen sırtına geçirdi. Sabah olunca heyet, *Dârü'l-memleke (Sultanın Sarayı)*'ye gelip orada hazır bulundular. "İstenilen bu değerli cübbe, halifenin kızı için acele hazırlanan çehizlerdendir" denildi. Esasen hazırlanan çehizler arasında, "Ön cephesi işlenmiş ve içinde sembol resimler (timsaller) bulunan bir ev" vardı. Vezir Amîdülmülk, "Bunun kıratı, 400 bin miskalden fazladır" dedi. Yine çehizler arasında, "Sincaba benzeyen bir ev - değerinin 100 bin altın olduğu söylenmiştir-, ayrıca bukalemuna benzeyen samur derisinden yapılmış bir ev ve yine bu türden yapılmış birkaç ev ile mücevherat ve yakuttan yapılmış birçok şeyler" vardı. Öte yandan *Dârü'l-memleke*'de hazır bulunanlar, buradan ayrıldılar, sadece Ebû Muhammed et-Temimî, vezir Amîdülmülk ile yalnız başbaşa kalmıştı. Temimî, vezirle "Buraya niçin geldiği hakkında" görüşmelerde bulduktan sonra halifenin "Sultanın bu evlenme işinden vazgeçmesi" hususunu içeren bir tezkireyi ona arzetti. Bunun üzerine Amîdülmülk "Bu risale ve tezkirenin arzedilmesi, yani sultanın isteğinin reddedilmesi, iyi olmaz. Daha çok para ve gelirleri için daha fazla memleket istendikten, yani bu evlenme işinin olumlu bulunmasından sonra bundan yeniden vazgeçilmesi, asla iyi olmaz. Sultan, bunu işitip daha başka şeylere rağbet edilmek istendiğini anlar. Esasen sultan, bu evlenme hususunda kendisinden istenilenlerden daha fazlasını verir ve vermektedir de" dedi. Bunun üzerine Temimî "Ben, işin çözümünü sana bırakıyorum. Çünkü senin yapacağın her şey doğrudur" dedi; onun bu sözleri üzerine vezir, önerisinin kabul gördüğünü anladı ve "Evlenme teklifine olumlu cevap verildiğini" sultana bildirdi. Buna sevinen sultan, *Selçuklu* devletinin ilerigelenlerini ve yüksek makam sahiplerini toplayıp onlara durumu bildirdi. Vezir Amîdülmülk de onlara "Sultan, Tanrı'nın, *Emîrü'l-Mü'minîn*'in kızıyla yapılacak olan evliliği nedeniyle verdiği nimeti ve bunun kendisine erişmiş olduğunu ve böyle bir nimeti kendisinden önce hiçbir kimseye vermediğini ifade etmektedir" demiştir. Bunun üzerine onlar, bu habere sonderecede çok sevindiler. Bu olumlu sonuçtan sonra sultan Tuğrul, Amîdülmülk'e "Halifenin eşi Arslan Hatun ve *hâdimü'l-hâs* Ferruh ile birlikte nikah işlerini yürütmek üzere *Bağdat'a* gitmesini" emretti. Sultan, onlarla, halifenin kızının *mihri* olarak 100 bin altın, altın ve gümüş mücevherat gönderdi ve ayrıca "Eğer halife, bunları almayıp kızına verilmesini isterse o zaman Ferruh'u hizmette bulunmak üzere halifenin kızının evinin kapısında durmakla görevlendirmesini" emretti. Sultan, ayrıca, ilerigelen devlet adamlarından bazılarını, yukarıdaki heyetle birlikte *Bağdat'a* gitmeleri için hazırlattı. Daha sonra sultan, Amîdülmülk'e, "Temimî'nin evlenme konusundaki yazısını alıp getirmesi" hususunu bildirdi ve "Senin bu evlenme konusunda bildiğim hizmetlerin için sana müteşekkirim; bu hususun bilinmesi için bunu kendi elinle yazmanı istiyorum. Böylece bu husustaki hizmetlerin gerçek olarak anlaşılır ve bunun karşılığı, yalnız sana ait ve özge olur. Ben, bu buyruğumu açıkça belirtiyorum" dedi. Fakat Amîdülmülk,

sultanın bu emrini yerine getirmede. Bunun üzerine sultan, "Tezkirenin kapsadığı şeyi yerine getirmeye icabet etmeyen bir kimse -ki şimdide değin hiç vuku bulmamıştır- bu emri yerine getirmemiş olur" dedi ve bunu, bizzat kendi eliyle yazdı. Sultanın bu hareketi, vezirin çok ağrına gitti. Esasen bu evlenme işinde Amîdülmülk ve beraberindeki kimselerin kusurları, bu husustaki sorunun çözümünde büyük bir eksiklik oluşturmuştur. Çünkü Amîdülmülk, halifeye karşı dargın ve kızgın bulunuyordu. Esasında vezir, halife için, elinde bir yetki bulunmadığını ve buna delil olabilecek bir yazıyı yazmaması nedeniyle bu evlenme isteğinin yerine gelmeyeceğini biliyordu, böylece o, aciz bir duruma düşüp evlenme sorununun çözümlenmesi yetkisi kendisinde kalmayacaktı; bu nedenle de *Bağdat*'a pek gitmek istemiyordu ve dolayısıyla *Bağdat*'a gitmeyi oyalamaya başladı. Bunun üzerine sultan, ona "*Bağdat*'a gimesi" emrini verip dedi ki: "Ben Hezaresb'e 100 bin altın hazırlamasını ve bundan başka *Devlet Hazinesi*'nden hiçbir şey almamasını ve kendisini beklemekte olduğumu yazmışım. Daha sonra sultan, ona, "Başka hiçbir şey yapma! *Hazine*'den gerekli parayı al! Bu evlenme işi için sarfettiğimiz para *Hazine*'mizden çıkmaz ise o zaman bize çok ayıp olur" dedi. Böylece bu sorun çözümlenmeyince kendilerine *Bağdat*'a gitmeleri emredilen hâcib ve emîrlere, duruma müdahalede bulunup sorunu çözmeye çalıştılar. Çok geçmeden de sultana haber gönderip "Bu Amîdülmülk, sadece bizi nikah hususunda halifeye göndermek istiyor. Esasında bu davranış, kıza ve onu bize teslim edecek olan halifeye karşı uygun olmaz. Bu yapılmadığı takdirde biz de geri dönmek durumunda kalırız, böylece istenilen amaca erişmemiş oluruz, bu da bizim için çok ayıp olur ve suç sayılır" dediler. Bunun üzerine sultan, onlara "İstenilen yapılırsa bu doğru ve iyi olur, yok eğer yapılmayacak olursa o zaman siz de geri dönünüz. Eğer sonuç olumsuz bir duruma gelirse o zaman bizim bu işten vazgeçmemiz gerekir. Çünkü biz, halifenin bizim hakkımızdaki fikir ve kanaatını ve onun nazarındaki yerimizi biliyoruz, bu nedenle bu sorunu, elçilerimize bırakmayı yeğliyoruz" dedi. Çok geçmeden bu fikirden vazgeçilerek ilk öngörülen fikir, olgunlaştırılıp tamamlandı ve "Elçilerin kendi arzu, istek ve görüşleri doğrultusundaki şeyleri yapmamaları, sorunun çözümü sırasında kendilerine hâkim olmaları ve ancak *Bağdat*'ta bir gün ortaya çıkmaları hususları kendilerine bildirildi"¹⁰¹.

Sultan Tuğrul Bey'in halifenin kızıyla evlenmesi konusundaki bu ilk kayıtlardan sonra Kureyş hakkında kısa bir bilgi verilmiştir. Bu bilgiye göre, *Selçuklu* veziri Amîdülmülk'ün Kureyş'i kötüleyip onu zulüm yapmakla suçladığı, *Dârü'l-hilâfe*'yi yağma ettiği ve buna karşılık ona hiçbir harekette bulunulmadığı, onun buradan uzaklaştırılmadığı ve nihayet onun ölüm haberinin vezire ulaştığı belirtilmiştir. Buna karşılık İbn Vessab'ın yapması ve uyması gereken emir ve talimata olumlu davranıp cevap verdiği, belirtildikten sonra *Selçuklu* heyetinin *Bağdat*'a gelişi ve bu sırada cereyan eden olaylar şöylece anlatılıyor:

Vezir Amîdülmülk, *Selçuklu* emîrlere, hâcibleri, Arslan Hatun, kadılar ve şahidler, *Bağdat*'a geldiler. Halifenin yeni veziri Eminüddeve b. Dârest (Ebu'l-Feth Mansur b. Ahmed b. Dârest), daha önce *Nehrevan*'a gidip Amîdülmülk ve hizmetkarlarını karşılamıştı. Amîdülmülk, Arslan Hatun'u *Bağdat*'ın *Rey* kapısında karşılayıp evine bıraktıktan sonra *Dârü'l-memleke (Sultanlık Sarayı)*'ye gelip ikamete başladı. *Divan* toplantısından haberdar edilmeyen Amîdülmülk, bu sırada *Hilâfet Sarayı*'nda bulunan Amîd Ebu'l-Feth'e derhal haber gönderip "Kendisinin *Dârü'l-memleke*'de olduğunu" bildirdi. Amîdülmülk, derhal yanına gelen Ebu'l-Feth'i şiddetle azarlayıp "*Hilâfet Sarayı*'na sırtını dayayıp *Bağdat*'ın vergi gelirini bir yıl yedin ve *Devlet Hazinesi*'ne bir altın dahi vermedin"

¹⁰¹ Sultanın, halifenin kızıyla evlenme sorunu hakkında verilen (Tabii Garsunni' me'den naklen) bu ayrıntılı bilgiler, öteki ilgili kaynaklarda yoktur ve araştırmalara da yansımamıştır. Krş. Z. kitapçı, adigeç. Esr., s. 68-69.

dedi ve onu, "Bunu derhal ödemekle" görevlendirdi. Fakat halife ve Arslan Hatun'un ona arka çıkmaları sonucunda, ödeme işi birkaç gün geri kaldı. Fakat çok geçmeden Ebu'l-Feth, dövüldükten sonra eli ve ayağı bağlanarak hapse atıldı. Nihayet o, kendi yerine Sürhab'ın 1000 altın ödemesi üzerine hapisten çıkarıldı. Bu olaydan sonra Amîdülmülk, *Selçuklu* heyetiyle vezir Ebu'l-Feth b. Dârest'in bulunduğu *Beytû'n-nûbe*'ye geldi ve beraberindeki heyetle, "Halife ve adamlarının, evlenme konusunda müzakere yapılması hususunun halifeye arz edilmesini" istedi ise de vaktin geçmiş bulunması nedeniyle bundan vazgeçildi ve toplantı, başka bir güne bırakıldı. Bu arada İbn Dârest, Amîdülmülk hakkında birtakım incitici davranışlarda bulunmuştu. Amîdülmülk, bu evlenme konusunda Arslan Hatun'la konuşmalar yapmıştı. Amîdülmülk, vezir Temimî ile kararlaştırılan şartları, öneri ve görüşleri açıkladı ve bu konuda uzun konuşmalar cereyan ettiyse de yazılı bir karar alınamadı; sonunda Temimî, halifenin "Eğer beni bu nikah işinden kurtaramazsanız, o zaman ben bu memleketten (*Bağdat*'tan) çıkar giderim" dediğini açıkladı¹⁰². Bunun üzerine Amîdülmülk, gök gibi gürleyip şimşek gibi çakan ses ve gözlerle sonderecede sert konuşup tehditler savurdu ve "Eğer bu evlenme işini istemiyor idiyse bu bunu ilk önce bildirmeniz gerekirdi; artık bundan vazgeçmek olmaz. Sizin bu vazgeçmeniz, sultan katında, benim kanımı akıtmak için gösterilen bir çabadır" dedi. Daha sonra Amîdülmülk, kızgınlık ve hiddet gösterdi ve *Bağdat*'tan ayrılmak amacıyla *Nehrevan*'a kendisi için bir çadır gönderip kurdurdu. Bunun üzerine Ebû Mansur b. Yusuf ve *Kadi'l-kudat* (Başkadı), kendisinden "*Bağdat*'ı terketmemesini" istediler ve derhal halifeye bir mektup yazarak onu ciddi biçimde uyarıp korkuttular. Nihayet sözkonusu nikah işi, Amîdülmülk ve *Rey Kadi'l-kudâu*'nın "Dört yıla kadar herhangi bir şekilde daha başka şeylerin talep edilmemesi" hususunda kesin söz veremeleri şartıyla olumlu görülüp kabul edildi. Bunun üzerine *Hanefiler*, "Evlenme akdinin şeriatça (*İslâm* hukukuna göre) doğru, fakat bu hususta herhangi bir şartın şeriatıta yer almadığı", *Şafililer* ise "Böyle şartlı bir nikah akdinin şeriat bakımından geçersiz olacağı" hususlarını içeren fetvalar verdiler. Bunun üzerine halife tarafından nikah hususunda olumlu bir cevap verilmekten vazgeçildi. Bu sonuç üzerine Amîdülmülk, derhal halifenin katına çıktı. Halife, kendisine, "Artık bu nikah hususunda ısrar etmemesi" için nasihatte bulundu ve ona "Bu işi, senin fikir, görüş ve dinî inancına bırakıyorum. Bu hususta *Abbasoğullarına* kuşku duyulduğunu yakinen bilmekteyim; esasında *Abbasoğullarında* böyle bir töre (kız verme) şimdiye değin görülmemiştir" dedi. İşte tam bu sırada sultan Tuğrul Bey'in mektubu Amîdülmülk'e ulaştırılmıştı. Sultan, mektubunda ona "Nikah akdi dolayısıyla halifeye yumuşak davranmasını, ona, ancak güzel sözlerle hitap etmesini" emretmekte idi. Bu arada *Hilâfet Divanı*'ndan Humartekin et-Tuğrulî et-Tuğraî'ye bir mektup yazılarak "Amîdülmülk'ün tutum ve davranışlarından" şikayet ediliyor ve "Bu durumu sultanın bildiği de" belirtiliyordu. Bunun üzerine Humartekin, Amîdülmülk'e bir mektup gönderip "Sultanın, nikah akdi dolayısıyla cereyan eden olaylarda etkisinin bulunmadığı ve halifenin de bunu gerekli görmediği" bildiriliyordu. Böylece halife, sakinleşip tatmin oldu. Bunun üzerine Amîdülmülk, sultana bir mektupla "Nikah sorunu dolayısıyla yapacağı işler hususunda" ondan izin istedi; bu arada da bağırıp çağırıyor ve halifeyi tehdit etmeyi sürdürüyor, halife ise bunlara katlanıyor ve hiç ses çıkarmıyordu. Amîdülmülk, bir gün İbn Dârest'le birlikte kapısında "Muaviye, Ali'nin dayısıdır" yazısı bulunan mescidin önünden geçerken "Bunun doğru olmadığını" söyledi ve bir adamına (gulam) "Bu yazıyı kazıyıp yok etmesini" emretti ve "Sizin bu mescidinize böyle bir yazıyı yazmaktan utanmıyorlar mı?" demek suretiyle

¹⁰² Buradaki metinde bazı eksiklikler görüldüğü için bu konuda öteki ilgili kaynak ve araştırmalardaki kayıtlar dikkat nazarına alınmıştır.

Muaviye ve *Ümeyyeoğulları*na dil uzatmış oldu. Daha sonra İbn Dârest, Amîdülmülk şerefine *Hilâfet Divanı*'nda bir şölen düzenledi. Amîdülmülk ve yakın adamları (gılman) şölende hazır oldular; Amîdülmülk'ün adamları *Divan*'ın minderleri üzerinde sıraya dizilip oturmuşlardı. Amîdülmülk, bir gün beyaz bir elbise giyip beyaz bir katurın üzerinde *Divan*'a geldi ve "Bu şekilde gelmek sünnettir" dedi. Çok geçmeden (Cumadelâhır= Mayıs/Haziran) halife, Amîdülmülk, kadılar ve diğerlerinin hazır bulunduğu *Divan*'a geldi. Amîdülmülk, halifeye hitaben, "Efendimiz *Mü'minlerin Emîri*'nin, saf, temiz ve sadık kulu Rükneddin (Sultan Tuğrul)'in gönderdiği kimseleri dinlemesi ve istediği şeyi (nikah) yerine getirmesi, ona şeref verecektir" dedi. Bunun üzerine halife, "Biz *Abbasoğulları* insanların hayırlısıyız. Hilafet ve imamlık, kıyamete değin bizim üzerimizde kalacaktır. Bize tutunanlar doğru yoldadır ve hidayete erer; bizden ayrılıp bize düşman olanlar ise doğru yoldan ayrılarak sapıtırlar" dedi. Halifenin bu sözleri üzerine, nikah hususunda, perde açılmış ve halifenin gerçek fikir ve düşüncelerinin olumsuz olduğu ortaya çıkmıştı. Bu durum karşısında Amîdülmülk, kızgın ve üzgün olarak beraberinde, *mihr* için getirmiş olduğu para ve mücevherat olduğu halde, 26 Cumadelâhır (18 Haziran) Salı akşamı, *Hemedan*'a gitmek üzere *Bağda'*tan ayrıldı. Bunun üzerine herkes korku ve endişeye kapıldı¹⁰³.

Bu kayıtlarda sözkonusu edilen evlenme sorununun, böylece olumsuz bir sonuca ulaştırılmış olduğu görülüyor. Bunu izleyen metinde ise Garsunni'me'nin bizzat ifadelerini içeren, sultanın *mihr* olarak gönderdiği armağanların listesi verilmektedir. Şöyleki:

Ben (Muhammed b. es-Sâbi'), sultan Tuğrul Bey tarafından *mihr* için gönderilen armağanların ad ve miktarlarını gördüm. Bunlar şöyle idi:

1- 100 bin altın (Dinar).

2- Çeşitli cinsten 100 giysi.

3- 2250 parça mücevher.

4- Herbirinin ayarı 1-3 miskal arasında bulunan 120 inci.

5- 640 parça kırmızı yakut ve pembe *Bedehşan* süsü (*Balhaş*).

6- 58 parça firûze.

7- 28 parça büyük sim şeritli zümrüt.

8- 12 parça saf cam.

9- 14 parça süs (zinet) eşyası. Bunlar arasında: işlenmiş taç, bilezikler, kulak halkası, yüzükler, yakut işlemeli ayak bileziği, eğer ve minyatür taşlılar (araba v.s.), yemek kapları, sini, tepsi, altın kâseler -bunların hepsi işlenmiştir- taslar, ibrikler ve bunlara benzer şeyler.

10- Yer ve yatak yaygıları, yorgan ve çarşaf örtüleri, ibrişim halı ve benzerleri.

11- Herbiri at üzerinde resmî elbiseli ve altın gerdanlıklı 35 cariye, 20 hizmetçi.

12- 80 at ve katur.

13- 100 kişilik askerî birlik ve pek çok çadır.

¹⁰³ Bu konu hakkında bk. Z. Kitapçı, adigeç. Esr., s. 68-72. Bu araştırmada, konuyla ilgili kaynaklar kullanılmış, fakat Sıbt'taki kayıtların bir kısmı yansıtılmamıştır.

100 bin altın para dışındaki bu armağanlar, sultan Tuğrul Bey'in eşi olacak Hatun'un 100 bin altın tutarındaki çehizi olarak hazırlanmıştır¹⁰⁴.

Bu armağan listesinden hemen sonra sultan Tuğrul'un, *Hamedan Kapısı*'ndan çıkıp şehri, amcaoğlu Kutalmış'a karşı koruması amacıyla Humartekin et-Tuğrai'yi bir öncü kuvvetiyle sevkettiği Rey'e yöneldiği, kaydedilmiş (Cumadelâhır=Haziran), esasında, sultanın Kutalmış'ı *Girdkûh* kalesi ve yörelerinde kuşatma amacıyla bizzat ona karşı harekâta karar vermiş olduğu, özellikle belirtilmiştir¹⁰⁵.

Metinde, Kutalmış'ın isyanı hakkında bu çok kısa bilgiden sonra sultanın, "Halifenin kızıyla evlenmesi" konusundaki kayıtlara devam edilmektedir. Şöyleki:

Selçuklu veziri Amîdülmülk, Ebû Nasr'a bir elçi gönderip "Kendisinden kızıyla evlenme isteğinde bulunduğumuz halife, bize olumlu cevap vermediği takdirde Arslan Hatun'un kendisine (Amîdülmülk'e) teslimi ile bana (sultan) gönderilmesi, Kutalmış'la gidip savaşaacağı ve onun işini bitirdikten sonra da bizzat *Bağdat*'a geleceğini ve çehizlerin *Bağdat*'ta bırakılmasını emrettiği, *Bağdat*'a gelmekten vazgeçtiğim takdirde halifeyle kendisi arasındaki soğukluk nedeniyle bana itaatten çıkmaları ihtimalinden endişe ederim" içerikli sultanın mektubunun kendisine ulaştığını, ona bildirdi ve Amîdülmülk'ün "Ben bu elçiyi, benim sultanla buluşmama ve bu evlenme sorununun çözümlenmesine kadar Arslan Hatun'un *Dârü'l-memleke*'ye nakli hususu için de gönderdim, bu konuda sultan da onunla mektuplaştı" şeklindeki sözlerini de ona bildirdi. Bu gelişmeler üzerine huzursuzluk arttı ve halife ise evlenme işiyle ilgili olarak Amîdülmülk vasıtasıyla gönderilen sultanın mektubuna cevap vermek istemedi. Bu arada *Reisü'l-Irakeyn*, büyüklük ve gurur dolu davranışlarda bulunmuş ve *Hilafet Sarayı*'na birkaç kez yürümüş, buraya sığınan kimseleri ve halifenin *Enbar*'a gönderdiği İbn Mehdûye (İbn Mehdviyye)'yi de yakalatmıştı; o, halifenin saraylarından birisi olan *Tâc*'ın alt tarafındaki sarık ve örtüyü halifenin bakışları arasında söküp aldı. Bunun üzerine halife, çatı penceresinde bulunan hizmetkârlardan yardım istedi ise de onlar, halifeye aldırış etmediler; hattâ *Reisü'l-Irakeyn*, halifeye ait bazı yerleri parayla satın aldı, böylece o, halifeyi bir tür cezalandırmış oldu. Bu olaylar üzerine halife, Mansur b. Yusuf'u *Reisü'l-Irakeyn*'e gönderip "Cereyan eden olayları çok yadırgadığımı" bildirdi ve kendini, onun elinden kurtarmak amacıyla *Reisü'l-Irakeyn*'e nazik ve yumuşak davranmaya başladı. Fakat *Amidü'l-Irakeyn*, daha da ileri giderek (tabi sultanın emriyle) halife ve yakın adamlarının ıktalarına elkoydu ve bunların gelirlerini onlardan istedi. Bundan etkilenen *Bağdat* yörelerinde (banliyo) oturanlar, *Tâc Sarayı*'nın aşağı tarafına gelerek halifeden yardım istediler ve ona "Ya senden talep edilen şeyleri yaparsın, ya da aldığın şeyleri geri verirsin" dediler. Onların bu hareketini iyi karşılayan ve onları buradan götüreren *Reisü'l-Irakeyn*, şikâyetleri dinlemek amacıyla *Mezâlim Divanı*'na oturdu. Böylece durum sakinleşti, *Bağdat* ve yörelerindeki yollar, muhafızlar konmak suretiyle güvence altına alındı. *Reisü'l-Irakeyn*'in bu önlemleri sonucunda kadın, erkek herkes, gece-gündüz *Bağdat* sokaklarında istedikleri gibi serbestçe dolaşmaya başladılar; ticaret kervanlarının rahatça gelmesi üzerine, şehirde yiyecek maddeleri bollaştu. Bu arada metinde şöyle bir olayın hikâyesi de anlatılıyor:

Bir gün, şarkıcı bir kadın (muganniye) ölünce, onun geride bıraktığı mal v.s. şeyler, *Reisü'l-Irakeyn*'in evine götürüldü. O, bunu görünce "Nedir bu?" dedi, bunun üzerine ona

¹⁰⁴ Halifenin *İnşâ Divanı*'nda görevli olması nedeniyle Garsunni' me, bu çehizlerin listesini görüp eserine aynen kaydetmiştir ki, bu liste, hiçbir ilgili kaynaktan yer almamaktadır.

¹⁰⁵ Kutalmış'ın isyanı hakkında verilen bu kısa bilgiden başka daha ileride bu konuda ayrıntılı bilgiler verilmektedir.

durumu açıkladılar. Fakat o, "Bunları, ölen kadının ailesine veriniz" dedi ve derhal sultanın "Ölen bir kimsenin bıraktığı mirasın akrabalarına verilmesi" talimatını münadilerle halka ilân ettirdi. İşte tam bu sırada, bir kızı olan birisi ölmüş ve miras olarak da üç bin altın bırakmıştı. Bu durum karşısında *Reisü'l-Irakeyn*'e "Sultan, bu paranın yarısını haketti" denilince o, "Bu emri, yarın münadilerle halka ilân ederiz; bu gün olmaz. Babasından miras kalan parayı derhal kızına veriniz" dedi. Bir tesadüf eseri olarak aynı gün, halifeye ait bir evde, bir kadın öldü; o, geride bir kız ve bir dolap (gardırop) bırakmıştı. *Hilafet Divanı* adına *Miras Nazırlığı*'na bakan İbn Attar, sultanın sözkonusu talimatına karşı çıkıp bu dolabı birbuçuk altına sattı, bunun 15 kırıatını ölenin ailesine (kızına), geri kalanını da kendisi aldı. Bunun üzerine halk "Tanrı'ya ant olsun ki, miras hakkında bu iki uygulama arasındaki çelişki ne gariptir. Dirhemler üzerlerine tarih yazılıp basılıyor, böylece bu husustaki teamül kaldırılmış oluyor. Halbuki vezir, daha önce, bu konularda daima doğru karar vermiş ve hak tespitinde hiçbir yakınına iltimas etmemiş ve hattâ bir kısım vergileri de kaldırmıştı" dediler. İşte onun bu adil davranış ve kararı dolayısıyla insanlar, ona sürekli olarak dua ve senada bulundular. Gerçekten onun bu âdet, davranış ve yöneticiliği *Amîdü'l-cüyûş*'unkine benzerdi. O, *Bağdat*'ın iki kesimini de imar ettirdi, fakat onun esas amacı, şehrin çoğu harap olan batı kesimini imar etmektir. Onun dönemi, Tanrı'nın bizlere bir nimeti idi. Çünkü o, fitne ve korku içinde bulunup harap bir duruma gelmiş olan *Bağdat*'ı imar ile huzur ve güvene kavuşturdu.

Bu kayıtlardan sonra el-Kaim Biemrillah'ın Tıradü'z-Zeynebi'ye hil'at giydirip ona, *Nikabetü'l-Abbasiyyîn* görevini verdiği ve Ebu'l-Feth Usâme b. Ebû Abdullah Ahmed b. Ebû Talib el-Alevî'yi de *Nikabetü't-Tâlibiyyîn*'e atadığı (Receb=Temmuz/Ağustos) kaydedilmiştir¹⁰⁶.

Bu iki atama kaydından sonra *Girdkuh* kalesinde Kutalmış'ı kuşatmakta olan Humartekin et-Tuğrai'nin buradan kaçtığıнын (12 Şaban=31 Ağustos) nedeni, şöyle açıklanmaktadır:

Sultan Tuğrul Bey, ona yöneltilen her kötülüğü engelleyecek kadar onu severdi, hattâ eşinin yatağına bile onusuz girmezdi. Sultanın ona gösterdiği bu davranışları nedeniyle hâcib ve emîrler, onun önünde hep ayakta dururlardı, fakat vezir Amîdülmülk, onun sultana olan bu yakınlığını kışkırtırdı. Humartekin, *Tebriz*'den döndüğü sırada, hâcib ve sultanın yakın adamları (gılman), sultanı onun aleyhine kışkırtmakta idiler. Bunu öğrenen Humartekin, derhal sultanın huzuruna çıkıp onların bu kışkırtmalarını etkisiz hale getirmeyi başarmıştı; bunun üzerine onun aleyhinde olanlar sinip dağıldılar. Bu arada sultana "Onlar, bu girişimleri Humartekin ile uyum sağlamak amacıyla yapmışlardır" denildi. Bu olaydan hemen sonra sultan, Humartekin'i hil'atleyip onun iktalarını, kararlaştırılmış olan miktardan fazla olarak, *Karmîsîn* ile bir köyü ilâve etmek suretiyle artırdı. Böylece Humartekin, sultanın kendisi hakkındaki fikir ve kanaatını öğrendi. Bütün bunlardan sonra o, *Karmîsîn*'e gitti. Buraya yakın kalelerde Sa'du Hakkân adlı bir *Kürt* vardı. Bu *Kürt*, yolları kesip yolculara dehşet saçardı; hattâ sultanın adamlarından bir gurubu da öldürmüştü; bu nedenle sultan, onun hakkında pek iyi şeyler düşünmemekteydi. Üstünde *Rumî* bir gömlek olup başı açık bulunan Sa'du Hakkân, kendisine yaklaşan Humartekin'i küçümseyip ona saldırdı, böylece vuruşmaya başladılar. Kavgada Humartekin'e üstün bir durumda bulunan Sa'du Hakkân'a Humartekin'in attığı oluklu bir ok isabet etti; bundan yararlanan Humartekin derhal onun boynunu kesti.

¹⁰⁶ Bu hususta ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, X, 18.

Bunun üzerine Humartekin, Sa'du Hakkân'ın adamlarına ve kalelerine saldırıya geçip ele geçirdi, onun kesik başını da sultan Tuğrul'a gönderdi; böylece Humartekin, ıktâ sahibi olarak onun yönetimindeki yerlere hâkim oldu ve koruması altına aldı. Öte yandan sultanın *Bağdat*'a gönderdiği vezir Amîdülmülk, yolu üzerindeki Humartekin'e uğrayıp ona "Benim ondan ayrılıp *Bağdat*'a gitmem dolayısıyla sultan, kendisine yakın bir kimseden yoksun kalmıştır, benim de geri dönmem uzayabilir, bu nedenle senin ona gidip hizmetinde bulunman gerekir" dedi. Böylece her ikisi, bu hususta ant içerek anlaşmaya vardılar. Bunun üzerine Amîdülmülk, *Bağdat*'a, Humartekin de sultanın yanına gitti. Vezir Amîdülmülk, *Bağdat*'a gelince kendisine "Humartekin ile halifenin yakın adamı Ebû Turab b. el-Esirî arasında mektuplaşmalar olduğu, bu mektuplaşmalarda Humartekin'in sultanın, halifenin hoşuna gitmeyecek herhangi bir şeye etki yapmadığı, ancak Amîdülmülk'ün sultana yakınlaşmak amacıyla bunu yaptığını söylediği" açıklandı. Amîdülmülk, bir süre sonra *Bağdat*'tan ayrılıp sultanın yanına geri dönünce bu hususu, kendisine bildirdi; dolayısıyla "Humartekin'in İbnü'l-Esirî'ye gönderdiği mektuplardaki ifadelerinin, halifenin sözkonusu evlenmeye olumlu bir cevap vermesine engel olduğunu" açıklamış ve bunun doğru olduğunu belirten kanıtları, birer birer ortaya koymuştu. Öte yandan Kutalmış'ın içinde bulunduğu *Girdküh* kalesini kuşatan Humartekin, Amîdülmülk'ün sözkonusu açıklamaları üzerine, "Sultanın kendisi hakkında fikir, kanaat ve tutumunun artık değişmiş olduğu" kendisine ulaştırılınca beraberinde, kendisine yakın olup güvendiği altı adamıyla camuz ve atlar olduğu halde, derhal kuşatmayı bırakıp kaçtı (Şaban=Eylül). Onun bu hareketi üzerine sultan Tuğrul, derhal İnanç Bey'i arkasından gönderdi ve "Humartekin'in isyan durumuna geldiğini, ondan sakınmalarını ve onu yakalayanlara ödül verileceğini" *Selçuklu* ülkesinin her tarafına mektuplar gönderip bildirdi; bu durum, ayrıca *Reisü'l-Irakeyn*'e de yazıldı. Vezir Amîdülmülk, onun kaçışına Ebû Turâb b. el-Esirî'nin neden olduğu ve bunu halifenin de bildiği kanısında idi. Bu konuda sultan, *Reisü'l-Irakeyn*'e bir mektup gönderdi. O, bu mektubunda "Bütün bunlar, halifeden kaynaklanıyor; oysaki ben, onun hizmetinde olarak kardeşimi (İbrahim Yınal) öldürdüm, onun başarısı uğruna pek çok para sarfettim; ona olan saygı ve sevgim dolayısıyla hâslarımı, yakın adamlarımı ve askerimi helâk ettim. Fakat o, bütün bu yaptıklarına karşılık olarak benim yetiştirmem (memlük) olan Humartekin'le işbirliği yapmak suretiyle benim yönetim düzenimi bozdu ve böylece de bana yaptığını yaptı" şeklinde halifeye ağır serzenişlerde bulunmuştur. Sultan, mektubunda ayrıca ve özellikle *Reisü'l-Irakeyn*'e "Halifenin ve yakın adamlarının bütün ıktalarına elkoymasını ve halife el-Kadir dönemindeki yerleri terketmesini ve özellikle Humartekin'le ilişki kurmuş olan Ebû Turâb'ı kendisine teslim etmesini halifeden istemesini" emretti. Sultanın bu emir ve talimatı üzerine *Reisü'l-Irakeyn*, derhal *Beytû'n-nûbe*'ye gidip sultanın emirlerini halifeye arzetti. Bunun üzerine halife "Hem elimizdeki ıktalar, hem de Ebû Turâb öyle mi? Ebû Turâb'a atfedilen şeylerin aslı yoktur, gerçek de değildir?" dedi ve bu arada da kadi'l-kudatı getirtip "Kendisinin bu suçlamalardan beri olduğu" hususunda ant içirdi; daha sonra sözlerine devam eden halife, "Hâslarımızın, yakın adamlarımızın ve güven duyduğumuz kimselerin bizden istenmesi, yerine getiremeyeceğimiz şeylerdendir" dedi ve "Binîtinin hazırlanmasını" emretti ve "Biz bu beldeden çıkıyor ve burayı sizler için boşaltıyoruz" dedi. Bunun üzerine oradakiler, telaşlanıp korkuya kapıldılar; onların bu durumu karşısında halife, duraklamaya başladı; öte yandan *Reisü'l-Irakeyn* de sultanın emir ve talimatını böylece yerine getirmiş oldu¹⁰⁷.

¹⁰⁷ Bu konuda bk. Z. Kitapçı, adıgeç. Esr., s. 73-74.

Bu kayıtlardan sonra Humartekin hakkındaki bilgiler şöylece verilmektedir:

Sultanın emri üzerine İnanç Bey'in kendisini izlediği Humartekin, yürünmesi elverişsiz bir yola girince beraberindeki camuz ve atlar telef oldu, bu nedenle o, tek bir at ve iki adamıyla (gulam) kaldı ve böyle bir durumda *Berûcird*¹⁰⁸ yakınlarına kadar geldi. Burada vaktiyle kendisini dövüp elini kestiği yaşlı ve bitkin bir hâdim vardı. Humartekin, iki adamına "Gidin o hâdimden bana bir at satın alın" dedi ve düz bir yerde uzanıp uyudu. Bu iki kişiyi görüp derhal tanıyan hâdim, "Burada ne yapmak istiyorsunuz?" diye sorunca onlar, verdikleri cevapta çelişkiye düştüler; bunun üzerine hâdim, onlardan birisini öldürdü, ötekine de "Bana doğruyu söyle, yoksa seni de onu gönderdiğim yere yollarım" deyince o, "Biz, Tuğraî ile beraberiz" diye cevap verdi ve bunun doğruluğunu da ispatlamak için onu Tuğraî'nin yanına getirdi. Hâdim, yanında bulunan bu adamı da öldürdükten sonra Humartekin'i bağladı. Öte yandan Humartekin'i izlemekte olan İnanç Bey, sözkonusu olayın cereyan ettiği gün, *Berûcird*'e gelip Humartekin'i alarak sultana götürdü. Humartekin'i gören İbrahim Yınal'ın çocukları, ayağa kalkıp, "İşte babamızı öldüren budur, onun bize teslim edilmesini istiyoruz" dediler. Amîdülmülk'ün işareti üzerine Humartekin, onlara teslim edildi; onlar da onu öldürüp başını, sultana götürdüler. Humartekin, öldürüldüğü zaman 20 yaşından biraz fazla idi¹⁰⁹.

Humartekin'in böylece ortadan kaldırılmasından sonra metinde, sultan Tuğrul Bey'in *Reisü'l-Irakeyn*'e bir mektup yazıp (Zülkade=Aralık/Ocak 1061/62) "Halife hakkında kötü şeylerin yapılmasını, onun ululuk ve kutsallığına hâlel getirilmesini, haşmetinin yok edilmesi hususunda çaba gösterilmesini ve Arslan Hatun'a da kendisine gönderilinceye dek *Hilâfet Sarayı*'ndan *Saltanat Sarayı*'na gitmesini" emretmiştir. Bu arada *Reisü'l-Irakeyn*, halifenin yakın adamlarını oturdukları saraydan almaya ve mallarına el koymaya başlamış ve yıllık geliri 1500 altın olan ve halifenin ıktaları arasında bulunan toprakları da ellerinden almıştır. Onun bu hareket ve icraatına çok üzülen ve bunları sonderecede ağır bulan halife, yakın adamı Ebû Mansur b. Yusuf'u, *Reisü'l-Irakeyn*'e gönderip "Sultanın bu ıktaları ve gelirlerini elimizden alması, şeriat kurallarına göre caiz değildir" dedi. Bunun üzerine *Reisü'l-Irakeyn*, Ebû Mansur'a "İşte ben, burada halifenin hizmetinde olarak sultana ait işler için kendi canımı tehlikeye atıyorum; benim aleyhime sultana asılsız haberler gönderen düşmanlarım arkamdadırlar. Ancak ben, halife hakkında yapılması gereken şeyleri yapmak durumundayım. Esasında ben, bana yapılması emredilen şeylerin iyi bir biçimde yapılmasını istiyordum; fakat gördüğüm şey, işlerin büyütülüp huzursuzluğun artırılmaya çalışılmasıdır ve sultana gelen mektuplar da bu hoşnutsuzluk, nefret ve kötülükleri artırmaktadır" dedi. *Reisü'l-Irakeyn*'in bu içten konuşması üzerine Ebû Mansur, ona "Sen, bizden uzaklaş git, böylece biz, bu evlenme konusunda yapılması gereken işler üzerine olumlu bir biçimde eğiliriz" dedi. Onun bu yapıcı sözleri üzerine *Reisü'l-Irakeyn*, "Pekiyi, anlaşuk, işte oldu" anlamına gelen elini yukarı kaldırdı¹¹⁰.

Sözkonusu evlenme sorununun böylece olumlu bir yola girmesini içeren bu kayıtlardan sonra bu yılın son olayı olarak şunlar veriliyor:

Bu yıl içinde *Meyyâfarikin* ve *Diyarbakır* emîri *Selçuklu* vasalı Ahmed b. Mervan Ebû Nasr el-Kürdî'nin ölümü kaydediliyor. Özellikle ikinci kez vezir olan Ebu'l-Kasım el-

¹⁰⁸ *Hemedan-Kerc* arasında bir belde (Yakut, I, 596).

¹⁰⁹ Krş. İbnü'l-Esîr, X, 22.

¹¹⁰ Krş. Z. Kitapçı, adigeç. Esr., s. 74.

Magribî'nin ölümü ve Fahruddevle Muhammed b. Cüheyr'in vezirliğe atanmasından sonra *Mervanlı* ailesi arasında, Nizamüddin Ebu'l-Kasım Nasr b. Ahmed ile kardeşi Ebu'l-Hasen Saîd el-Kebîr arasında taht mücadelesi başlamış, Saîd'in sultan Tuğrul'a gidip şikâyetinde bulunması üzerine, sultan, onu desteklemek amacıyla onunla 5 bin atlıdan oluşan bir kuvvet göndermiştir. Bunlar, *Meyyafârikin* önüne gelince, vezir İbn Cüheyr, Saîd'le görüşüp sonunda her iki kardeşin arasını bulmayı başarmış, bunun üzerine de *Selçuklu* kuvvetleri geri dönmüştür.

Bu kayıtlardan sonra *Mervanlı*, *Abbasi*, *Mısır Fatımî* ve *Bizans (Rum)* ilişkileri, özellikle bu ülke elçilerinin gelmeleri, törenle kabul edilmeleri, karşılıklı verilen armağanlar ve nihayet *Mervanlı* hazinesinin zenginliği hakkında bilgiler verilmiştir.

454 (1062) Yılı Olayları

Bu yılın ilk olayı olarak sultan Tuğrul Bey'in halifenin kızıyla evlenme sorunu hakkında bilgi verilmiştir. Şöyleki:

Halifenin yakın adamlarından olan Ebu'l-Ganâim b. el-Mahleban, halifenin sözkonusu nikaha muvafakatıyla birlikte sultan Tuğrul'un katına çıkmak üzere *Bağdat*'tan ayrıldı (19 Safer=4 Mart). "*Bunun Sebebinin Zikri*" başlığı altında şu bilgiler kaydediliyor:

Halifenin sözkonusu nikaha karşı çıkması üzerine sultan Tuğrul'un *Bağdat*, *Vâsıt* ve *Basra*'ya buralardaki "Halife ve yakınlarının ıktalarına elkonulmasını" içeren mektupları *Bağdat*'a ulaşmıştı. Esasen daha önce, bu hususla ilgili olan kimseler, birkaç kez, bu sorunun iyilik yoluyla çözümlenmesini belirtmişlerdi. Bunun üzerine Amîdülmülk, -halifenin tutumu dolayısıyla olacak- onlara karşı çıkmıştı; böylece *Selçuklu* devleti ilerigelenleri, sözkonusu nikahtan artık ümitlerini kesmişler ve hayal kırıklığına uğramışlardı. Böylece konuyla ilgili müzakere ve konuşmalar, itaat yasasına ve hizmetin gerektirdiği esaslara uygun düşmeyen bir duruma gelmiş ve dolayısıyla halife-sultan arasındaki yazışmalar kesilmişti. Nihayet *Şahinşahü'l-muazzam*, *Melikü'l-maşrik ve'l-magrib* (Sultan Tuğrul)'tan *Kadi'l-kudat* Ebû Abdullah ed-Damganî'ye bir mektup gelmişti. Âdet haline gelen sözlerin zikrinden sonra mektubunda sultan, şunları söylüyordu:

"*Kadi'l-kudat*'ın bütün zamanı bilim ve fıkıh öğretimine tahsis edilmiştir. Bu nedenle, bu alanda yetkili olması bakımından o, anlaşmazlığı gidermeye ve yararlı nedenleri hazırlamaya çağrılmıştır. Değerli ve büyük insan Amîdülmülk, huzurumuza döndüğü zaman, 'işleri iyi ayarlayıp doğru yola sevkettiğini ve bizim güvenimizi artıran konuşmalar yaparak isteklerimizi idrakte kollarını sıvadığını' bize açıkladı. O, bu evlenme işinin öyle sertlikle olmayacağını ve halifeye bizim gösterdiğimiz çeşitli ihtimam, ihsan ve alçak gönüllülükleri -biz, bunları Ulu Tanrı'ya yakınlaşmak amacıyla yaptık- çok yakından bilir. Fakat bütün yaptıklarımız güzel şeyler, dünya ve âhirette aleyhimize sanki bir vebal olarak döndürülmeye çalışıldı. Bütün bu olumsuzluklara rağmen bizler, Tanrı'ya güvenen kimseleriz ki, o, bizim yaptığımız iyilikleri asla zayi ettirmez ve içlerinde, bizim hakkımızda kötülük saklayanların kötülüklerini görür". Bu mektupta ayrıca birçok tehdit ve korkutma ifade eden sözler de yer almıştır. Bu mektup üzerine yakın adamları, halifeye "Bu evlenme işinin telafisi için" uyarıda bulundular, "Aksi takdirde istenilen amaçtan uzaklaşılacak ve anlaşmazlık mesafesi daha da büyüyecektir" dediler. Bunun üzerine Ebu'l-Ganâim İbnü'l-Mahleban, sultana gidip gönlünü alarak yumuşatmakla görevlendirildi. Bunun üzerine İbnü'l-Mahleban "Eğer bu evlenme işinden sultanın istediği sonuç hasıl olmayacaksa, yani biz, buna 'evet' demeyeceksek gitmem bir yarar sağlamaz, aksine öfke ve kızgınlığı artırır" dedi. Bunun üzerine evlenme konusunda halifenin

kesin cevabı beklendi, bu nedenle de Ebu'l-Ganâim'in sultana gidişi ertelendi. Bu arada *Reisü'l-Irakeyn*, halife ve yakın adamlarının aleyhine olan tutum ve davranışlarını artırarak sürdürmekte idi. Halifelik kadı ve ilerigelenleri, daha önce ifrata kaçılmış olan hususların düzeltilip telafi edilmesi konusunda halifeyi uyardılar; halife de onlara, öneri ve tavsiyeleri doğrultusunda olumlu cevap verdi. Çok geçmeden *Kadi'l-kudat* Ebû Abdullah b. ed-Damganî ve Ebû Mansur b. Yusuf, halifenin evlenme konusunda söylediği "kabul"üne tanık oldular ve halifenin vekaletnamesini Amîdülmülk'e arz etmek üzere görevlendirildiler. İbnü'l-Mahleban başkanlığındaki heyetin sultana gitmek üzere *Bağdat*'tan ayrılmasından beş gün sonra özel bir atlı, sultanın "Halifenin ıktalarının geri verilmesini, cereyan eden tatsız olaylardan dolayı özür dilediğini ve Ebû Nasr b. Saîd'in armağanlar, hoş ve güzel sözler getirmiş olduğunu" içeren bir mektubunu getirdi. Bunun üzerine gönüller neşelendi ve her tarafa müjdeler gönderildi; gelen atlıya hil'at giydirildi ve önünde davullar vurulup borular çalındı. Bu arada *Reisü'l-Irakeyn* de elkoyduğu ıktaları halifenin vekillerine teslim etti. Nikah sorununun böylece olumlu bir duruma gelmesi üzerine Amîdülmülk, *Reisü'l-Irakeyn*'e bir mektup gönderdi. Mektupta şunlar kaydedilmiştir:

"İşler, görüldüğü üzere, en iyiye doğru yönelmiştir; bu nedenle ben, Peygamber'e ait kutsal ve değerli sarayın (*Dârü'l-hilâfe*) -Tanrı, onu, Efendimiz imam *Emîrü'l-Mü'minîn* el-Kaim Biemrillah'ın bekasıyla mâmur kılın- vekilleriyle ilgili olarak onlara gösterilen bütün bu yakışsız şeylerin, hiçbiri aracı olmaksızın, Efendimiz sultanın, *Abbâsî Halifeliği*'nde cereyan eden şeyler ve bir düşmanın kötülüğünden, ya da hâin Humartekin'in isyanı ve kendisinden beklenen yardımı yapmamasıyla ortaya çıkan fesat sözlerden korunmak amacıyla, âdeti olduğu üzere, iyi ahlakı, seciyesi, ihsanı ve korumacılığı sayesinde, ortadan kalkmış olduğunu, bu kelimelerle müjdelemeye âdeta koştum. Tanrı, Humartekin'in ruhunu cehennemde ateşe atmayı çabuklaştırmıştır. *Dârü'l-azîze* (*Hilâfet Sarayı*)'nin uyarısıyla onun yaptığı kötü şey, ortaya çıktı. Tanrı, onun yaptığı kötülükten bizleri korumuştur". Daha başka şeylerin de ifade edildiği mektubun sonunda Amîdülmülk, *Reisü'l-Irakeyn*'e hitaben şunları yazmıştır: "Senin yerine getirmekle yükümlü olduğun şeyleri, aynı şekilde *Irak*'taki öteki ilerigelen yöneticilere de bildirmem gerekir. *Selçuklu Devleti*'nin her şeye hâkim olan kahredici bayrakları da *Irak*'a doğru yönelmiştir. *Nişabur Reisi* Ebû Nasr Muhammed b. Saîd de halifeye hizmet ve yakınlığı içeren bir mektupla *Bağdat*'a gelecektir. Benim bu mektubum *Cürcan*'dan gönderilmiştir. Vesselâm".

Halife el-Kaim, Amîdülmülk'ün bu mektubu üzerine, *Şehrizûr*'da bulunan İbnü'l-Mahleban'a bir mektup yazarak "Amîdülmülk'ün mektubunun kapsamını görüp soyumuza yakışır cevabı göndermek amacıyla İbn Saîd gelinceye dek hareket etmeyip beklemesini" bildirdi. Mektubu alan İbnü'l-Mahleban, Bedr b. Mühelhil'in memleketinde oturup bekledi. Bu sırada onun baldırında, sert bir şeyin batması sonucunda bir yara çıkmış, bu nedenle de binitine binemez bir duruma gelmişti¹¹¹.

Sultan Tuğrul Bey'in halifenin kızıyla evlenme sorunu böylece olumlu bir çözüme ulaşmış olduğu sıralarda "Sultanın, *Şemîran* (*Semîran*)'daki henüz *Selçukluların* eline geçmemiş olan kalelerden olan *Germ* kalesine yürüdüğü haberi," *Cürcan*'dan *Bağdat*'a ulaşmıştı (*Rebiülâhır*=Nisan/Mayıs). Kötü ahlaklı olup kötü yollara sapmış bulunan bu kale hâkimi Cüstan b. el-Merzuban'ın kendisinden endişelenen karısı, çok güvendiği oğlu Mûsafir'e, kocası hakkında şikayette bulundu: "Kaleyî teslim alması ve ava çıkınca babasıyla sa-

¹¹¹ Bu hususlar için bk. Z. Kitapçı, adigeç. Esr., s. 75-76.

vaşması" hususunda onunla karşılıklı olarak antlaştular. Cüstan, ava çıkınca karısı, derhal kalenin kapısını kapatıp başka bir yerde oturmakta olan oğluna haber gönderdi. Çok geçmeden kaleye gelen oğlu Müsafir, kendisine uzatılan bir zenbille kaleye çıkıp babasının makamına oturdu. Böylece kaleye hâkim duruma geçen anne-oğul, sayıları oldukça fazla olan tutsak ve rehineleri hapisten çıkarıp bunlardan bir guruba hil'at giydirdiler. Öte yandan avdan dönüp kaleye girmek isteyen Cüstan'a hiç kimse yüz vermedi. Bunun üzerine makamına yeniden oturmak hususunda ümitsizliğe kapılan Cüstan, sultan Tuğrul Bey'e gidip başına gelenleri anlattı ve ona "Kaleyi kendisine teslim edeceği" hususunda güvence verdi ve "Kalede bulunan eşim ve oğlum Müsafir'i yakala" dedi. Bunun üzerine sultan, harekete geçerek kaleyi kuşattı ve askerler de kaleye ait yerleri tahrip ettiler; buna rağmen anne-oğul, kaleyi sultana teslim etmedi, böylece kuşatma da uzayıp gitti. Fakat öte yandan kalede bulunanlar, sultana haber göndererek "100 bin altın ve bin giysi vereceklerini, buna karşılık kuşatmayı kaldırması" hususunda onunla antlaştular ve çok geçmeden sultan, isteği yerine getirilince kuşatmayı bırakıp çekildi. Müsafir, annesini, kaleden çıkarıp ailesine gönderdi, fakat kendisi de kalede öldürüldü.

Bu konuyla ilgili olarak Sıbt, Nâsırüddin b. el-Hüseyin el-Ebherî el-Alevî'nin şu kayıtlarını nakletmiştir:

"Müsafir, Germ'in başkenti durumunda olan Şemîran'ı ele geçirdi. Burası, Deylem dağlarından yarım gün uzaklıktadır ve burada İsfîzrûz (İsfîdrûd) adında bir ırmak akmaktadır. Cüstan, Şemîran'dan ümidini kesince oğlu Nuh'u Kal'a adında ve Şemîran'dan sekiz fersah uzaklıktaki başka bir hisara gönderdi ve onun burada oturmasını istedi ve çok geçmeden de oğlu Müsafir ve karısına karşı yardım istemek üzere sultan Tuğrul'a gitti ise de amacına ulaşamadı ve mutsuzluk ve üzüntü içinde yaşadı. Öte yandan Müsafir, Kal'a'ya ve dolayısıyla kardeşi Nuh'a karşı harekete geçerek onu burada kuşatıp savaştı. Fakat çarpışmalar sırasında kendisine bir ok isabet eden Müsafir, takatsız düşüp vereme yakalandı. Bunun üzerine kendi adamları, kardeşi Nuh'la haberleşip antlaştular ve Müsafir'in oturduğu kaleyi Nuh'a teslim ettiler. Nuh, kardeşini önce hapse attı ise de daha sonra öldürdü. Müsafir'in adamlarının, onu kardeşine teslim etmelerinin nedeni, onun çok kötü ahlaklı ve kendilerinin kanlarını akıtmış olmasıydı. Sultan Tuğrul'un ölümünden sonra Müsafir'in oğlu, Şemîran'a sahip oldu ve sultan Alp Arslan'ın Selçuklu tahtına geçmesinden sonra da eline geçen fırsatları değerlendirme hususunda büyük çabalar göstermeye başladı. Bunun üzerine Sâye emîri Sürhab b. Kâmrev (Kâmrev) ed-Deylemî, sultandan "Târum¹¹² topraklarının Cüstan'ın çocuklarından alınıp kendisine verilmesini" istedi ve ayrıca Nuh'a da haber gönderip tehdit etti ve ona "Kaleden in ve sultandan 'aman' dile" dedi. Sürhab, kaleden inen Nuh'u derhal tutuklayarak Târum kalelerine götürdü ve buradakilere "Derhal kaleleri teslim edin" dedi, fakat onlar, onun sözlerine aldırış etmeyip kaleleri ona teslim etmediler; böylece Sürhab, başarısız olarak Sâve'ye dönmek zorunda kaldı¹¹³.

Bu kayıtlardan sonra, Reisü'l-İrakeyn Ebû Ahmed en-Nihavendî'nin görevinden ayrılmak istediği hakkında şu bilgiler verilmektedir:

Reisü'l-İrakeyn, görevinden affını dilemek amacıyla sultan Tuğrul'un kauna çıkmak istiyordu. Bunu öğrenen İki Irak (Arap ve Acem Irakı) halkı, sonderecede üzüntüye düşmüşlerdi. Çünkü Ebû Ahmed'den daima iyi davranış ve lütuf görmüşlerdi; onlar, onun istifa-

¹¹² Kırgan sınırında bir kale olup Tirm, Târum () imlâsıyla da söylenip yazılır (Yakut, III, 532).

¹¹³ Müsafirî, Sallarîler, ya da Kengerîler hakkında genel bilgi için bk. İA., "Müsafirîler" mad., C.E. Boshworth, İslâm Devletleri Tarihi (Türkçe çev. E. Merçil-M. İpşirli), İstanbul 1980, s. 109. vd.

sına kızmamakla birlikte üzüntülerinden ağladılar. Halife el-Kaim, ona, "Zü'l-kifayeteyn (İki yetenek, iktidar sahibi)" lakabını vermişti. Bu arada Reisü'l-Irakeyn'in istifa mektubunu alan sultan Tuğrul Bey, onun gelip katına çıkmasına izin vermişti. Öte yandan İbnü'l-Mahleban'ın Şehrizûr'daki ikameti uzayınca, onun bu gecikmesinin halifenin tahrikiyle olduğunu anlayan sultan, Arslan Hatun'a bir mektup gönderip "Hilafet Sarayı'ndan ayrılıp Saltanat Sarayı'na gitmesini, daha sonra da çok hoşlandığı Rey'deki saraya gelmeye hazırlanmasını" bildirdi. Bunun üzerine Arslan Hatun, bu hususu, halifeye haber gönderip bildirdi ise de halife, "Buna sebep nedir?" diyerek onun Saltanat Sarayı'na gitmesine engel oldu. Bu arada halifeye, "Buna sebep, İbnü'l-Mahleban'ın sultana gitmede geç kalmış olmasıdır" denildi. Halife ise "Biz, onu özel bir amaçla değil, ancak İbn Saîd'in bize gelmesi ve getirdiği mektuba cevap göndermek için geciktirdik. Fakat onlar, korku ve endişelerini içlerinde gizlemeye kalkınca biz de İbnü'l-Mahleban'a 'İşleri tamamlayıp bitirmesi' emrini verdik" dedi. Daha sonra da halifenin özel bir mektupla "Derhal sultana gitmesini" bildirmesi üzerine İbnü'l-Mahleban, sultana gitmek üzere Şehrizûr'dan ayrıldı¹¹⁴.

Sultan Tuğrul'un halifenin kızıyla evlenmesi hususundaki bu bilgilerden sonra Çağrı Bey'in oğlu Kavurt Bey'in Fars eyaletindeki Şiraz ve yörelerine hâkim olduğu (Receb=Temmuz/Ağustos) kaydedilmiştir. Şebankâre emirlerinden Fazlûye ise bu bölgedeki Kefire adlı bir yere sığınmak zorunda kaldı. Esasında bölgenin eski hâkimi Büveyhîlerden Ebû Mansur b. Ebû Kâlicar ve annesine kötülük yapması nedeniyle Türk ve Deylemîler, Fazlûye'den nefret ediyorlardı. Bu nedenle onlar, Kavurt Bey'e bir mektup yazıp "Şiraz'a gelmesini" bildirmişler ve "Seninle elbette savaşacak değiliz, bu hususta hiç kuşkun olmasın" demişlerdi. Bunun üzerine Kavurt Bey, derhal harekete geçip Şiraz'ı kuşattı; Kavurt Bey'i, şehre davet edenler, ancak üç gün savaştıktan (belki usûlen) sonra şehri ona teslim ettiler. Derhal şehre giren Kavurt Bey, onlara ihsanlarda bulunup hil'atler verdi ve halka âdil davrandı, onlar da onu çok takdir edip sevdiler; etraf halkı da ona itaat edip adına hutbe okuttular. Kavurt Bey, Büveyhî ailesinden İsfendiyyar ve annesini Kirman'a gönderdi. Öte yandan önce Kefire'ye, daha sonra da Şiraz'a 15 fersah uzaklıktaki müstahkem niteliği olan dağlara kaçan Fazlûye'yi izleyen Kavurt Bey, onun adamlarından 600 kişiyi öldürdü. Böylece oldukça güçsüz bir duruma düşen Fazlûye, Şiraz'a 40 fersah uzaklıktaki Fesa'ya bağlı ve aşılması güç dağlar üzerinde bulunan Cehrem Kalesi'ne kaçıp sığındı. Onu yakalayamayacağını anlayan Kavurt Bey, Şiraz'a dönüp tâbi olduğu sultan Tuğrul Bey adına hutbe okuttu, ona armağanlarla birlikte bir de fetihnâme gönderdi¹¹⁵.

Kavurt Bey'in Fars bölgesindeki bu fetih hareketlerinin kaydından sonra yeniden sultan Tuğrul Bey'in halifenin kızıyla nikahlanması hakkında, olayların âdeta görgü tanığı durumunda olan Garsunni'me'nin ifadelerine dayanılarak ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Şöyleki:

13 Şaban (22 Ağustos) Perşembe günü, Tebriz kenti dışında, sultan Tuğrul Bey'in halife el-Kaim Biemrillah'ın kızıyla nikahı kıyıldı. Bu hususta Muhammed b. Hilâl el-Muhassin es-Sâbi', şunları söylemiştir:

Ben, Ebû Mansur b. Yusuf'a "Cereyan eden çeşitli olayları bana açıklamasını ve bunları eserime (Uyûnü't-tevârih) yazacağımı" söyledim. Bunun üzerine o, bana, "Bu hususta halifeden izin (tevkî) aldığını, ancak benim, olayların cereyanından ve kesin bir sonuca ulaş-

¹¹⁴ Bu konuda bk. Z. Kitapçı, adıgeç., Esr., s. 75-76.

¹¹⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. E. Merçil, Kirman Selçukluları (İstanbul 1980), s. 32-33.

uktan sonra eserime yazmam gerektiğini, aksi takdirde din ve devlete zararlı olabileceğini ve halifenin verdiği izin bu yönde olduğunu" bildirdi. Böylece Garsunni'me, ancak bu izinden sonra çeşitli olayları eserine nakletmiştir. Şöyleki:

Lânetlenmiş Besasirî, *Bağdat*'tan kovulmuş olan askerlerin kendisine katılmasını ve sultan Tuğrul Bey'in kendisine isyan eden kardeşi İbrahim Yınal ile savaşmasını fırsat bilerek birçok kötü işler yaptı. Bu cümleden olarak o, *Bağdat*'tan kaçıp kendisine katılan kimselerin "Devlet ve ülkeyi ele geçirmesi, *Hilâfet Sarayı*'nı ele geçirerek halifeyi *Hadîse-Âne*'ye götürüp orada ikâmete mecbur etmesi" hususundaki kışkırtmaları sonucunda bunların hepsini yerine getirdi. Ancak bütün bu kötü olaylar, sultan Tuğrul'un *Bağdat*'a gelip huzur ve sükûnu sağlaması, lânetlenmiş Besasirî'yi öldürüp başını halifeliğin *Başlar Hazinesi*'ne koydurmasına değin devam etti. Sultan, "Halifeliğin böylece kurtulmasını sağlamasının, ebediyete kadar anılıp hatırlanmasını" halifeye özellikle önermiştir. Sultan Tuğrul'un, halifenin kızıyla nikahlanması hususunda gerekli bütün şeylerin yapıldığının bilindiği, fakat bu hususta karşılıklı olarak çelişkili ve doğru olmayan sözlerin söylendiği, nikah *mihri* olarak değerli mücevherlerle işlenmiş minyatür binitler, işlenmiş beşik ve süslü kaplardan başka değeri bir milyon altın olan ıktâ ve malların esirgenmeden verildiği, fakat bunların kabul edilmeyip geri gönderildiği, kaydedilmiştir. Fakat bir süre sonra nikah sorununda olumlu ilerleme kaydedilip nikahın 400 dirhem ve bir dinar (altın) karşılığında¹¹⁶ resmen kıyıldığı belirtilmiştir. Bu kayıtlardan sonra Garsunni'me, nikah hususunda şunları zikrediyor:

Ebû Mansur b. Yusuf, halifenin nikâh hususundaki izin yazısını bana Garsunni'me verdi. Bunun kapsamı şöyledir:

"Rahman ve Rahim olan Tanrı'nın adıyla başlıyorum. *Selçuklu* askerleri *Tebriz* dışında konakladıktan sonra halifenin nikah hususundaki isabetli emrinin 13 Şaban (22 Ağustos) Perşembe günü, ikindi vaktinden sonra yerine getirileceği açıklandı. Bu nedenle büyük bir sofrâ kuruldu. Sofra, ok atan bir adam büyüklüğünde olan şeker heykelleriyle (tatlılar) doluydu. Vezir Amîdülmülk, beni (İbnü'l-Mahleban) görünce vasıflamayı aşan şerefli hizmetin yüceliğinden ötürü ayağa kalkıp saygı gösterdi ve elimi tutarak sofranın başına oturttu, melik ve emîrler de hizmete hazır bulunuyorlardı. Bu arada filler ise yağmadan korumak amacıyla sofranın iki tarafına yerleştirilmişti. Fakat şöleden sonra sofrâ, yağmaya bırakıldı. Ben ve beraberimdekiler, sultanın huzuruna alındık. Bir tahtta oturan sultanın üzerinde, çok değerli kumaştan yapılmış bir cübbe (ferace) ve tolga, bunun altında da (pantolon türünden) altlık vardı. Melikler ve emîrler, tahtın çevresinde derecelerine göre duruyorlardı. Ben, sultanı selâmladıktan sonra oturdum. Amîdülmülk, beni kendine doğru yaklaştırıp "Hoşgeldin" dedi. Daha sonra ben, ayağa kalkıp halifenin *Vekâlet Mektubu*'nu orada bulunanların ayağa kalkmalarından sonra tahtın önünde okudum. Bana 'Bu *Vekâlet Mektubu*'nu büyük törende de çıkarıp okumam' bildirildi. Ben, orada bulunanlar, Amîdülmülk ve sultan, hep birlikte secdeye kapandık. Daha sonra 400 dirhem ve bir altın (dinar) olan *mihri* açıklanınca halifeye yüksek sesle dua edildi ve ululandı. Bu arada Mesud el-Horasanî adlı bir zat, ayağa kalkıp bir konuşma yaptı. Bundan sonra Amîdülmülk, sultanın tahtının önünde herbirinin ayarı 10 miskal olan dinarlar (altın) saçtı ve bu arada da sultanın otağının kapısının önüne altın ve gümüşler saçıldı. Ben, bundan sonra halifenin mektubunu sultana takdim ettim, bu nedenle bize teşekkür ve dua edildi; daha sonra biz, hep birlikte ayağa kalk-

¹¹⁶ Bu hususta Z. Kitapçı, eserinde, bunun 100 bin, ya da 400 bin altın olduğunu ifade etmişse de biraz sonraki metinde görüleceği üzere, metindeki miktarın Hz. Peygamber'in uyguladığı bir yol (*Sünnet*) olduğu, özellikle belirtilmiştir (Bk. Adigeç., Esr., s. 78).

ık, bu sırada önümde saçılan saçılardan bana *hüsrevanî* büyük bir kadeh verdiler, fakat bunu kaldıramayınca onlar, onu bizzat bulunduğum yere kadar getirdiler; bir de baktım ki bu büyük kadehin içinde 1000 altın ve bir o kadar da gümüş para vardı; bu arada bana, her yıl masraflarımın karşılanması için 10 bin altınlık bir *tevkî* verildi".

Sıbt, Garsunni'me'nin *Tebriz* dışında yapılan bu nikah töreni hakkında daha pek çok şeyler zikrettiğini belirtmişse de bunları eserine nakletmemiştir. Bu kayıtlardan sonra Sıbt, sözkonusu nikah töreni hakkında dedesi İbnü'l-Cevzî'nin eseri *el-Muntazam*'da "400 bin altına kıyılan" nikahtan sonra sultan Tuğrul Bey'in, "Ben, halifenin halis kulu ve kölesiyim; ömrümün geri kalan kısmında kazandığım bütün şeyler onun şerefli hizmetine ait olacaktır" dediğini nakletmiştir. Sıbt, dedesinin bu kayıtları karşısında görgü tanığı "Garsunni'me'nin zikrettikleri daha doğru ve isabetlidir; çünkü halife el-Kaim, *mihri* için 400 dirhem ve bir altın (dinar) almakla Hz. Peygamber'in temiz *sünnetine* uymuştur" demek suretiyle gerçeği ifadeden kaçmamıştır.

Bu kayıtlardan sonra nikahta halifeyi temsilen bulunan İbnü'l-Mahleban'ın konuyla ilgili sözleri kaydedilmiştir. Şöyleki:

"Nikahın ertesi günü ben, *Hazâinü'l-mâmûre (Selçuklu Devlet Hazinesi)*'den mücevherleri, incileri, işlenmiş altınları, giysileri, diğer armağanları, altın, gümüş ve malları, hizmetkârları v.s. şeyleri çıkarturdım. Daha sonra Memlânü'r-Razî adıyla tanınan *Tebriz* valisi Ebû Nasr Muhammed b. Vehsûdan, sultanın otağının kapısında hazır oldu ve kendisinin gerekli miktar parayı vermesi kararlaştırıldı; o da bunların büyük bir kısmını bana verdi ve geri kalan miktar için de oğlunu rehin olarak teslim etti. Daha sonra sultan Tuğrul, *Anadolu (Rum)*'ya yakın olan *Nahçıvan*'a gitti; buranın *Selçuklu* tâbii valisi, Ebû Dulef b. es-Sakar eş-Şeybanî idi. Sultan, aynı şekilde bu vasal validen ve vasal *Armeniyeye* valisi İbnü'l-Celil'den de kararlaştırdığı miktar parayı aldı. Sultan, buradan *Müslümanların uç vilayetlerinden* olan ve *İslâm* dininin kuvvetli bir direği durumunda bulunan *Hoy* kentine geldi; burası şehrin şeyhlerinden birinin eline geçmiş idi; sultan, teslimi reddeden bu şeyhe karşı savaş durumu aldı".

Bu kayıtlardan başka İbnü'l-Mahleban'ın, bu mektubunda daha birçok şeyler zikrettiği belirtildikten sonra onun, halifeye de bir mektup yazıp nikahla ilgili olarak cereyan eden olayları ve bu arada da nikahın, kadınlara efendisi Fatımatü'l-Betûl (halifenin kızı)'ün Tanrı'nın salatları üzerine olsun- *mihrinin* 400 dirhem ve bir altın (dinar) karşılığında kıyıldığını kaydetmiştir¹¹⁷.

Tebriz kenti dışındaki büyük ve görkemli bu nikah töreni hakkında, özellikle olaylara çok yakın bir konumda bulunan Garsunni'me'nin ifadeleriyle verilen bilgilerden sonra sultanın *Reisü'l-Irakeyn* Ebû Ahmed en-Nihavendî'yi *Bağdat*'a göndermesi (Şevval=Ekim/Kasım) ve bunun nedeni hakkında şu bilgiler verilmiştir:

Reisü'l-Irakeyn, sultanla yaptığı yazışmalardan sonra daha önce o, beraberinde, *Bağdat*'a götürmüş olduğu para, at ve giysilerle birlikte sultana geri dönmüş ve derhal sultanın huzuruna kabul edilmişti. Esasında sultan, onun *Bağdat*'tan dönmemesinin nedenini, halife ve yakınlarına yapılan çeşitli baskılar sonucunda, halifenin evlenmeye razı olmasıyla ilgili bulunduğunu düşünmüştü. İşte bu sıralarda halife, İbnü'l-Mahleban'ı sultana gönderip *Reisü'l-Irakeyn* hakkında şikayette bulunmuş ve hattâ bu hususta pek çok abartmalar da yapmıştı.

¹¹⁷ Bu hususta bk. Z. Kitapçı, adigeç. Esr., s. 78-79.

İbnü'l-Mahleban, halifenin mektubunu sultana takdim ederek "*Reisü'l-Irakeyn*'in *Bağdat*'a geri gönderilmesini" halife adına talep etti; hattâ o, bu konuda Amîdülmülk'ün de yardım ve desteğini sağlamayı başardı. Fakat *Reisü'l-Irakeyn*, kendisinin oradaki birtakım icraatı nedeniyle bir kısım *Bağdat* ve yörelerinin harap olmasına neden olduğu gerekçesiyle oraya gitmek istemiyordu. Bunun üzerine ona, "Sultanın *Bağdat*'a gitmesinden önce, senin oraya gidip onun oradaki ikametini süresince gerekli düzenlemeleri yapman şarttır" denildi. Böylece *Bağdat*'a gitmeye razı olan *Reisü'l-Irakeyn*'e hacib Savul (سول) da refakat etti. Her ikisiyle birlikte *Bağdat*'a şu armağanlar gönderilmiştir:

- 1- 30 Türk askeri (gulam).
- 2- Atlara bindirilmiş 30 cariye ve iki hâdim.
- 3- Altın ve değerli mücevherlerle süslenmiş bir at.
- 4- 10 bin altın.
- 5- Halifenin kızı ve sultan Tuğrul Bey'in eşi için 10 bin altınla birlikte sultanın ölen eşi Altuncan Hatun'a ait bütün ıktaların kendisine verildiğine dair bir *Ferman (Tevki)* ve üzerinde, herbirinin ağırlığı bir miskal olan takriben 30 habbe bulunan mücevher bir gerdanlık.
- 6- Halifenin eşi için ayrıca 30 bin altın.
- 7- Halifenin torunu U d d e t ü d d i n için ise 5 bin altın.

Hilafet ilerigelenleri ve halktan oluşan bir heyet, şehirden çıkarak rütbelerine göre dizilip *Reisü'l-Irakeyn*'i karşıladılar. Doğruca *Bâbü'n-nûbî*'ye gelip yer öpen *Reisü'l-Irakeyn*, *Hilâfet Divanı*'na girmedi; ancak o, üç gün sonra atlanıp *Hilâfet Sarayı*'ndaki halifenin eşi Arslan Hatun'un kapısına gidip getirdiği armağanları halifeye teslim etmesi için ona verdi.

Bu kayıtlardan sonra metinde, *Tebriz* hatîbi Ebu'l-Fazl Nimetullah b. Ahmed'in ifadeleri zikredilmektedir. Şöyleki:

Sultan, babalarının ölümünden sonra vasal *Mervanoğulları*'nın çocuklarının ve vasal *Musul* emiri Müslim b. Kureyş'in yönetim işlerini yoluna koymak ve babalarının kendilerine bıraktığı paraları onlardan talep etmek amacıyla, *Meyyâfarikin (Silvan)*'e, daha sonra da süratle *Bağdat*'a gitmek üzere hareket etti. Bu arada sultan, yolu üzerindeki *Hoy* halkından 10 bin altın talebinde bulundu. Bunun üzerine onlar, "Biz, cihat yapan bir kavimiz, bu nedenle asıl senin bize para ve silah yardımı yapman gerekir" dediler ve ancak sultana 4 bin altın gönderdiler. İsteğinin tam olarak yerine getirilmemesi üzerine sultan, onlara karşı küçük bir askerî birlik sevketti. Bu birlik, onlarla savaşı ise de başarılı olamadı. Bunun üzerine sultan, şehir reisi Yusuf b. Mengin, Hezaresb ve *Hâdimü'l-Has* Savtekin'e haber gönderip *Hoy*'a girmelerini bildirdi ise de onların da şehre girmeleri mümkün olmadı ve geri dönmek zorunda kaldılar; bu nedenle her iki taraf arasında Ramazan (Eylül/Ekim) ve Şevval (Ekim/Kasım) aylarında 40 gün süren çarpışmalar yapıldı ve iki taraftan da pek çok asker öldürüldü. Durumun aleyhlerine sonuçlanacağını gören şehir ilerigelenleri, vezir Amîdülmülk'e, Ebû Kalicâr Hezaresb eliyle bir mektup gönderip "*Aman*" dilediler, Hezaresb ve Savtekin'i şehre davet ettiler. Böylece şehre giren Hezaresb ve Savtekin, onlarla yaptıkları müzakere sonucunda, 3 bin altın vermeleri hususunda anlaşmaya vardılar. Bunun üzerine üç gün sonra şehre giren Amîdülmülk, sultana karşı savaşanlardan bir gurubu yakalatıp ellerini kestirdi, diğerlerini de öldürttü; ayrıca Yusuf ve kardeşinin oğlu

Musa'yı da tutuklattı, *Şehir Reisliği*ni de *Hoy* ilerigelenlerinden Ebû Saîd b. Hamaveyh'e verdi. Ebû Saîd, aralarında düşmanlık bulunan Yusuf'u 10 bin altın karşığında Amîdülmülk'ten teslim aldı ve derhal başını kestirmek suretiyle öldürttü ve şehir camisine getirttiği bu kesik başı tokatlayıp yumrukladı. Onun bu hareketini haber alan vezir Amîdülmülk, Ebû Saîd'i yakalayıp görevden aldı ve *Şehir Reisliği*ni eski Reis Amr b. Sahtekân (?) (سحتکان) 'a verdi; bu arada da vezir, Yusuf'un şehirdeki evini, barkını, bahçesi ve diğer sahip olduğu yerleri yıktırıp buraya "Sultan" adlı bir kale yaptırdı. Daha sonra sultan Tuğrul Bey, Yusuf'un kardeşinin oğlu Musa'yı hapisten salıverdikten sonra *Urmiye*'ye döndü. Sultanın şehirden ayrılmasından bir süre sonra Yusuf, hapisnede hayatını kaybetti. Bu arada Musa, *Hoy* kentini ele geçirip sultanın buradaki adamlarından bir gurubu öldürttü, geri kalanları da kötü hareketleri nedeniyle şehirden uzaklaştırıp *Hoy Reisi* oldu¹¹⁸.

Bu olaylardan bir süre sonra (Zülhicce=Aralık) "Sultanın *Urmiye*'de öldüğü" hususunda *Bağdat*'a yalan haberler ulaştırıldı, bu nedenle halk, *Bağdat*'ta heyecanlanıp karışıklıklar çıkardı, fakat "Sultanın iyileşip ölmediği" haberi ulaşınca da şehirde her şey normale döndü. Bu arada gemilerin (tekne), sultanı su yoluyla *Bağdat*'a getirmeleri için *Tekrit*'e gelmeleri bildirildi¹¹⁹.

455 (1063) Yılı Olayları

Bu yılın ilk olayı, yine Tuğrul Bey'in evlenmesiyle ilgilidir. Daha önceki yıl (454=1062) olayları arasında değinildiği üzere, sultan Tuğrul Bey, halifenin kızıyla evlenmesi dolayısıyla düzenlenecek törene katılmak amacıyla *Hoy* ve *Urmiye* üzerinden 7 Muharrem (10 Ocak) Cuma günü *Bağdat*'a geldi; halife, onu bizzat karşılamaya çıkmak istemişse de çevresindekiler, onu bundan vazgeçirdiler; onun yerine vezir Fahruddevle İbn Cüheyr (Bazı kayıtlarda İbn Cehîr), Amîdülmülk aracılığıyla sultanı karşılayıp saygı ve hizmette bulduktan sonra halifenin "Yakınımıza gelmiş olması dolayısıyla sultanın ünsiyet, afiyet ve selâmetine duyduğu sevinci" kapsayan bir risalesini sultana arzetti; halife, sultana ayrıca cübbe (ferace), tolga, giysiler ve kendi binitlerinden bir at göndermişti. Rahatsızlık geçirmesi nedeniyle ayağa kalkması için kendisine yardım edilen sultan Tuğrul Bey, halifeye hürmeten yer öptü, daha sonra da vezir Amîdülmülk, halifenin gönderdiği cübbeyi sırtına yerleştirdi. Ertesi gün, sultan, halifenin kendisine özel olarak gönderdiği gemiyle *Dârü'l-memleke*'ye gitti.

Esasında sultan, *Urmiye*'de hastalanmış ve hattâ ağırlaşmıştı. Bu nedenle askerlerin telâşa kapılmaları üzerine sultan, istemeye istemeye oturtularak askerlerin kendisini görmeleri sağlandı. Bu sırada sultan, "Eğer ölüm vuku bulursa yerime, *İsfahan*'da bulunan ve annesiyle evli olduğu ölen kardeşi Davut Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı tahta geçirmelerini, hiçbir muhalefet yapmaksızın vezir Amîdülmülk'ün sözlerine uymalarını ve ondan asla ayrılmalarını" vasiyet etmişti; askerler ve öteki devlet erkânı, sultana "Bu vasiyetine uyup yerine getirecekleri" cevabını verdiler; fakat hacib Erdem, "Ben, senden sonra yalnız ve ancak kardeşin Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan'a gider ve hizmet ederim" dedi ve bu nedenle de Alp Arslan'ın yanına *Horasan*'a gitmek üzere derhal sultandan ayrıldı. Amîdülmülk, hacip Erdem'in bu hareket ve davranışını Alp Arslan'ın devlet işlerine ve ülkeye hâkim

¹¹⁸ Bu *Hoy* olayı, bellibaşlı kaynak ve araştırmalara yansımamıştır.

¹¹⁹ 455 (1063) yılı olayları arasında özellikle belirtildiği üzere, sultan Tuğrul, *Urmiye*'de hastalanmış, hattâ ağırlaşmış idi.

olmasını gerçekleştirmek amacıyla yaptığı, görüş ve kanaatında idi. Sultanın beraberinde bulunan bir kısım devlet adamları, sultana, "Kar bastırmıştır, *Bağdat*'a gitmek mümkün değildir, bu nedenle biz, kışı evlerimizde geçirmek istiyoruz" dediler. Bunun üzerine sultan, onlara "Peki, gidiniz" dedi; kendisi de beraberinde, veziri Amîdülmülk, hâcib Porsuk, emîr Ali b. el-Melik Ebû Kâlicar Hezaresb, Bedr b. Mühelhil ve diğer kimseler olduğu halde, *Bağdat* yönüne hareket etti. Fakat onlar, bir süre sonra yolları üzerinde karla kaplı, bu nedenle de geçilmesi mümkün olmayan bir geçide ulaşılar. Bu güç şartlar altında sultan, omuzlarda bir tahturevan (mahfe) üzerinde taşınmakta idi. Kar ve aşırı soğuk nedeniyle birçok kimse ve hayvan telef oldu. İşte böyle güç şartlar altında *Bağdat*'a ulaşıldı. *Selçuklu* askerleri, kentün batı kesimine geçirilip boşaltılan evlere yerleştirildiler. Askerler, ısınmak için evlerin tahta direklerini söküp yakular ve rastladıkları kimselerin sarıklarını alıp başlarına geçirdiler; böylece şehrin batı kesimi halkının huzuru bozuldu. Öte yandan sultanın bir temsilcisi olarak *Hilâfet Sarayı*'na gelen vezir Amîdülmülk, halifeyle görüştürüldü; vezir, ona, güzel ve hoş sözlerle hitap edip saygı gösterdi ve birkaç parça giysi ile birlikte sultanın, ayarı iki dirhem ve iki habbe olan altın yüzüğünü getirerek halifenin kızını alıp götürme isteğinde bulundu. Geceyi *Divan*'da geçiren Amîdülmülk, ertesi gün bu isteği hususunda halifeye mektuplar gönderdi. Halife, cevap olarak ona "Gelinin şimdiden teslim edilmesi ve senin de bildiğin gibi, birtakım olumsuz şeylerin cereyan etmesi ihtimalinden endişe etmekteyiz. Biz, daha önce İbnü'l-Mahleban'ı sizlere gönderip sultanla kızımızın biraraya gelmesinin (yani evlenme değil), ancak *Hilâfet Sarayı*'nda olacağı hususunda, sizinle bir anlaşma karara bağlanmıştı" dedi. Bunun üzerine Amîdülmülk, "Bütün bunlar doğrudur, sultan da bunun böyle olmasını istiyor ve *Hilâfet Sarayı*'na gitmek niyetindedir. Hâcibler, hâşlar ve gulamlar için başka ikamet yerleri hazırlanmıştır; bununla birlikte bunların sultandan uzak kalmaları mümkün değildir" dedi. Sonunda "Seyyide'nin *Dârü'l-memleke*'ye gitmesi, onun Tuğrul Bey'le birlikte *Bağdat*'tan ayrılmaması ve seferlere onunla birlikte gitmemesi ve *Kadi'l-Kudat*'ın bu hususta icthad üzerine ant içirmesi için hazır olması" hususunda anlaşmaya varıldı; bunun üzerine Amîdülmülk, *Hilâfet Divanı*'ndan ayrıldı. Bütün bu uzlaşma ve anlaşmalardan sonra halife, *mihir* karşılığı olarak sultana 100 bin altın, 150 bin dirhem ve çeşitli cinsten 4 bin giysi gönderdi (Safer=Şubat).

Yukarıda sözkonusu edilen anlaşmalardan sonra halifenin kızı Seyyide, sultanla gerdeğe girdi (15 Safer=17 Şubat Pazartesi). Şöyleki:

Dicle ırmağı kıyısından *Dârü'l-memleke*'ye dek çadırlar kuruldu. Seyyide, kendisi için hazırlanan özel bir çadıra girip altın işlemeli bir tahta oturdu, daha sonra sultan da aynı çadıra girip onun önünde yer öptü ve ona saygı ve hizmette bulundu, halifeye dua etti ve hiç oturmaksızın çadırdan çıktı; Seyyide ise sultan için hiç ayağa kalkmadığı gibi, yüzündeki peçeyi çıkarıp da ona bakmadı. Öte yandan sultan, sarayının sahanlığına çıkmıştı; bu sırada *Selçuklu* devlet adamları ve sultanın diğer yakınları, sevinçlerinden oynayıp Türkçe şarkılar söylüyorlardı. Arslan Hatun, Seyyide'ye çok değerli iki gerdanlık, altundan yapılmış *hüsrevanî* bir kâse ve büyük kırmızı bir parça yakut gönderdi. Sultan, ertesi gün, eşinin çadırına girip yer öptü ve ona hürmet ve hizmette bulundu ve karşısında, bir saat bulunan gümüş bir tahta oturdu, daha sonra da çadırdan çıktı. Çok geçmeden sultan, eşine değerli mücevherat ve boncuklarla işlenip süslenmiş bir ferace gönderdi. Sultan, her gün aynı şeyi yapar, yani eşi Seyyide'ye hürmette bulunur ve armağanlar gönderirdi. Böylece sultan, sonderecede neşeli ve sevinçli olurken halife de aksine çok üzüntülü idi. Sultan, aynı günün sabahı *Dârü'l-memleke*'de, veziri Amîdülmülk'ü hil'atleyip onu, altınla süslenmiş bir ata bindirerek süslü bir kılıç hediye etti. Halifenin kızıyla evlenmesini gerçekleştirmesi dolayısıyla ona yeni lâkaplar

verdi. Sultan, ayrıca, bütün emirlere ve yakın adamlarına hil'atler verdi ve günlerce şölen sofraları kurdu¹²⁰.

Sultanın evlenmesiyle ilgili bu son kayıttan sonra metinde "Sultan Tuğrul Bey'in gerçek olmayan ölüm haberinin yarattığı huzursuzluklar dolayısıyla emir Alp Arslan b. Davut Çağrı'nın *Belh*'ten *Nişabur*'a geldiği" haberinin *Bağdat*'a ulaştırıldığı belirtilmiştir (Safer=Şubat/Mart). Bu kısa kayıttan sonra Amîdülmülk'ün, sultan Tuğrul ve yeğeni Arslan Hatun'un başkent *Rey*'e gidip orada birkaç gün kalmaları hususunda halifeden izin istemek için *Hilâfet Divanı*'na gittiği (9 Rebiülevvel=12 Mart), halifenin, sultana izin verdiği halde eşi Arslan Hatun'a izin vermediği, Arslan Hatun'un *Hilâfet Sarayı*'nda âdeti bir tarafa atılmış gibi bir hayat sürdüğü, halifenin, evlendiğinden beri onunla bir araya gelip ilgilenmediği" kaydedilmiştir. Daha sonra "Hayatından âdeti ümidini kesercesine ağır hasta olan sultan Tuğrul Bey'in halifenin bütün ısrar ve karşı koymasına rağmen eşi Seyyide ile birlikte *Hilâfet Sarayı*'ndan ayrıldığı, kızının saraydan ayrılmasını asla istemeyen halifenin, onları uğurlamaya çıkmadığı, sadece yapılması gerekli hizmetleri yerine getirmeleri amacıyla üç kadını gönderdiği, halife ve eşinin, kızlarından ayrılmaları nedeniyle sonderecede üzün tüye kapıldıkları ve bütün bunları da vezir Amîdülmülk'ün düzenlediği" kaydedilmiştir¹²¹.

Bu olaydan sonra, yine aynı ayda (Rebiülevvel=Mart), "Sultanın ölen eşi Altuncan Hatun'un oğlu Enûşirvan'ın sultana isyan ile kaçtığı, bunun üzerine Aytekin'in onu yakalayıp tutsak olarak *Rey*'e götürdüğü, bu sırada Enûşirvan'ın 'Beni bırakın, annemin mezarını ziyaret edeceğim' demesi üzerine ona izin verildiği, annesinin türbesine gelince ondan yardım istediği ve 'Ben, buradan asla ayrılmam' dediği, onun bu hareketine çok üzülen Aytekin'in, boynuna sarıldığı, çok geçmeden de bu sırada *Hemedan*'da bulunan sultan Tuğrul'a haber gönderip 'Ne yapması gerektiğini' sorduğu, sultanın da birisini göndererek Enûşirvan'ı bağlatuktan sonra kabirden alıp *Rey*'e 10 fersahтан biraz fazla uzaklıkta bulunan bir kaleye hapsedtiği" kaydedilmiştir.

Bu olayın kaydından hemen sonra ise "Sultanın kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Ebu'l-Kasım Süleyman ve sultanın eşi olan annesinin *İsfahan*'dan başkent *Rey*'e geldiği ve sultanın, -tabii oğlunun henüz küçük olması dolayısıyla- annesine veliahtlığı verdiği (Rebiülevvel= Mart/Nisan)" zikredilmiştir.

Bu kısa kayıttan sonra Kavurt Bey'in *Şebankâre* emirlerinden Fazlûye (Fazlaveyh) ile olan ilişkileri hakkında şu bilgiler verilmiştir:

Kavurt Bey ile kendisine bir kısım *Deylemliler*in katıldığı Fazlûye eş-Şebankâri arasında, *Şiraz*'a iki fersah uzaklıkta bir yerde, büyük bir savaş yapıldı; Fazlûye'nin 20 bin, Kavurt Bey'in ise 4 bin askeri vardır. Yenilgiye uğrayan Fazlûye, *Fesâ*'ya kaçtı. Onun askerlerinden birçoğunu öldüren Kavurt Bey, mallarını da ganimet olarak ele geçirdi. Esasında *Deylemliler*, daha önce Kavurt Bey'e bağlılık andı içmişler, fakat Fazlûye'ye katılmakla ona ihanet etmişlerdi. Kavurt Bey, savaşta onlardan bir kısmını tutsak almıştı. Kadı ve fakihlere "Bu *Deylemliler*, bana bağlılık andı içtikleri halde, ihanet edip bizimle savaştlar" dedi. Bunun üzerine kadı ve fakihler "Tutsak *Deylemliler*in öldürülmeleri" fetvasını verdiler. Bu fetva üzerine, 700 kişi olan *Deylemliler*, boyunları *el-Amrî ırmağı* kenarında vurulmak su-

¹²⁰ Z. Kitapçı, adigeçen eserinde (S. 63-68), sultanın halifenin kızıyla evlenmesi hakkında ilgili bütün kaynakları kullanmak suretiyle en ayrıntılı bilgiler vermiş ve ayrıca kendi fikir ve görüşlerini belirterek değerlendirmeler yapmıştır.

¹²¹ Bk. Z. Kitapçı, adigeç. Esr., s. 88-89.

retiyle öldürüldü, kanları ırmağa su gibi akmıştı; böylece ülke, *Deylemlilerden* temizlenmiş oldu. Öte yandan Kavurt Bey'in bu icraatını haber alan *Deylem* halkı, Fazlûye'ye itaat ile onun emrine gidiler. Âdil, insafı ve cömert bir hükümdar olan Kavurt Bey, hâkim olduğu memleketlerde, önce *Abbâsî* halifesi ve amcası Tuğrul Bey adlarına, daha sonra da kendi adına hutbe okutturmuştur¹²².

Bu kayıttan sonra "*Mervanlı* emîri Saîd (Nasr'ın kardeşi)'in zehirlenerek ölümü üzerine *Âmid* (*Eski Diyarbakır*) halkının, onun küçük yaştaki oğlunu *Mervanlı* tahtına oturtmak için davet ettikleri, bunu kabul eden bu çocuğun tahta çıkuktan sonra kadı Ebû Ali b. el-Bagal'ı emîrlik işlerini yürütmekle görevlendirdiği" belirtilir. "Ebû Ali'nin, bu sıralarda bu yörelerde bulunan *Oğuz* emîri İbn Han (Han, ya da Hakanoğlu Harun)'ı amcası Nasr'a karşı yardıma çağırdığı, buna karşılık da Nasr'ın, kardeşinin karısıyla 'Evlenme ve Ebû Ali'yi tutuklatması' hususunda bir anlaşma yaptığı ve dolayısıyla onun *Âmid*'e yaklaşması üzerine, İbn Han'ın buradan ayrıldığı ve bu sırada, *Arap Temimoğulları* kabilesinden bir gurubun kendisine saldırıp tutsak aldığı" belirtildikten sonra Nasr'ın *Âmid*'e gelip yönetimi eline aldığı ve *Temimoğulların* İbn Han ve atılarını *Mardin*'e götürüp İbn Han'ı *Mardin* kalesinden aşağı atmak suretiyle öldürdükleri" kaydedilmiştir¹²³.

Hanoğlu Harun hakkında verilen bu bilgilerden sonra Doğu'dan *Bağdat*'a gelen bir mektupta (Cumadelâhır=Haziran), Kutalmış isyanı hakkında şu bilgiler verilmiştir:

Vezir Amîdülmülk, kuvvetleriyle birlikte *Rey*'den çıkarak 40 bin savaşçı askerle güçlü bir şekilde *Girdkûh* kalesinde bulunan sultan Tuğrul Bey'in amcasının oğlu Kutalmış'ı kuşatmaya başladı. Bu kale, gerçekten çok sağlam surlara sahip, bu nedenle de ulaşılması âdeta imkansız gibiydi. Ancak bu kale, yiyecek maddelerinin ve özellikle suyun çok az ve yetersiz olması - zira halk, sarnıçlarda topladıkları yağmur sularını içmekte idi- nedeniyle, ancak savunucularının teslim olmaları durumunda alınabilirdi. İki taraf arasında yapılan barış görüşmelerinde Kutalmış,

- 1- Önerilerinin kabul edilmesi durumunda isyanı bırakıp kaleden ineceği,
- 2- Sultanın kendisini bağışlayıp bu hususta ant içmesi,
- 3- Bu isyan hareketi nedeniyle kendisinden herhangi bir tazminat istenmemesi,
- 4- Emîr Süleyman (Çağrı Bey'in oğlu)'ın kızkardeşiyle evlenmesi (yani buna engel olunmaması),
- 5- Kendisine iyi bir vilâyetin yönetiminin verilmesi

önerilerinde bulundu. Buna karşılık ona, "Kendisinin can güvenliği ile bir vilâyet yönetiminin verilebileceği, fakat evlenme ve ant içme hususlarını içeren önerinin, sultana yapılmasına asla cesaret edilememesi gerekir" cevabı verildi. Buna karşılık Kutalmış, "Bunların, sultana önerilmesine cesaret gösterilmediği ve içimi rahatlatacak ve kalbimi hoş tutacak can güvenliğime garanti verilmediği takdirde ben, nasıl olur da kendimi size teslim edebilirim" cevabını gönderdi. Bu nedenle bu barış görüşmeleri durmuş oldu¹²⁴.

Kutalmış isyanıyla ilgili bu kayıttan sonra "*Hafâce* emîri Mahmud b. Mahmud b. Simal el-Ahrem'in öldürüldüğü (Ramazan=Ağustos/Eylül)" ve daha sonra bu aile içinde

¹²² Bu konuda ayrıntı için bk. E. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 33-34.

¹²³ Bu hususta ayrıntılı bilgi için bk. A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi* (Ankara 1989, 2. baskı=TTK yay.), s. 35-47.

¹²⁴ Bu hususta bk. M.A. Köymen, *adigeç. Esr.*, s. 63-64; O. Turan, *adigeç. Esr.*, s. 93; A. Sevim-E Merçil, *adigeç. Esr.*, 46-47.

cerayan eden olaylar anlatılıyor. Bu arada "Emîr Mahmud'un, ıktalarının gelirinden elde ettiği paradan bir miktarını halifeye *Bağdat*'a gönderdiği, ayrıca sultan Tuğrul tarafından kullanılan *Fırat*'ın sularına ait ödenmesi kararlaştırılan parayı da gönderdiği" kaydedilmiştir.

Makalemizin son kayıtlarını oluşturan sultan Tuğrul Bey'in ölümü, tarihî kişiliği ve bu sıralarda cerayan eden olaylar hakkında Garsunni'me'nin ifadelerine dayanılarak bilgiler verilmektedir. Şöyleki:

Sultan Tuğrul Bey, 8 Ramazan (4 Eylül) Cuma günü, bulunduğu *Kasran*'dan hasta olarak *Rey*'e getirilip saraya girildiği zaman hayata gözlerini yumdu. Ölen kardeşi Çağrı Bey'in eşi ve Süleyman'ın annesi olan karısı ve Ferruh el-Hatunî, cenazenin yıkama işlerini bizzat yürütmüşlerdir. Sultan Tuğrul Bey, eşi halifenin kızı Seyyide ile gerdeğe girmesinden 6 ay, 20 gün sonra ölmüştü.

Şultanın ölümü üzerine halife el-Kaim Biemrillah, sultan Tuğrul Bey'e tâbi bulunan çevre emîrleri Müslim b. Kureş, Dübeys b. Mezyed, Ebû Kâlicâr Hezaresb, Verrâm'ın çocukları Ebu'l-feth ve Ebu'n-necm ile Bedr b. Mühelhil'e mektuplar yazarak ortaya çıkan yeni durumu görüşmek üzere *Bağdat*'a sarayına çağırıldı. Adları geçen bu emîrler, yapılması gereken işler hakkında, kendi aralarında fikir alış-verişleri yapular. Müslim, kendisine halife tarafından gönderilen hil'ate memnun oldu. *Amîd* Ebû Saîd el-Kayinî'ye haberler gönderilip durum bildirildi. Müslim'in kardeşi İbrahim de çağrılıp "Hizmet ve ülkenin huzuru hakkında kendisine güvenildiği" bildirildi, fakat o, "Beni korkutup dehşete düşüren şey, sultanın ölüm haberinin bütün ülkeye yayılmış olmasıdır. Halbuki bu haberin, ülkenin yağmaya uğratılmaması için gerekli önlemlerin alınmasına kadar gizli tutulması, çok doğru ve isabetli olurdu. Ben, *Hilâfet Sarayı*'na ancak huzur ve sükûn sağlandığı takdirde giderim. Ben, vezir Amîdülmülk'ün kölesiyim (gulam), eğer bana ondan herhangi bir emir mektubu gelecek olursa ona uyarım" dedi ve halifenin çağrısını yerine getirmeyip *Bağdat*'a gitmedi. Adı belirtilmeyip sadece *Acem (Türk)* olarak vasıflanan birisi, *Kasr-ı İsa*'da¹²⁵ konaklayan İbrahim'e asker toplayıp gönderdi. İbrahim, savunma amacıyla buranın kapısına bir sur yapmaya başladı ve buraya yiyecek maddeleri ve silah getirip hazırladı; ayrıca *Ukberâ*'dan teknelerle getirttiği sağlam sauhları savunma için düzenledi ve çevredeki *Araplara* sultanın ölüm haberi için hazırlanıp gönderilen *tevkilere* elkoydu, ayrıca *Dârü'l-memleke*'de çalınmakta olan davulları susturmadı ve özellikle "Sultanın ölüm haberinin pek doğru olmadığını" açıkladı. Öte yandan halifelik veziri Fahruddevle İbn Cüheyr, 26 Ramazan (22 Eylül) Salı günü, *Sahnü's-selâm*'da sultanın ölümü dolayısıyla bir taziyet toplantısı düzenledi. Taziyet günü o kadar kalabalık idi ki, sanki sultanın *Bağdat*'a 447 (1055) yılındaki gelişi gününü andırıyordu. Böylece sultan Tuğrul Bey'in *Irak*'a hâkimiyet süresi, 7 yıl, 11 ay ve 12 gün idi.

Amîd Ebû Saîd'in kendisine takındığı tavır ve davranışlarını çok ağır bulan halife, onun istediği "*aman*" yazısının yazılmasını ve bunun kendisine bildirilmesini emretti. Kendisiyle yapılan uzun konuşmalardan sonra ancak *Bâbü'l-garebe*'ye gelen Ebû Saîd, halifeye saygı gösterip duada bulundu ve taziyet yerine gidip taziyette bulunmaksızın oradan ayrıldı. Böylece Ebû Saîd'in yakın adamları, onun selâmette bulunması sevinciyle gemicilere hil'atler atular. Öte yandan *Hilâfet Divanı*'ndan hatiplere "Sultan Tuğrul'un adının hutbelerden çıkarılması" hususunda bir buyruk gönderildi; bunun üzerine sultanın adı, hutbelere çıkarıldı.

¹²⁵ *Bağdat*'ta *Rufeyl* ırmağının *Dicle*'ye döküldüğü kıyıda bir kasr (Yakut, IV, 117-18).

Bu kayıttan sonra "Amîd Ebû Saîd el-Kayinî'nin halifelîğe ait ıkta ve diğer gelirlere elkoyması üzerine, halifelikçe kendisinin bundan vazgeçmesi hususunda birtakım girişimlerde bulunuldu ise de onun bu kararından dönmediği, bu arada *Acem*'in de *Amîd*'in evine kaçıp sığındığı" kaydediliyor. *Amîd*'in bu hareketi üzerine halifenin, kadı ve fakihleri toplayıp 'Onun öldürülmesi' hususunda bir fetva çıkarttığı, bunun üzerine *Amîd*'in halifeye haber gönderip özür dilediği, daha sonra da yaptıklarının hesabını vermek amacıyla *Hilâfet Haremî*'ne gittiği, onun buradan kaçmaması için birtakım önlemler alınmasına rağmen korkuya kapılan *Amîd*'in buradan *Beytü'n-nûbe*'ye gittiği, bu arada *Kadi'l-kudat*'ın 30 bin altın ve 600 kür (ölçek) ürün vermesi karşılığında onun güvencede olacağı hususunda ant içtiği, fakat *Amîd*'in bunu veremeyince hapse atıldığı ve nihayet halifenin 'Bir hâdim ve bir gurup insanla onun *Divan*'a kalmasını' söylediği" kaydedilmiştir.

Bu bilgilerin verilmesinden sonra metinde, çevre hâkimlerinin birbirleriyle ve halifeyle olan ilişkileri hakkında şu kayıtlar yer almaktadır:

Daha önce de değinildiği gibi, halifenin gönderdiği hil'at ve *Bağdat*'a davet mektubunu alan *Selçuklu* vasalı *Musul* emîri Müslim b. Kureyş, *Tekrit*'e gelip buradaki *Arapların* kendisine tâbi olmalarını sağladıktan sonra *Erbil* ve çevresinde bulunan Ebû Ali b. Mûşek ve Ebu'l-Hasan b. İsekân b. Gaymî'yi de muhalefet etmelerine rağmen kendine bağladı ve onlara "Ben, *Bağdat*'a gidiyorum, çünkü halife, beni, kendisinin nâibi olarak *Irak*'a emîr (melik) atayacaktır" dedi. Bunun üzerine her iki emîr, Müslim ile birlikte *Bağdat*'a gittiler. Bu sıralarda hilâfet veziri Fahruddevle, Müslim'den *Bağdat*'taki *Oğuzlara*, *Acem*'e ve hacib İlermiş'e para ve memleketler vereceğini bildiren mektuplarla armağanlar getirmekte olan iki *Oğuz* askerine rastladı ve her ikisini de derhal tutuklayıp hapse attırdı. Bu arada Müslim, kardeşi İbrahim'i de *Evânâ*'ya¹²⁶ gönderip buranın vergi gelirlerini toplatmaya başlatmıştı. Onun bu hareketi üzerine Fahruddevle, 200 askerle hacip İlermiş'i ve aşağı yukarı 50 atlı ile Muhammed b. Mansur ve Muhâriş b. Mücellâ'yi savaşmak amacıyla İbrahim'e karşı sevketti ve ayrıca halifelîğe bağlı çevredeki emîrlere de "Ona karşı harekete geçmeleri" hususunda mektuplar gönderildi; bunu haber alan İbrahim, derhal *Evânâ*'dan kaçtı. Öte yandan İbn Verrâm'ın iki oğlu, az bir kuvvetle gelip *Halifenin Saray*'nın dışında konakladı; biraz tereddütten sonra Dübeyş de buraya gelerek konakladı. Öte yandan Müslim, *Tekrit* valisine haber gönderip "Kalenin kendisine teslim edilmesini" bildirdi. Vali ise ona gönderdiği cevapta "Kaleyi ancak kış çıktıktan sonra sana teslim ederim, çünkü *Horasan* yolu kar yüzünden geçilmez durumdadır" dedi. Bunun üzerine vali, kaleyi kuşatmaya başlayan Müslim'e bir gece baskını düzenleyerek askerlerinden bir kısmını öldürdü ve atlarını da ele geçirdi; hattâ vali, bu baskın sırasında, Müslim'in kendisine vereceğini vadettiği *Bintü'l-arcâ* adlı atını da ele geçirmişti. Bu olayın çevre halkı arasında yayılması, hattâ Müslim'in "*Bağdat*'a gidip *Dârü'l-memleke*'ye yerleşerek *Hilâfet Sarayı*'ni kuşatıp yağmaladığı" doğru olmayan haberinin de çevrede yayılması, ciddi bir huzursuzluk yaratmıştı; bu arada halife ve *Bağdat* halkı da korku ve endişeye kapılmışlardı. Öte yandan hacip İlermiş, *Oğuzlar* ve diğer askerler, *Bağdat*'ın batı kesimine geçmişlerdi. Bu hareketler üzerine, güvenliğini sağlamak amacıyla halife, *Bağdat*'taki *Arap* ve *Türkelere* hil'atler verip bol mitarda para dağıttırmıştır.

Bu arada Hezaresb'in halifeye bir mektup gönderip "Kendisine melik unvanı verildiği takdirde 100 bin altın vereceğini" bildirmesi üzerine ona "Bunun mümkün olmadığı, ancak böyle bir işlemin *Selçuklular* için yapıldığı, kendisinin ülkesini ele geçirmeye çalışan *Kirman*

¹²⁶ *Bağdat*'a bağlı, *Tekrit* tarafında yeşillik bir gezinti yeri (Yakut, I, 395).

Selçuklu hükümdarı Kavurt Bey'le mücadele etmesinin gerektiği, ancak bundan sonra bu isteğinin dikkat nazarına alınabileceği" kapsamlı bir mektubun gönderildiği, kaydedilmiştir. Esasen daha önce, Kavurt Bey'in de Hezaresb'e "Kendine itaat ile *Hûzistan*, *Basra* ve çevrelerinde kendi adına hutbe okutup para bastırması, bunu yapmadığı takdirde de daima tehdit altında tutulacağı" kapsamlı bir mektup göndermiş olduğu, özellikle belirtilmişti¹²⁷.

Bu kayıtlardan sonra Müslim'in *Hilâfet Divanı*'na elçilerle bir mektup gönderdiği ifade edilmektedir. Bu ilginç mektubun kapsamı şöyledir:

Ben, bu hazırlanan topluluk ve askerlerin, ayrıca hil'at ve para dağıtılmasının nedenini, bir türlü anlayamıyorum; eğer bütün bunlar bana karşı ise ben, isyan ile itaatten çıkma tarafı değilim. Benim *Bağdat*'a gelmem, sizin mektup ve davetiniz nedeniyledir. Ey vezir, bana gönderilen hil'atı, ben *Musul*'da şeref duyarak giydim. Ben, her zaman *Bağdat*'a gelip hizmete hazırım, ama benim size olan bu yakınlığım kötüye yorumlanıp bana karşı askerî hazırlık yapılmasını, doğru bulmam. Ülkemdeki tasarrufuma gelince, burada hiçbir kötü ve olumsuz hareketlerde bulunmuyorum. Bu *Esedoğullarına* ait topraklar, sultan Tuğrul Bey dönemi süresince kendi yönetimlerinde idi, hiç kimse bu topraklara elkoymak istemedi; onlar, ayrıca *Vâsıt* topraklarında dahi hâkimiyetlerini sürdürüyorlar; aynı şekilde çevre emîrleri olan Bedr b. Mühelhil, Hezaresb ve İbn Verrâm da beldelerinin hâkimi olarak durmak tadırlar. Fakat biz *Ukayloğulları*, sultan döneminde, ıktalarımızda, bir tarafa itilmiş olarak korku içinde idik ve ıktalarımızın gelirini bizden başkaları aldı. Fakat sultanın ölümü ve dolayısıyla bizim de endişemizin ortadan kalkması üzerine biz, ülkemize geri döndük. Bizim baba ve dedelerimiz için verilmiş olan güven garantisini bize de vermeniz yerinde olacaktır. Tanrı, bu tür istekte bulunanlara kesinlikle yardım eder. Bu tür güvenceler verildiği takdirde çevre emîrleri de size itaat ile kendi yönetim bölgelerine geri dönerler; böylece ben de onlar gibi size itaat eder ve *Bağdat*'a *Hilâfet Saray*'na hizmette bulunurum.

Müslim'in halife el-Kaim'e gönderdiği sözkonusu mektubun kapsamı, Dübeys ve yakın adamları üzerinde olumsuz bir etki yapmış, bu nedenle onlar, Müslim'i desteklemeyi sakıncalı görmüşler ve bunu, halifeye bildirmişlerdir. Bu durum karşısında halife, onlara şöyle bir cevap göndermiştir:

"Müslim'in bahsettiği şeylerin gizliliğini ayıplamam ve onu bundan yasaklamam. Fakat o, bize karşı olan isyan durumunu gizlemeye çalışmışsa da bunun belirtileri ortaya çıkmış bulunuyor; bu nedenle onun bize gönderdiği mektuba cevap vermek, bizim nazarımızda mümkün olmayan bir husustur, bu nedenle onunla savaşıp onu buradan uzaklaştırmaktan başka çare kalmamıştır". Halife, bu mektubunda ayrıca "Müslim'in bu ülkeden kovulması, bu nedenle onun *Necmâ*'ya geçişi ve *Remle*'den uzaklaştırılması" hususunda onlara emir verdi. Halifenin bu mektup ve emrini alan Dübeys ve yakın adamları, "Kendisine itaat ve hizmet edeceklerini" bildiren bir cevap gönderdiler; ayrıca onlar, yönetimleri altındaki memketlere haber gönderip *Arap*, *Deylemlî* ve diğer topluluklardan olan halklara "Savaş hazırlıkları yapmalarını" bildirdiler. Öte yandan halifelik veziri İbn Cüheyr, Müslim'in elçilerine "Siz, zâhiren halifeye itaat bildiren bir mektupla geldiniz, fakat hareket ve davranışlarınız bu mektubunuzun kapsamına aykırı oluyor. Sizlere yazılan hususlar, öteki emîrlere yazılanlar gibidir, yani itaatli olup hizmette bulunmaları, onlara ve size yazılıp bildirilmiştir. Fakat sizden bunun aksi tezahür etmiştir. Eğer siz, bize sadık iseniz aşiretinizin ve emîrlerinizin ilerigeleni olan Ba'bes b. İsa'yı derhal bize gönderiniz, biz, onunla sorunun çözümünü belirleyen esasları

¹²⁷ Bu konuda bk. E. Merçil, *adıgeç. Esr.*, s. 35-36.

tespit edelim, diğer emîrler de buna uyarlar" dedi. Öte yandan Müslim, *Bağdat'a* üç fersah uzaklıktaki *Ecmetü'z-ziyâde*'ye ulaşmıştı. Bunun üzerine hacib İlermiş, Dübeyş, *Verramoğulları*, Bedr b. Mühelhil ve askerler, *Bağdat'ın* batı kesimine geçip *Necmâ*, *Bâbü's-Şam* ve *Bâbü't-Tibn*'de konakladılar. Bu arada Bâ'bes, "Adları tespit edilmiş olan yerler bana verildiği takdirde ben halifeye itaat ve hizmet ederim" dedi ise de istediği bazı yerler kendisine verilmesine rağmen bir türlü ikna olmadı ve *Bağdat'tan* ayrıldı. Böylece emîrlerin halifeyle anlaşmazlığa düşmeleri üzerine Dübeyş'e "Müslim (ya da Ba'bes)'e karşı savaşıması" emredildi, fakat o, bunu kabul etmeyip "Halifenin benimle göndereceği ve beraberinde, gereken kimselere dağıtılacak yeterli para bulunan bir kumandana ihtiyacım olacaktır" dedi. Bu sırada, beraberinde, *Esedoğullarından* bir gurup, *Deylem*, *Vâsıt* ve *Bağdat Türkleri* bulunan Dübeyş'in oğlu, *Vâsıt'tan Bağdat'a* gelmişti; ayrıca Receb b. Meni, *Hafaceoğulları* ve Bedr b. Mühelhil'in memleketinden bir cemaatla *Bağdat'a* ulaştı. Bütün bu gelenlere hil'atlar ve masraflarını karşılamaları için paralar verilerek memnun edildiler. Halife, bu gelenlerin hizmetinde bulunup yardımcı olması için kendi hâs hâcibi Muvaffak'ı onlara gönderdi ve onlar için *Necmâ'da nevbet* davulları çaldırttı; fakat bu sırada, birçok avam tabakası ve bir kısım halk, silahlarıyla harekete geçip "Müslim'in kendilerine teslimi, onu herkesin önünde öldüreceklerini" bildirdiler, sokakları kapatıp davullar çalmaya başladılar, hattâ askerlerle çatışmaya bile giriştiler; böylece onlar, *Bağdat'ta* ciddi bir huzursuzluk çıkartmışlardı. İşte bu sırada Müslim, halifeye bir elçi gönderip özür diledi ve "Ben, suçlu bir kafirim, bana verilecek emirlere asla karşı çıkmaksızın uyacağım" demesi üzerine anlaşmazlık ortadan kalktı ve dolayısıyla *Bağdat'ta* huzur ve sükûn hasıl oldu.

Sultan Tuğrul Bey'in ölümünü izleyen günlerde *Selçuklu* merkezî hâkimiyetinin kısa bir süre zaafiyete uğraması nedeniyle *Irak'ta* ortaya çıkan sözkonusu huzursuzluklar, sultan Alp Arslan'ın *Selçuklu* tahtuna çıkmasına değin sürüp gitmiştir. Böylece halifelik, gerçekten ciddi boyutta sıkıntılı ve buhranlı günler geçirmiştir.

Bu kayıtlardan sonra "*Selçuklu* veziri Amîdülmülk'ün, sultan Tuğrul Bey'in eşi olan halifenin kızı Seyyide'den sultana ait olan ve çok büyük değerdeki mücevherleri geri istediği, fakat Seyyide'nin bu mücevherlerin kendisinde olmadığını bildirmesi üzerine Amîdülmülk'ün onun ıktalarına elkoyduğu haberinin *Bağdat'a* ulaştığı" ifade edilmiştir.

Sultan Tuğrul'un ölümü üzerine "*Hemedan* halkının *Amîd'e* isyan ile onu, beraberinde sultanın 700 askerini ve şehir şihnesiyle birlikte öldürdükleri, halkın ölümlerinin önünde içki içtikleri, bir süre davul çaldırdıkları ve istedikleri birisini de *Amîd'in* yerine atadıkları", yine bu yıl olayları arasında kaydedilmiştir. Bunu takiben de "Kutalmış'ın 50 bin *Türkmenle Rey'e* yürüyüp kuşattığı, fakat vezir Amîdülmülk'ün onu buradan uzaklaştırdığı", metinde yer almaktadır.

Bu olaylardan sonra ise sultan Tuğrul Bey'in ölümü ve tarihî kişiliği hakkında, ikinci kez, şu bilgiler kaydedilmiştir:

Bu yılda ölen sultan Tuğrul Bey'in adı, Muhammed b. Mikâil b. Selçuk, künyesi Ebû Talib idi. Sultan, 447 (1055) yılında *Bağdat'a* geldiği zaman halife el-Kaim Biemrillah, ona, hil'at giydirip *Melikü'l-maşrik ve'l-mağrib* lakabıyla hitap etti. O, yiğit, cömert ve yumuşak huylu bir hükümdar idi; kendisine karşı isyan edenleri affeder ve onları cezalandırmazdı. Sultanın hâsalarından birisi, Ebû Kâlicâr'a bir mektup gönderip "Sultanın kâtiplere kötü davranışlarda bulunduğunu" bildirmişti, Amîdülmülk de o hâsı tutuklatmıştı. Onun bu şikâyeti, sultanın değerinden hiç bir şey eksiltmemiştir.

8 Ramazan (4 Eylül) Cuma günü Rey'de hayata gözlerini yuman sultan Tuğrul Bey'in hükümdarlık süresi 25 yıl idi; 30 yıl olduğu da söylenmiştir; ömrü de 70 yıl idi; 80'ini geçtiği de rivayet edilmiş ise de birincisi daha doğrudur.

Vezir Amîdülmülk, sultan hakkında şunları söylemiştir:

Sultan, bana dedi ki: Ben, rüyamda, sis ve duman içinde hiçbir şeyi göremediğim halde, güzel bir koku koklamakta iken semaya çekildim. Bana, "Sen, aziz ve celil olan Tanrı'nın yakınıdasın, arzu ve ihtiyaçlarını ondan iste!" şeklinde nida edildi. Ben de kendi kendime "Uzun bir ömürden daha iyi ne olur!" dedim. Bunun üzerine bana "70 yıl yaşa!" denildi. Daha sonra uykudan uyandım.

Gerçekten ben (Amîdülmülk), sultanın ömür süresini hesapladım, o, tam 70 yaşında idi; sultan, çeşitli hastalıklara yakalandı; zaman zaman ona sıtma nöbetleri de gelirdi; asla perhiz yapmaz ve ilâç içmezdi; bu nedenle de o, kuvvetten düşmüştü; kan kaybetmesi üzerine sedye ile *Dârü's-saltanat'a* götürüldü ve orada vefat etti. Onu, eşi olan Süleyman'ın annesi ve Ferruhü'l-hâdim, yıkatıp kefenleterek defnettirdiler.

İşte tam bu sırada vezir Amîdülmülk, *Girdkuh kalesinde* Kutalmış'ı kuşatmakla meşgul idi. Ona derhal sultanın ölüm haberi ulaştırıldı. Asker ve diğer saray görevlileri, sultanın afiyette imiş gibi işlerin normal olarak yürütülmesi gerektiği düşüncesiyle kalkıp görevlerini yaptılar, bu arada da âdet olduğu üzere, saray kapısında *nevbet* (davul) çaldırılmışlardı.

Sultanın ölümünden sonra İnanç Bey, hâciblere, *haylbaşılara* (Atlı birlik komutanları) ve yanında bulunan öteki devlet görevlilerine, sultanın daha önce, kendisinden sonra tahta geçmesini bildirdiği, künyesi *Ebu'l-Kasım* ve lâkabı *Müşeyyidü'd-devle* olan Davut Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ın *Selçuklu* tahtuna geçirilmesi hususunda ant içirdi. Sultanın ölüm haberini götüren ulak (haberci), Cuma günü akşamı Rey'den hareketle Pazartesi günü kuşluk vaktinden önce, aşağı-yukarı 60 fersah uzaklıkta bulunan vezir Amîdülmülk'e ulaştı. Böylece sultanın ölüm haberini alan Amîdülmülk, derhal askerleri ve öteki görevlileri toplayıp haberi onlara bildirdi ve "Sizler, biliyorsunuz ki ben ve sizler, sultan Tuğrul Bey'in beraberinde ve hizmetinde bulunuyorduk; fakat şimdi o, artık ölmüştür. Sultanın bana ve size olan ahdı (antlı söz), *"Selçuklu* tahtuna, kardeşinin oğlunun çıkarılması" şeklinde idi. Bu nedenle ben, sizinle birlikte olurum. Eğer bana yardımcı olursanız işlerinizi ve isteklerinizi yararlı bir biçimde yapar ve yerine getiririm" dedi. Bunun üzerine onlar, "Biz, senin kullarınız; senin alacağın bütün önlemlerden dışarı çıkmayız" demek suretiyle vezire olan sadakat ve bağlılıklarını bildirdiler. Böylece askerlerin kendine tam desteğini alan vezir, orduda bulunan para, binit, giysi ve diğer şeyleri, önündeki *divite* (yazı takımı) varıncaya kadar her şeyi ordu mensuplarına dağıttı; kendisine, bindiği attan başka hiçbir şey kalmadı. Daha sonra da o, ordu mensuplarıyla birlikte başkent Rey'e hareket etti ve 16 Ramazan 455 (12 Eylül 1063) Cumartesi günü Rey'e ulaştılar. Derhal *Dârü's-saltanat'a* giden Amîdülmülk, sultanın tabutunun bulunduğu yere gidip ağladı, sonderecede üzüldü ve giysilerini yırtıp parçalamak isteyen, emir ve hâciplere "Artık sultan vefat etmiştir, bu nedenle işin doğrusu, başka şeylerle meşgul olmaktır" dedi ve Süleyman'ı *Büyük Selçuklu Devleti* tahtına oturttu ve onun için, ordu ve sivil devlet adamlarından yeniden ant aldı; hemen bundan sonra da Rey kalesindeki 700 bin altını ve 200 bin altın değerinde olan 16 bin çeşitli giysi ve silahları getirip ordu mensuplarına dağıttı; bu nedenle onlar, vezire teşekkür edip dualarda bulundular. Daha sonra Amîdülmülk, onlara, "Bize muhalefetinden korkulan *Horasan* hâkimi Alp Arslan'dan başka hiç kimse kalmadı. Ben, ona haber gönderip "Sultan Tuğrul'un, biraz senin kanından olan (zira babaları her ikisinin bir, anneleri ayrı idi) Süleyman hakkındaki vasiyetini biliyorsun. Eğer ülkelere sahip olmak istiyorsan *Hârezm, Nişabur* ve bunlardan

başka daha bazı yerler, sultanın ölümü üzerine yönetim bakımından boş durumdadır, buralar senindir. Eğer bizden para da istersen *Rey* kalesinde bulunan paradan seni razı edecek miktarda göndeririz; ayrıca hutbelerde Süleyman'ın adından sonra senin adını da okutturuz; böylece iki hutbe bir olur, anlaşma sağlanır, ülke bölünmekten korunmuş ve böylece kan da akıtılmamış olur. Yok eğer sultan Tuğrul Bey'in kurmak istemiş olduğu bu yönetim düzenine karşı bir tutum ve davranış içine girmeye çalışırsan, sen bize saldırmadan önce mazur kalarak biz, sana saldırırız. İşte o zaman seninle bizim aramızdaki hükmü Tanrı verecektir” dedim. Rivayet edildiğine göre vezir Amîdülmülk, kendi eliyle Alp Arslan'a bu mektubu yazıp onu şiddetle tehdit ederek korkutmuştur; bunun da nedeni, esas isteği olan ülkeyi huzur içinde yönetmek idi¹²⁸.

Sultan Tuğrul Bey'in ölümü üzerine cereyan eden olayları böylece belirttikten sonra yayınıımızın son olayı, sultanın oğulluğu Altuncan Hatun'un oğlu Enûşirvan'la ilgili olup şöyledir:

Daha önce de belirtildiği üzere sultan Tuğrul Bey, Enûşirvan'ı bir kalede hapse attırmıştı. Sultanın hastalığının artması üzerine kale muhafızı ona, "Sultan öldüğü takdirde kendisini hapisten salıvereceği" vaadinde bulunmuştu. Bir süre sonra sultanın ölümü üzerine Enûşirvan, ondan "Kendisi hakkındaki vadini yerine getirmesini" istedi ise de vali, bunu yapmayı durumu vezir Amîdülmülk'e bir mektupla bildirdi. Tahta geçme amacıyla herhangi bir sorun çıkarabileceği endişesiyle vezir, Enûşirvan'ın salıverilmesine izin vermedi. Aklı dengesi biraz bozuk olan Enûşirvan, bir gün, kale valisini, hapis tutulduğu hücreye çağırıp onunla satranç oynamaya başladı. Fakat bir ara o, ansızın valinin üzerine atlayıp onu öldürdü. Bunun üzerine kaledekiler, derhal harekete geçip Enûşirvan'ın bulunduğu hücreden kaçmaması için etrafını çevirdiler. Enûşirvan, bu durumda, çok sevdiği cariyesine bir zarar gelmesinden endişe etmesi nedeniyle ona, "Sen, şu pencereden aşağıdaki düzlüğe atıl ve oradan bana bak!" dedi. Cariye, kendini aşağıya atmadan önce Enûşirvan, kendisinden önce onun herhangi bir tehlikeye uğramaması düşüncesiyle onu aşağıya itti. Fakat bu sırada çıkan bir rüzgâr, cariyenin elbisesine girip onu, hiçbir şey olmadan oradaki bir dağın yakınlarına kadar uçurdu. Böylece ölümden kurtulan cariyenin sadece kolu kırıldı. Cariyeden hemen sonra kendini aşağıya atan Enûşirvan, parçalanarak can verdi; cesedi bir tabuta konularak getirilip annesinin *Rey*'deki mezarının yanına gömüldü¹²⁹.

Enûşirvan hakkında verilen bu bilgilerle, makalemizin konusunu oluşturan *Mir'atü'z-zaman*'daki sultan Tuğrul Bey dönemiyle ilgili kayıtlar, burada son bulmaktadır. Gerçekten Tuğrul Bey döneminde cereyan etmiş olan çeşitli bütün olaylara ya görgü tanığı olmuş, ya da onları yakından izleme olanağı bulmuş olan Garsunni'me'nin kayıp eserinden Sıbt İbnü'l-Cevzî tarafından yapılan bu geniş nakiller, şimdiye değin *Selçuklu* tarihi araştırmalarına sonderecede az oranda yansıtılmıştır. Bu nedenle biz, bu çok önemli eksikliği kapatmak amacıyla *Selçuklularla* ilgili bu kayıtları, metne tam anlamıyla bağlı kalıp ilgili kaynak ve araştırmaları da gözönünde tutarak yayınlamış bulunuyoruz. Bu çalışmamızın, özellikle Arapçayı bilmeyen, fakat çok yetenekli *Selçuklu* tarihinin *Türk* araştırmacıları için sonderecede yararlı olacağını ümit ediyor ve dolayısıyla onlardan, bu konuda özgün ve değerli araştırmaların yapılmasını ümitle bekliyoruz.

¹²⁸ Sultan Tuğrul'un ölümü ve cereyan eden sonraki olaylar hakkında bk. M.A. Köymen, *adıgeç. Esr.*, s. 137-144; O. Turan, *adıgeç. Esr.*, s. 94-95; A. Sevim-E. Merçil, *adıgeç. Esr.*, s. 46-47; C. Alptekin, *adıgeç. Makl.*, s. 116.

¹²⁹ Bu konuda bk. M.A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, II., Alp Arslan ve Zamanı* (Ankara 1991), s. 39-40.